

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

ВИПУСК П'ЯТИЙ

УЖГОРОД – 2018

УДК 32 (063)
ФО ЛО
А 43

Редакційна колегія:

Асланов Стеллас Антипович – доктор політичних наук, доцент
Вегеш Микола Миколайович – доктор історичних наук, професор,
відповідальний за випуск
Лендзел Мирослава Олександрівна – доктор політичних наук, професор
Остапеч Юрій Олександрович – доктор політичних наук, професор
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор
Червеняк Кристина Тарасівна – секретар

Рецензенти:

Климончук Василь Йосипович – доктор політичних наук, професор
(Прикарпатський національний університет імені В. С. Стефаника);
Олашин Микола Васильович – кандидат історичних наук, доцент
(Ужгородський національний університет).

Друкується за рішенням Вченої ради факультету суспільних наук
Ужгородського національного університету від 25 червня 2018 року

До п'ятого випуску наукового збірника «Актуальні проблеми політичної науки» увійшли матеріали про електоральні процеси в Україні, дослідження проблематики впливу регіональних чинників на діяльність політичних партій, особливості реалізації концепції «Русского мира». Значна увага приділяється вивченню інституційних засад стратегування регіонального розвитку, адміністративного реформування тощо.

Видання розраховане на викладачів, аспірантів і студентів політологічних спеціальностей, всіх, кого цікавить політологічна проблематика.

© Актуальні проблеми політичної науки. Випуск п'ятий. 2018

ЗМІСТ

Вегеш М., Горват Л. – І. Закарпаття напередодні Другої світової війни: геополітичні аспекти.....	4
Богачев Р. Теоретико-методологічне підґрунтя процесів самоорганізації в регіональному вимірі	58
Головченко В. Вплив регіональних чинників на діяльність політичних партій в Україні	69
Кічера В. Державна релігійна політика в Україні: регіональний вимір.....	80
Данко С. Особливості реалізації концепції «Русского мира» на Закарпатті	96
Жаліло Я., Снігова О. Щодо інституційних засад стратегування регіонального розвитку в Україні.....	104
Каріх І. Регіональний вимір державної гуманітарної політики: мовне питання.....	113
Литвин В. Регіональні особливості теоретизації і вибору напівпрезидентської системи державного управління в країнах Центрально-Східної Європи	127
Рогач О, Менджул М. Порушення територіальної цілісності України та внутрішні міграційні процеси: окремі проблеми та шляхи їх вирішення.....	146
Трачук П. Адміністративне реформування місцевої публічної влади	154
Колодій М. Особливості проведення гендерного аналізу політик і програм У сфері публічного управління: методичний аспект.....	162
Вегеш І. Концепт масового суспільства у теорії психоаналізу	171
Вегеш М. Український політолог Володимир Горбатенко.....	179
Вегеш М. Науково-популярні книги Юрія Фатули про участь закарпатців у Першій світовій війні	183

ЗАКАРПАТТЯ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ГЕОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

The article focuses on the international situation in Transcarpathia (Pidkarpatska Rus – Carpathian Ukraine) in the late 1930s and the influence of international factor on the political situation of the region on the basis of archived and published sources, memoirs, materials of periodicals, and an array of monographic literature. It also focuses on the international relations of Czechoslovakia and Transcarpathia with the governments and political circles of Germany, Hungary, Poland, Romania, Yugoslavia and others. The authors analyze the peculiarities of a “hybrid war” against the Carpathian Ukraine held by the Hungarian and Polish terrorists. Much attention is paid to highlighting the role of Ukrainian emigration in supporting the struggle for independence of Transcarpathian Ukrainians in 138-1939.

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення Другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно висувала агресивні плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин склалось так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

29–30 вересня 1938 р. в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після Першої світової війни. На ній вирішувалась доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. Відзначимо, що ідея ліквідації Чехословаччини

визрівала вже давно. «Як я дізнався від моїх дипломатичних колег, – розповідав на Нюрнберзькому процесі колишній консул США в Берліні Д. Мессерсміт, – фон Папен у Відні і його колега фон Макензен в Будапешті вже в 1935 р. відкрито пропагували ідеї повного розчленування і кінцевого приєднання Чехословаччини...» [1]. Це підтвердив у своєму листі від 1 серпня 1936 р. до міністра закордонних справ Угорщини К.Кані угорський посол в Німеччині Д. Стояї: «Нам слід зосередити всі сили на Чехословаччині. Гітлер визнає, що у відношенні до Чехословаччини у нас цілі співпадають, однак здійснення їх він намічає на більш пізній час. Він ненавидить чехів» [2]. Під час розмови з К. Канею прем'єр-міністр Пруссії Г. Герінг 11 жовтня 1936 р. однозначно заявив, що «Німеччина ніяким чином не змінить своїх планів відносно Чехословаччини» [3].

Керівник відділу “Абвер-1” Ганс Пікенброк записав у своєму щоденнику: «Коли в 1936 році я одержав призначення в Управління Аусланд/Абвер при Військовому міністерстві, завдання, які стояли перед абвером-1 були сформульовані наступним чином: 1. Організація основних розвідоперацій в країнах: Франція, Чехословаччина, Польща, Англія, Росія, Іспанія (громадянська війна). 2. Організація другорядних розвідоперацій в країнах: Бельгія, Швейцарія, Югославія, Румунія, США. 3. Країни, в яких заборонено проводити розвідоперації: Австрія, Італія, Угорщина, Фінляндія, Естонія, Японія, Болгарія. 4. Всі решта країн інтересу не викликали і розвідоперації на їх території не проводились. В той час вермахт знаходився на початковій стадії формування, тому головним об'єктом розвідки були армії суміжних країн – Польщі та Чехословаччини... Зростаюча кількість і направленість завдань однозначно вказували на наміри Гітлера і ОКВ окупувати Чехію. Розвідоперації пройшли в цілому успішно, поскільки нам вдалося завербувати в прикордонній області велику групу агентів із числа судетських німців і призваних до чеської армії фольксдойче (етнічних німців). Для посилення розвідоперацій на території Чехії були додатково створені відділення абвера у Відні та Нюрнбергу. Відділ «Абвер-

---

1 Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 48.

2 Там само. С. 52.

3 Там само. С. 53.

1» у Відні був укомплектований відбірним контингентом, поскільки стійкі родинні зв'язки між судетськими німцями, австрійцями і чехами відкривали широкі можливості для проведення диверсійно-розвідувальних операцій абвера в цьому регіоні...» [4] .

Погляди верховодів Німеччини цілком підтримував міністр закордонних справ Італії Г. Чіано: «Італія не шукає якої-небудь угоди з Прагою, хоч прямих протиріч між двома країнами не існує. Одним словом, у відношенні Праги Рим повністю розділяє позицію Німеччини» [5]. Під час відвідин Гітлера Італії напередодні Мюнхенської конференції, чехословацька проблема була затронута тільки одного разу, та й то досить поверхово. Але було відомо, що Муссоліні принизливо висловлювався про Чехословаччину. Ніби готуючи країну до реалізації німецьких планів, дуче в своїх промовах підкреслював необхідність розгляду чехословацького питання і його вирішення. «Якщо Чехословаччина опинилася сьогодні в ситуації, яку вона і сама могла б визначити як делікатну, - заявив Муссоліні в одній з таких промов, - то це тільки тому, що вона була – можна сказати, вже була – не просто Чехословаччиною», а конгломератом цілих народів [6]. Муссоліні, варто констатувати, не бажав втягувати Італію у війну, до якої вона була не готова. Йому цілком підходила позиція посередника під час вирішення чехословацького питання. Про це він зізнався у розмові з Г. Чіано. Муссоліні наказав своєму послові в Берліні Аттоліко негайно піти на прийом до Гітлера, щоб запевнити фюрера, що Італія залишається на боці Німеччини, запропонувавши, разом з тим, відкласти військову мобілізацію на двадцять чотири години.

Керівники Третього Рейху, будучи добре обізнаними з прагненнями Угорщини повернути свої «віковічні території», постійно штовхали Будапешт до активних дій проти Чехословаччини. «Нинішнє покоління угорців, – заявляв Г. Герінг, – повинно задовільнятися експансією тільки в одному напрямі (чехословацькому – М. В., Л.-І. Г.), щоб повернути відторгнуті угорські

---

4 Мадер Ю. Абвер: щит и меч Третьего Рейха. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. С. 59-61.

5 Венгрия и вторая мировая война. С. 59.

6 Хибберт К. Бенито Муссолини. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. 149.

території» [7]. Гітлер теж радив Угорщині не розпиляти свою політичну силу в різних напрямках, а спрямувати її в один бік, а саме в сторону Чехословаччини. Хоча акценти в зовнішньополітичній стратегії Німеччини в різні періоди будуть змінюватися, однак це не впливатиме на спрямування загальної лінії фашистів стосовно Чехословаччини. 30 травня 1938 р. Гітлер видав директиву про підготовку до воєнних дій проти Чехословаччини. План нападу на неї отримав кодову назву «Грюн». Згідно з ним, Чехословаччина у найближчому майбутньому повинна бути розгромлена в результаті воєнних дій.

Однак, необхідно відзначити, що не всі високі чини Третього Рейху поділяли думки Гітлера. Найрадикальнішу антигітлерівську позицію займав Франц Гальдер, який з 1 вересня 1938 р. замінив на посаді начальника генерального штабу сухопутних військ Людвіга Бека. Він разом з статс-секретарем Вайцзеккером вів переговори з англійськими політиками щодо протидії планам Гітлера відносно Чехословаччини. Проте Н. Чемберлен ніяк не міг збагнути, як Ф. Гальдер бажає заручитися підтримкою Великобританії, виступаючи всупереч політичним цілям і намірам власного керівництва [8]. Шеф абверу Вільгельм Канаріс теж належав до тих людей, які чітко усвідомлювали те, що насильницьке вирішення німецького питання в Судетах приведе до війни в Європі. Він намагався зробити все для того, щоб відвернути цю небезпеку від Німеччини і Європи. Відомо, наприклад, що В. Канаріс сприяв відносно поміркованому наряду серед судетських німців, на чолі яких стояв Генлейн, на протипагу екстремістському націонал-соціалістичному крилові, яким керував Карл Герман Франк.

В. Канаріс, маючи давні контакти з відповідними службами Угорщини та Італії, намагався переконати їх у необхідності мирного вирішення судетського питання. До речі, між абвером і угорською розвідкою існувало співробітництво, яке включало в себе також нагляд за Чехословаччиною, Східною та Південно-Східною Європою. Особисті зв'язки Канаріса в Угорщині незабаром вийшли за межі військової сфери в політичну. До осіб, з якими в Канаріса були довірливі

---

7 Венгрия и вторая мировая война. С. 64.

8 Соратники Гитлера: Дениц, Гальдер. Ростов-на-Дону «Феникс», 1998. С. 50-51.

відносини, відносився також міністр закордонних справ К. Каня. Напередодні судетської кризи восени 1938 р. Канаріс разом з полковником генерального штабу Тіппельскірхом відвідав Будапешт з метою застерегти Угорщину від участі в так званому «широкому вирішенні» чехословацького питання, тобто ліквідації Чехословаччини силою зброї. Аналогічну роботу провів Канаріс в Італії, однак суттєвих успіхів його ініціатива не принесла [9]. В. Канаріс добре розумів, що найбільше залежало від Великобританії, а тому був розчарований поступливою позицією Н. Чемберлена.

Розчарувався у Великобританії також впливовий чиновник Міністерства внутрішніх справ Німеччини, а згодом німецький віце-консул в Цюриху Ганс Бернд Гізевиус. «Починаючи з травня 1938 р., - пригадував він, - від нас неодноразово йшли чіткі вказівки на те, що Гітлер говорив про Судетську область, а в дійсності думав про захоплення Чехословаччини і робив у даному напрямі серію подальших, незвичайних по формі та змісту, кроків. Не пізніше 5 вересня у англійського уряду повинні були зникнути останні сумніви на рахунок того, яке вирішальне значення має його тверда позиція. Коли криза почала наближуватися до кульмінаційної точки, через Ламанш з відому Гальдера полетів наш останній емісар, щоб відкрито повідомити про наші плани державного перевороту» [10]. Однак, Н. Чемберлен, двічі відвідавши Гітлера перед конференцією, фактично сприяв поділу Чехословаччини.

Отже, не всі високі чини Німеччини поділяли експансіоністські плани Гітлера. Ймовірно, знаючи про це, Гітлер доклав чимало зусиль, щоб привернути більшість генералітета на свою сторону. Е. Манштейн пригадував, що наприкінці серпня 1938 р. Гітлер «виступив перед нами з майже двохгодинною промовою, в якій виклав причини, які змусили його негайно перейти до вирішення чехословацького питання. До найбільш важливих із них він відніс дискримінаційні міри властей відносно німецької національної меншини і ту загрозу для Німеччини, яку буде являти Чехословаччина у випадку війни. Далі він завів розмову про загальну військово-політичну обстановку і, зокрема, про те,

---

9 Абжаген К.Х. Адмирал Канарис. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. С. 184-185.

10 Гізевиус Г.Б. До горького конца. Записки заговорщика. Смоленск: «Русич», 2002. С. 296-297.

що проблеми з переозброєнням англійської армії та внутрішньополітичні труднощі у Франції не дозволять двом великим європейським державам виступити на захист Чехословаччини. Гітлер також нагадав про дружню позицію Муссоліні, яку той продемонстрував під час приєднання Австрії до Німеччини, а також про те, що ні Польща, ні Угорщина не захочуть допомагати Чехословаччині по тій простій причині, що вони самі претендують на частину її території. На думку фюрера, не слід чекати і втручання в події Радянського Союзу, поскільки, по-перше, Червона Армія ще не відійшла від недавньої «чистки командного складу», і по-друге, Польща не пропустить російські війська через свою територію» [11]. Й. фон Ріббентроп теж вважав, що «пригнічення німецької меншини в Чехословаччині зовсім не було видумкою Адольфа Гітлера. Воно почалося ще в 1918 р. Після взяття нацистами влади в 1933 р. воно, поза всяким сумнівом, посилювалось, а культурне життя німців у Чехословаччині все більше урізувалось»¹². І взагалі, заявляв Ріббентроп, «чехословацького народу як такого не було ніколи – ні до, ні після 1918 р. Навпаки, мова йшла про багатонаціональну державу з різними народними групами, до яких належали крім чехів німці, угорці, поляки, русини, карпатські українці та словаки. Штучне утворення, яким була Чехословаччина, створена в 1919 р. із таких гетерогенних елементів, з самого початку свого виникнення тяжіло до розпаду і могло зберігатися тільки в результаті сильного тиску чехів» [13]. Симпатизував судетським німцям, яких в Чехословаччині налічувалось близько трьох мільйонів, майбутній англійський прем'єр-міністр Уїнстон Черчілль. Під час зустрічі з Конрадом Генлейном У. Черчілль підтримав його намагання до автономії, але категорично виступив проти передачі Судетів Німеччині [14].

Ідеологічне обґрунтування загарбницьких планів Гітлера здійснював його міністр пропаганди Йозеф Геббельс. Оправдуючи справедливість намірів фюрера відносно Чехословаччини, Й. Геббельс неодноразово повторював історію про божественне провидіння, яке охопило Гітлера. «В ту спекотну неділю, - говорив

---

11 Манштейн Э. Из жизни солдата. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 281-282.

12 Риббентроп И. Тайная дипломатия III Рейха. Смоленск: «Русич», 1999. С. 146.

13 Там само. С. 145-146.

14 Роббинс К. Черчилль. Ростов-на-Дону – Москва: «Феникс» - «Зевс», 1997. С. 206.

він, - фюрер стояв на трибуні на Замковій площі в Бреслау, а перед ним проходили колони фізкультурників. І ось тоді коли йшла колона молоді з Судетської області, вона раптом зупинилась і стала стіною перед трибуною. Ці люди приїхали здалеку, щоб побачити улюблене обличчя, і ніщо не могло змусити їх піти геть. Плакаючі жінки оточили фюрера, бажаючи торкнутися його руки. Звучали спонтанні слова зобов'язаності; промови переривались сльозами. Фюрер схвилювався цією сценою, і він вирішив допомогти цим змученим людям. Він вирішив їх проблеми всього за кілька місяців, підписавши Мюнхенську угоду» [15]. Однак, Геббельс не сказав про одну важливу деталь: ще за кілька місяців до спортивного свята в Бреслау Гітлер уже прийняв рішення про поділ Чехословаччини.

Таким чином, план нападу на ЧСР почав розроблятися в німецькому генеральному штабі задовго до початку конференції в Мюнхені. Генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн пригадував, що влітку 1938 р. ОКХ повідомило його що в разі конфлікту з Чехословаччиною саме він виконуватиме обов'язки начальника штабу армії, яка розквартирується на баварсько-чехословацькому кордоні. Г. Гітлер разом з Гейдріхом створили диверсійно-десантний загін СД, який повинен був слідувати за німецькою армією, щоб «забезпечити безпеку політичного життя і національної економіки». За чотири дні до Мюнхенського договору, коли вторгнення в Чехословаччину здавалося вже вирішеною справою, Г. Гітлер повідомив Генлейна, що він із своїм корпусом ополчення буде підпорядковуватися йому особисто. Тоді ж до кордону були підтягнуті шість батальйонів охорони із загонів «Мертва голова» без санкції верховного командування, яке відмінило його накази Генлейну і дало інструкції про те, що вояків СС повинні контролювати військові. Наказ закінчувався вказівкою, що всі «подальші міри повинні узгоджуватися між верховним головнокомандуючим армії та рейхсфюрером СС» [16].

---

15 Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Йозеф Геббельс. Мефистофель усмехается из прошлого. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 232-233.

16 Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Названа праця. С. 108-109.

Гітлер намагався приховати свою кінцеву мету відносно Чехословаччини, заявляючи, що він хоче тільки визволити судетських німців, яких, ніби-то, в ЧСР дискримінують. Для припинення цього він вимагав від Великобританії і Франції «натиснути» на Чехословаччину. Остання повинна була відмовитись від території, на якій проживає німецьке населення. Обстановку в Судетах загострювала фашистська «п'ята колона», яка систематично організовувала різноманітні інциденти. Події розгорталися з калейдоскопічною швидкістю. 18 вересня 1938 р. Великобританія і Франція підготували ультиматум Чехословаччині, 19 вересня його вручили, а коли її уряд 20 вересня його відхилив, то 21 вересня надійшов другий ультиматум. Президент Чехословаччини Е. Бенеш опинився у складному становищі. З одного боку, Великобританія і Франція наполягали на обов'язковому прийнятті ультиматуму, а з другого, власний народ вимагав покладати надії на своїх союзників, які були закріплені договорами¹⁷. В той же час лорд Е. Галіфакс був переконаний в протилежному: «В даний час ніякі європейські комбінації не можуть відвернути придушення Чехословаччини» [18]. Звичайно, це було сказано тільки у вузькому колі. Чехословаччину далі переконували, що Судети – це останнє, на що претендує Гітлер.

Конференція в Мюнхені, як писав радянський посол у Великобританії І. Майський, проходила «з швидкістю кулеметної черги: вона почалася в першій годині дня і закінчилася в 2 години 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід і інші необхідні перерви. Раніше ніж в 13 годин доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини» [19]. Швидкості роботи конференції здивувався навіть Герман Герінг: «В дійсності все це пройшло досить просто. Ні Чемберлен, ні Даладье в кінцевому рахунку не були зацікавлені в тому, щоб жертвувати чи ризикувати чим-небудь для врятування Чехословаччини. Це було ясно для мене як день. Доля її вирішилась в основному протягом трьох годин. Потім три години пішли на суперечку з

---

¹⁷ История внешней политики СССР. Т. 1. 1917-1945 гг. М.: Наука, 1986. С. 334-339.

¹⁸ Див.: Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич. Ужгород: Карпати, 2002.

¹⁹ Майський И.М. Воспоминания советского дипломата. М., 1987. С. 366.

приводу слова «гарантія»... Час від часу Даладьє підтримував те, що говорив Гітлер. Ніякого заперечення проти чого б то не було! Я був просто вражений, як легко все вдалося Гітлеру... Коли він почав вимагати, щоб деякі військові заводи Чехословаччини, які знаходилися за кордонами Судетської області, були переведені на судетську територію, щойно вона нам відійде, я чекав вибуху, але не послідувало навіть писку. Ми отримали все, що хотіли... Вони навіть не настоювали на тому, щоб проконсультувати чехів, хоча б для форми. Наприкінці засідання посол Франції у Чехословаччині сказав: «Добре, тепер мені потрібно передати приговор засудженим». Ось і все... Довга суперечка з приводу слова «гарантія» була вирішена тим, що Гітлеру надали право гарантувати решту частини Чехословаччини. Всі чудово розуміли, що це означає» [20]. Ця конференція була першим етапом того, про що говорив Гітлер ще 28 травня 1937 р. на надзвичайній нараді всіх вищих керівників своєї імперії: «Моє незмінне рішення – стерти Чехословаччину з карти». Представникам ЧСР оголосили результати конференції як вирок, який не підлягає обговоренню.

Мюнхенська конференція завдала дійсно жорстокого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66% кам'яного вугілля, 70% електроенергії, 70% чорної металургії, 86% хімічної промисловості, 80% текстильної промисловості. Фактично, те, що залишилось від роздавленої і розколотої країни, лежало тепер біля ніг Гітлера. Згідно з офіційною статистикою, «Чехословаччина мала 140.400 квадратних кілометрів і 15.3 мільйонів громадян. З того відступила Німеччині 28.200 км. кв. і 3.6 млн. жителів» [21]. Мало того, що Чехословаччина втратила п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення, але небезпечною була і та обставина, що Прага знаходилася в 40 км від німецького кордону. Мюнхенська конференція завдала сильного удару по обороноздатності Чехословаччини. Цим актом Великобританія і Франція позбулися сильного союзника, бо Чехословаччина мала 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат. Німці це добре розуміли, і коли розробляли план «Грюн», то планували

---

20 Миревич М.О. Генерал де Голль: Штрихи к политическому портрету. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. 55-56.

21 Нова свобода. 1938. 2 лист.

направити на Чехословаччину 39 дивізій. Франція забула про свою особисту безпеку, що в 1940 р. вміло використав Гітлер, захопивши її за декілька днів.

Як Мюнхенська конференція була оцінена в правлячих колах союзників Чехословаччини? Реально мислячий англійський політик У. Черчілль, відмічаючи великі прорахунки свого уряду, заявив, що «ми (Великобританія – М. В., Л.-І. Г.) без війни потерпіли поразку, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи... Не думайте, що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку нам будуть підносити рік за роком» [22]. Виступаючи у Веймарі, Гітлер вказав на свого острівного ворога: «Якби містер Черчілль менше мав справ із зрадниками а більше з німцями, він побачив би, що береться за немислиму справу, бо я можу запевнити цю людину, яка ніби живе на Місяці, що в Німеччині нема сил, які протистоять режиму, - тільки сили націонал-соціалістського руху, його лідери і захисники» [23]. Фюрер попередив, що, якщо Черчілль повернеться до влади, Німеччину чекає війна.

Парламент Великобританії 366 голосами проти 114 підтримав Мюнхенську конференцію. Проти голосували лейбористи, 30 або 40 консерваторів, незгідних з урядом в оцінці Мюнхена, і в їх числі Черчілль, утримались при голосуванні. Чехословацька криза, на думку німецького посла в Лондоні Г. Дірксена, розглядалася у Великобританії «скоріше як стихійна катастрофа, яка пройшла досить гладко і за яку не ніс ніхто відповідальності».

У французькій палаті депутатів із 600 парламентаріїв тільки 75 засудили Мюнхенську конференцію. Доля Чехословаччини мало кого хвилювала. Після Мюнхенської угоди, - констатує французький професор Жак Нере, - Англія (30 вересня 1938), а потім Франція (6 грудня 1938) підписали з Німеччиною пакти про ненапад. Це означало повну перемогу пронімецького курсу Франції і підтвердження військово-стратегічних доктрин Третьої Республіки. Після підписання декларації Бонне офіційно повідомив французьких послів і посланників, що віднині німецька політика «орієнтується на боротьбу з

---

22 Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. М.: Мысль, 1989. С. 256.

23 Уткин А. Уинстон Черчилль. М.: «Алгоритм» - ЭКСМО, 2002. С. 262.

більшовизмом, Німеччина проявляє свою волю до експансії на Схід» [24]. Хоча, французькі політики не повністю вірили, що Гітлер дотримуватиметься Мюнхенської угоди. Для більшої впевненості наприкінці вересня 1938 р. населенню навіть було роздано декілька мільйонів протигазів. Саме після цього Ш. Де Голль писав Полю Рейно: «Події з різкою чіткістю показують вашу правоту... Мій полк готовий до бою. Що стосується мене, то я не здивуюся наближенню великих подій в історії Франції...». 29 вересня, коли вже почалася конференція в Мюнхені, на питання одного офіцера: «Що ж тепер робити?» – де Голль спокійно сказав: «Воювати» [25].

Посол США в Парижі У. К. Булліт ще 27 вересня 1938 р., тобто за два дні до початку конференції, повідомляв у Вашингтон: «Я вважаю на 95% вірогідним, що в п'ятницю вночі почнеться війна...». Війна поки-що не почалася, однак, Мюнхенська конференція не стала холодним душем для адміністрації США. 5 жовтня Франклін Делано Рузвельт писав Н. Чемберлену: «Я повністю поділяю вашу надію, що сьогодні вперше за багато років існує величезна можливість встановити новий порядок, заснований на справедливості й законі. Офіційно уряд США підтримав результати Мюнхена... Декілька днів тому я хотів убити Гітлера і відрізати власний ніс. Сьогодні я дружньо налаштований до носу і не відчуваю більше бажання умертвити фюрера» [26]. З 12 по 30 вересня дев'ята студія радіокомпанії Сі-бі-ес провела 85 передач, у більшості випадків прямих із Європи. Мільйони і мільйони біля приймачів жахалися істеричних промов Гітлера... Вони гостро відчували свою безпомічність і відчуття страху... Висновки: опитування журналу «Форчун» показало, що тільки 11,6 відсотків вважали мюнхенську угоду схвальною, 76,2 відсотки повірили – США візьмуть участь у війні в Європі (півтора року перед цим – тільки 22 відсотки). Сі-бі-ес задоволено підтвердила підсумок: радіо тепер не тільки розповсюджує новини, але й виступає як соціальна сила» [27].

---

24 Артюхина-Московченко В. Шарль де Голль и Советский Союз. М.: Книга, 1990. С. 76.

25 Там само.

26 Яковлев Н.Н. Избранные произведения. М.: Международные отношения, 1988. С. 260.

27 Там само. С. 260-261.

Свої думки щодо наслідків Мюнхена висловив американський дипломат Джордж Кеннан: «Моя інтерпретація мюнхенської кризи значно відрізнялась від інтерпретації більшості західних лібералів. Крім того, я не вірив у готовність СРСР прийти на допомогу Чехословаччині, навіть якщо б це зробила Франція. Радянські лідери розуміли, що закономірні застереження поляків і румунів за свою територіальну цілісність не дозволять їм пропустити через свою територію великі радянські військові сили. Тому, якщо б Франція і Англія почали війну, основний тягар бойових дій довелося б, на мою думку, все рівно нести їм» [28]. На глибоке переконання Д. Кеннана, «Чехословаччина, в кінці кінців, центральноєвропейська країна, і її долі, так чи інакше, пов'язані з основними силами, які діють в цьому регіоні. Загальновизнано, що руйнування тієї міри єдності, яка існувала в період імперії Габсбургів, мало в цьому районі негативні наслідки для всіх зацікавлених сторін. Тепер виникли нові сили, які намагалися здійснити інтеграцію там, де два десятиліття панували сепаратизм і роз'єднаність. Тепер відбулося залучення Чехословаччини в орбіту дії цих сил... Але цей процес призвів не тільки до втрати Чехословаччиною самостійності, але й відповідальності. Більше того, він не торкнувся серця країни. Що найважливіше, збережено для майбуття молоде покоління, дисципліноване і уміле, яке довелося б принести в жертву у випадку, якщо б віддали перевагу романтичному, але безнадійному опору, а не принизливому, але дійсно героїчному реалізму» [29]. Разом з тим, адміністрація Ф. Рузвельта почала збільшувати свій військовий потенціал. В січні 1939 р. відбулося додаткове асигнування півмільярда доларів військовому відомству. В наступні місяці – весною 1939 р. в Сполучених Штатах нарешті почали переглядати «Закон про нейтралітет». У травні держсекретар Хелл висловив намір уряду дозволити державам, які ведуть бойові дії, купляти зброю в США.

В разі анексії фашистською Німеччиною Чехословаччини, перед Третім Рейхом відкривалася пряма дорога на Польщу, яка могла стати плацдармом для

---

28 Кеннан Дж. Дипломатия второй мировой войны глазами американского посла в СССР. М.: Центрполиграф, 2002. С.66.

29 Кеннан Дж. Названа праця. С. 67.

нападу на СРСР. Це було на руку Великобританії і Франції. Зрозуміло, що Радянський Союз не міг цього допустити, добре розуміючи, чим може для нього обернутися ліквідація Чехословаччини, а тому все робив для того, щоб допомогти їй. Можливо, що ця допомога не була щирою, а звичайною спробою вижити у вкрай складних міжнародних умовах. За десять днів до Мюнхенської конференції Е. Бенеш звернувся до уряду СРСР з листом, в якому просив відповісти на питання, чи буде СРСР дотримуватись своїх союзницьких обов'язків. Вже 20 вересня радянський уряд дав позитивну відповідь. Якщо раніше СРСР заявляв, що надасть допомогу Чехословаччині тільки при тій умові, коли це зробить і Франція, то тепер він пішов на поступки: «СРСР надасть Чехословаччині військову допомогу навіть і без участі Франції при умові, що сама Чехословаччина буде захищатися і попросить у нього допомогу». Це ж підтвердив у розмові з радянським послом у Великобританії І.Майським народний комісар закордонних справ М.Литвинов: «Найважливіше, як поведуть себе чехи... Якщо будуть битися, ми допоможемо озброєною рукою». 25 вересня 1938 р. СРСР повідомляв у Париж, що відповідно до договору війська готові до захисту Чехословаччини.

Як свідчать архівні матеріали, міри, які проводив СРСР по захисту Чехословаччини, були великомасштабними: 26 червня 1938 р. – термінове формування шести армійських і одної кавалерійської груп; 23 вересня – приведення до бойової готовності одного танкового корпусу, 30 стрілецьких і 12 авіаційних бригад. Потім ще 17 стрілецьких дивізій, управлінь трьох танкових корпусів, 22 танкових і трьох мотострілецьких бригад, 34 авіаційних баз. Крім того, в бойову готовність був приведений другий ешелон військ, який складався з 30 стрілецьких і 6 кавалерійських дивізій, 2 танкових корпусів, 15 окремих танкових бригад, 34 авіаційних баз. До збройних сил було призвано із запасу в загальній кількості близько 300 тисяч чоловік. Директиви були направлені в Київський, Харківський, Білоруський, Московський, Калінінський і Ленінградський військові округи [30]. У заявах уряду СРСР про Підкарпатську

---

30 Артюхина-Московченко В. Названа праця. С. 73.

Русь не говорилося нічого. Мова йшла про Чехословаччину загалом. Однак, захист цілісності Чехословаччини був і захистом інтересів Закарпаття, на яке посягала Угорщина [31]. Уряд СРСР 23 вересня 1938 р. повідомив Варшаву, що якщо польські війська перейдуть кордон Чехословаччини, то Радянський Союз вважатиме розірваним радянсько-польський договір від 25 липня 1932 р. В Польщі розцінили заяву СРСР як пряму підтримку Чехословаччини.

Необхідно погодитись із думкою Л. Безименського, що СРСР найбільше втратив від наслідків Мюнхена. Він завдав «великий удар по його міжнародному престижу. Знову країна відтіснялася на окраїну світової політики. Не був використаний і механізм військового співробітництва з Заходом. СРСР втратив хорошого партнера – Чехословаччину» [32]. Разом з тим, Мюнхен змусив СРСР докорінно поміняти свою зовнішньополітичну орієнтацію, що й привело згодом до підписання сумнозвісних договорів між Сталіним і Гітлером 1939 р. Такий хід подій передбачав радник німецького посольства в Москві Вернер фон Тіппельскірх: «Те, що Сталін із невдачі радянської політики зробить персональні висновки, здається нам згідно нашого досвіду... Якщо направитись у область політичних спекуляцій, то запрошується думка, що радянський уряд повинен переглянути свою політику. В першу чергу це стосується відносин з Німеччиною, Францією і Японією. Що стосується нас, то могло б стати можливим більш позитивне ставлення Радянського Союзу до Німеччини, хоча би через те, що Франція в якості союзника знецінена, а Японія займає агресивну позицію... Так чи інакше, я не вважаю абсурдною ідею, що нинішні обставини створюють вигідні можливості для нової, більш масштабної економічної угоди з Радянським Союзом» [33]. Безперечно, він не помилявся.

Керівництво Чехословаччини добре усвідомлювало весь трагізм свого становища. Під час вручення Мюнхенських вимог німецьким повіреним у справах в Празі А. Генке, чехословацький міністр закордонних справ К. Крофта заявив, що для Чехословаччини «це катастрофа, яку ми не заслужили. Ми

---

31 Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. *Нариси історії Закарпаття*. Т. 2. Ужгород: «Закарпаття», 1995. С. 267.

32 Безименский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. М.: Вече, 2002. С. 169.

33 Там само.

підпорядковуємось і будемо прагнути забезпечити своєму народові спокійне життя. Не знаю, чи одержать ваші країни користь від цього рішення, прийнятого в Мюнхені, але ми у всякому випадку не останні. Після нас така ж доля чекає інших» [34]. Чехословацький дипломат Я. Масарик підсумував, що Чехословацька Республіка в кордонах 1918 р. перестала існувати. Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, 1 жовтня 1938 р. чехословацькі війська «почали уступати з призначеної судето-німецької полоси... Німецьке військо переступило одночасно границі Чехословацької Республіки. До Німеччини прилучаються: 1 і 2 жовтня Воляри, Вищий Брод, 2 і 3 жовтня Подмокли, Дечін, Фрідлянд, Великий Шанов, Шлукнов, Румбурк, Ворисдорф, 3, 4, 5 жовтня Хеб, Карлові Вари, Кадань, Якилнов, Маріянські Лазні, Тахов, Ниден, Фалькнов, Аш, Краслице, Франтішкове Лазне, 6 і 7 жовтня Крнов, Брунталь, Фривальдов, Яворнін» [35]. З 1 жовтня 1938 р. державним комісаром територій, які відійшли до Німеччини, був призначений К. Генлейн. Того ж дня на засіданні уряду ЧСР була розглянута нота польського уряду від 30 вересня 1938 р., яка в ультимативній формі вимагала «відступлення частини Тешинської області. Розваживши всесторонньо польські домагання, чехословацький уряд не міг інакше поступити, як прийняти польські пропозиції з огляду на важке міжнародне становище Чехословаччини, створене Мюнхенським договором» [36].

Хоч у Мюнхені і не розглядали питання про Підкарпатську Русь, але його рішення дуже негативно вплинули на долю краю. 29 вересня 1938 р. було прийнято «Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією», в якому констатувалося, що «як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина і Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію». При умові, «якщо протягом найближчих трьох місяців проблема польської і угорської національних меншин в Чехословаччині не буде врегульована між зацікавленими

---

34 Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 2. Архив Дирксена (1938-1939 гг.). М., 1948. С. 318.

35 Нова свобода. 1938. 4 жов.

36 Там само.

урядами шляхом угоди, то ця проблема стане предметом подальшого обговорення наступної наради голів урядів чотирьох держав, які присутні тут» [37]. Рішення Мюнхенської конференції означало першу серйозну перемогу угорської дипломатії в боротьбі за ревізію кордонів, що безпосередньо стосувалося і долі Закарпаття. 1 жовтня 1938 р. регент Угорщини М. Горті писав Гітлеру про відчуття щирого задоволення з приводу того, що в Мюнхені «досягнуто мирну угоду з питань, які мають вирішальне значення, і що законні вибори Угорщини в принципі будуть визнанні обґрунтованими» [38].

Угорська дипломатія провела значну роботу напередодні Мюнхена. Начальник канцелярії міністерства закордонних справ Угорщини І. Чакі під час телефонної розмови 15 вересня 1938 р. давав інструкції угорському послу в Німеччині Д. Стояї: «Якщо при ліквідації Чехословацької справи буде допущена дискримінація на шкоду Угорщині, то угорський уряд буде готовий на все, і в цьому випадку він розраховує на підтримку Німецької імперії» [39]. 17 вересня Д. Стояї в листі до міністра закордонних справ Угорщини К. Кані передав пропозиції Г. Герінга. Згідно з ним, Угорщина повинна офіційно вимагати права самовизначення для угорської меншини в Чехословаччині, звернутися до чеського уряду і відповідним іншим урядам із зверненням, подібним тому, яке зробив Генлейн, провокувати збройні сутички, страйки, відмови від явки на призовні пункти, адже тільки серйозні інциденти можуть привернути увагу західних держав до угорських вимог, зробити все, щоб зарубіжна преса більше займалась угорським питанням. Угорський посол в Польщі А. Хорі переконував Варшаву, що Угорщина у випадку розпаду Чехословаччини претендує на історичні кордони.

Польща постійно захищала інтереси Угорщини перед Німеччиною. «У відношенні угорських вимог, – писав польський посол в Німеччині Ю. Ліпський, – я спеціально виділив питання про Закарпатську Русь, зробив акцент на стратегічний момент по відношенню до Росії (мається на увазі СРСР – М. В., Л.-І.

---

37 Новые документы по истории Мюнхена. М.: Наука, 1958. С. 159-160.

38 Венгрия и вторая мировая война. С. 108.

39 Венгрия и вторая мировая война. С. 101.

Г.), на комуністичну пропаганду, яка проводиться на цій території і т.д. У мене склалося враження, що канцлер дуже зацікавився цією проблемою, особливо коли я йому сказав, що протяжність польсько-румунського кордону невелика і що завдяки спільному польсько-угорському кордону через Закарпатську Русь ми створили б більш міцний бар'єр проти Росії. Крім того, я вказав відносно Закарпатської Русі, що територія ця, на яку Словаччина не претендує, була дана Чехословаччині тільки як мандат, що населення її знаходиться на дуже низькому рівні і сильно змішане і що найбільшу зацікавленість в ній має Угорщина» [40].

29 вересня 1938 р., тобто перед самим початком конференції в Мюнхені, Б. Муссоліні заявив, що «сьогодні для Угорщини буде вдалий день. Як тільки ми покінчимо з питанням про судетських німців.., я негайно поставлю на порядок денний угорські і польські претензії, вимагаючи їх негайного задоволення на тій же основі, як це буде зроблено у відношенні німецьких претензій». «Якщо не вдасться їх реалізувати, – повідомляв І. Чакі, – то він (Муссоліні – М. В., Л.-І. Г.) буде настоювати на їх здійсненні на протязі суворо визначеного проміжку часу – на протязі місяця. Якщо і ця мінімальна програма не пройде, то, сказав він, підвищивши голос, виступайте... Поставте світ перед доконаним фактом» [41].

Отже, Угорщину активно підтримувала в її домаганнях Італія. Це не могло не вплинути на Гітлера, який у розмові з прем'єр-міністром Великобританії Н. Чемберленом 22 вересня 1938 р. заявив, що від Угорщини свого часу була відібрана велика територія, в результаті чого майже один мільйон угорців проти своєї волі живуть в Чехословаччині. 1 жовтня 1938 р. представник СРСР в Чехословаччині С. Александровський повідомляв НКЗС СРСР, що в Мюнхенській угоді Гітлер підписався під рішенням дати три місяці для врегулювання питання про польську і угорську меншини і зробити його предметом обговорення чотирьох держав, якщо не буде досягнуто чесько-польську угоду.

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, міністр закордонних справ Чехословаччини К. Крофта 1 жовтня 1938 р. звернувся до угорського посла в

---

40 Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 1. Ноябрь 1937- декабрь 1938 г. Из Архива Министерства иностранных дел Германии. М.: Политиздат, 1981. С. 211.

41 Венгрия и вторая мировая война. С. 105.

Празі Я. Ветштейна з нотою, в якій пропонував «чим скоріше створити мішану чехословацько-мадярську комісію експертів для розгляду проблеми мадярської меншини в Чехословаччині. Ця комісія мала б приготувати і внести проект про вирішення тої проблеми» [42]. 3 жовтня 1938 р. Угорщина підготувала ультимативні вимоги до уряду Чехословаччини, які останній мав прийняти: «1) негайно звільнити політичних в'язнів угорської національності; 2) негайно демобілізувати і відпустити додому воїнів угорської національності; 3) створити місцеві загони для охорони життя і майна населення. Командування загонів змішане; 4) ...передати Угорщині 2–3 чехословацькі прикордонні міста, які мають бути зайняті угорськими військами. На Заході такими містами мають бути Комарно, або Парканьана, або Упойшаг, або Чоп, або Берегово; 5) ...угорський уряд пропонує почати безпосередні угорсько-чехословацькі переговори в Комарно в четвер 6-го числа цього місяця в 4 години пополудні. Угорську делегацію буду очолювати особисто я (К. Каня – М. В. Л.-І. Г.)» [43]. Одночасно з цим А. Бродію 6 жовтня 1938 р. було запропоновано «ні в якому разі не піддаватися обіцянкам чехів», а твердо стояти на «позиції самовизначення з плебісцитом». Празький проект вирішення проблеми національних меншин полягав у тому, «щоб чисто мадярську етнічну територію віддати Мадярщині», а що стосується плебісциту, то він «відкидається як нереальний і зайвий, бо на територіях, на яких за думкою мадярської влади мав би бути проведений плебісцит, уже давно не має мадярської більшості» [44]. Про проведення плебісциту в Ужгороді, Мукачеві і Севлюші (Виноградіві) не могло бути і мови.

На таких позиціях стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 р. Угорська дипломатія, маючи підтримку фашистських держав на чолі з Німеччиною, висунула важкі для Чехословаччини умови: негайно повернути землі, заселені угорцями (брався за основу перепис 1910 р., коли кількість угорців значно перебільшувалася), провести плебісцит на територіях із змішаним

---

42 Нова свобода. 1938. 5 жов.

43 Венгрия и вторая мировая война. С. 11.

44 Нова свобода. 1938. 28 жов.

населенням, надати право на самовизначення всім іншим народам. «На випадок сповнення цих мадярських домагань, – повідомляла «Нова свобода», – до Мадярщини припало б... 400 тисяч словаків і 80 тисяч українців, отже словацько-українська меншість у Мадярщині була б більшою, ніж мадярська в Чехословаччині» [45].

Переговори в Комарно не принесли ніяких позитивних результатів. Вони були зірвані з вини Угорщини. Чехословаччина не могла прийняти угорські умови, бо під час перепису 1910 р. «комісари мадярської влади вписували до рубрики мадярської народності усіх, що вміли говорити по мадярськи, притім однак вписували й релігію»⁴⁶. 14 жовтня 1938 р. представники угорської делегації офіційно заявили, що Угорщина «переговори перериває, бо на основі чехословацьких передумов не може їх далі вести» [47]. Після зриву переговорів у Комарно настав новий етап у вирішенні «чехословацької проблеми». Угорщина, звинувативши Чехословаччину у небажанні йти на поступки, звернулася до Італії та Німеччини, щоб ці країни виступили арбітрами. Великобританія і Франція заявили про свою незацікавленість даною проблемою. Б. Муссоліні порадив угорцям негайною нотою вимагати термінового скликання конференції чотирьох великих держав, вказавши, що нема ні маленьких надій на відновлення безпосередніх двосторонніх переговорів, і підкресливши, що затримка з вирішенням питання створить загрозу миру. До цього Б. Муссоліні додав, що при першій же вимозі італійські літаки будуть негайно перекинуті в Угорщину. Вони знаходяться в повній готовності. У розмові з новим міністром закордонних справ ЧСР Ф. Хвалковським Гітлер «висловив свій жаль, що досі ще не було вирішено питання мадярської меншості в Чехословаччині» [48]. У розмові з послом Угорщини в Берліні Д. Стояї Г. Герінг намагався заспокоїти угорців і висловив впевненість, що Угорщина і без війни поверне свої території. Засідання арбітражної комісії було призначено на 2 листопада 1938 р.

---

⁴⁵ Там само. 16 жов.

⁴⁶ Нова свобода. 1938. 29 жов.

⁴⁷ Там само. 15 жов.

⁴⁸ Там само. 16 жов.

Напередодні арбітражу Угорщина поклала великі надії на свого агента А. Бродія, який, очолюючи уряд Підкарпатської Русі, повинен був запросити угорські війська з метою окупації всього Закарпаття. Аналогічної точки зору притримувався польський уряд. На думку угорського посла в Польщі А. Хорі, «одною із формул... могла би бути заява про те, що русинське населення попросило ввести в Русинську область одночасно угорські і польські війська. Таку акцію можна було б швидко підготувати чи організувати. Можна вибрати і таке рішення: угорські війська, які ввійдуть в Русинську область, звернуться за підтримкою до польської армії. Про це, звичайно, потрібно буде раніше домовитися» [49]. Однак, чехословацька контррозвідка уважно стежила за кожним кроком прем'єр-міністра. 27 жовтня 1938 р. А. Бродій був заарештований, а А.Волошин, який очолив новий кабінет, чітко притримувався антиугорської орієнтації. Нове призначення Праги переконало Угорщину, що від А.Волошина годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття. А.Волошин прибув 2 листопада 1938 р. до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не приймав. Варто погодитися з В. Гренджою-Донським, що закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд» [50].

Текст першого Віденського арбітражного рішення від 2 листопада 1938 р., підписаного міністрами закордонних справ Німеччини та Італії, передбачав: «1. Області, які відходять від Чехословаччини до Угорщини, вказані на карті, яка додається. Встановлення кордону на місці повинна зробити угорсько-чехословацька комісія. 2. Евакуація відходящих областей Чехословаччини і їх передача починається з 5 листопада 1938 р. і повинна бути закінчена до 10 листопада 1938 р. Окремі етапи евакуації і передачі, як і інші формальності, повинні бути негайно визначені угорсько-чехословацькою комісією. 3. Чехословацький уряд повинен потурбуватися про те, щоб евакуйовані області були передані в повному порядку. 4. Окремі питання, які виникатимуть із

---

49 Венгрия и вторая мировая война. С. 133.

50 Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 163.

територіального відступлення, особливо питання громадянства і оптації, повинні вирішуватися угорсько-чехословацькою комісією. 5. Угорсько-чехословацька комісія повинна також прийняти більш конкретні рішення про захист як осіб угорської національності, що залишаються на території Чехословаччини, так і осіб неугорського походження у відступлених областях... 6. Оскільки при передачі Угорщині може бути вчинена шкода і виникнуть труднощі економічного характеру і техніки зв'язку в областях, які залишилися за Чехословаччиною, угорський королівський уряд, зі свого боку, у домовленості з чехословацьким урядом зробить все можливе для усунення подібних труднощів» [51]. Якщо угорсько-чехословацька комісія не зможе вирішити спірні питання, то вони стануть предметом обговоренням Німеччини та Італії.

Згідно з рішенням арбітражної комісії, новий угорсько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури, Вілок, Берегово, Йовря, Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Геєвці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино, Ключарки, Мукачево, Форнош, Нове село, Вишні Ремети, Шаланки, Матієво, Чома, Чорний Ардів [52]. За повідомленням «Нової свободи», яке ґрунтувалось на даних офіційної статистики, «територія Чехії зменшилася на 33%, Моравії на 36%, Словаччини на 21%, а територіальні втрати Підкарпаття... становили 12%» [53]. Чехословацька Республіка «відступила Німеччині 28.200 кв. км., Польщі біля тисячі кв. км., Мадярщині коло 12.000 кв. км. Нинішня республіка буде мати около 100.000 кв. км.» [54]. До Угорщини відійшло 171.711 населення, з яких 33.324 були українцями, 16.463 чехами і словаками, 82.179 угорцями [55].

Віденський арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів – ужгородського, мукачівського, берегівського, севлюшського та іршавського. Підкарпатська Русь втратила міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них районами. В ужгородському окрузі до Угорщини перейшло 22 населені

---

51 Венгрия и вторая мировая война. С. 120.

52 Нова свобода. 1838. 11 лист.

53 Там само. 15 лист.

54 Там само.

55 Шандор В. Спомини. Т. 2. Карпатська Україна. 1939-1945. Ужгород: МПП «Гражда», 2000. С. 262.

пункти, в яких проживало 10.719 українців і 18.687 угорців, у мукачівському – 15 населених пунктів (12.153 українці і 12.253 угорці), у севлюшському – 18 сіл (3.471 українці і 8.752 угорці), у берегівському – 40 населених пунктів (6.343 українці і 40.962 угорці), в іршавському – єдиний населений пункт с. Шаланки, в якому проживало 648 українців і 1525 угорців [56]. Необхідно погодитися з твердженням П. Стерча, що «Чіано й Ріббентроп своїм рішенням з 2 листопада 1938 р. в Відні нарушили етнографічні принципи, бо віддали Мадярщині два міста, тобто Ужгород і Мукачів з релятивною більшістю українського населення, як також 13 сіл з абсолютною більшістю українського населення, з-поміж яких у 4-ох селах мадяри не становили ані одного відсотка населення. Крім того віддано Мадярщині чотири села з релятивною більшістю українського населення». В Баранинцях, наприклад, проживало 77% українців, у Йоврі – 62%, в Дравцях – 93%, в Коритнянах – 72%, в Квасові – 85%, у Вишніх Реметах – 92%, у Нижніх Реметах – 93%, в Чепі – 67% [57].

Згідно з рішеннями Віденського арбітражу була створена спільна чехословацько-угорська демілітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. Вони вирішували проблеми загально-політичні, військові, територіальні, етнографічні, фінансові, народногосподарські, торговельні, правові. До спільної чехословацько-угорської комісії були делеговані два українці, два словаки та один чех [58]. Карпатську Україну представляли Ю. Бращайко і М. Долинай. Функції експертів виконували Й. Їрковський, Л. Махачек і В. Примич. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про перепусткову систему, вивіз майна з окупованої Угорщиною території. «Рухоме майно, – повідомляла «Нова свобода», – можна буде вивозити протягом двох місяців рахуючи від дня, коли буде розпочатий залізнично-комунікаційний рух між обома державами» [59]. Комунікаційна лінія повинна була почати діяти 9

---

56 Шандор В. Названа праця. С. 74-75.

57 Стерчо П. Карпато-Українська держава: 3 історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто, 1965; Львів: За вільну Україну, 1994. С. 76.

58 Нова свобода. 1938. 21 груд.

59 Там само. 24 груд.

січня 1939 р. Евакуацією, яка завершилася 10 листопада 1938 р., керували В. Комаринський, Д. Німчук і В. Гренджа-Донський.

Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні, хоча Угорщина так і не добилася повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Карпатська Україна продовжувала залишатися у складі Чехословаччини, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною і Польщею. Це викликало в Будапешті явну прохолоду стосовно Берліну. Що стосується Чехословаччини, то її прем'єр-міністр Р. Беран, виступаючи по пражському радіо, заявив: «Прага, Братислава і Хуст погоджуються вповні в поглядах на нашу закордонну політику, яка залишається такою, як її започаткував міністр закордонних справ др. Ф. Хвалковський. Ми наладнаємо в скорому темпі тривкі добрі відносини до усіх сусідів. Ми переконані, що співпраця з ними принесе нам користь... Бажаємо також щоби устійнення границь довело до видатнішої співпраці з Польщею... Це саме відноситься й до Мадярщини. Сусідня Румунія і теж Югославія виявили нам у важких і болючих для нас часах щире співчуття і симпатію... Недавня заява італійського міністра закордонних справ графа Чіано скріплює мене в надії, що в теперішній міжнародній ситуації є для нас дійсно пригожі моменти. Щиро бажаємо, щоб прийшло до тривкого мирного порозуміння між великодержавами, бо хочемо удержувати найкращі взаємини з західноєвропейськими великодержавами та З'єднаними Державами» [60].

Президент Чехословаччини Е. Гаха (Е. Бенеш емігрував у Лондон – М. В. Л.-І. Г.) теж закликав чехів, словаків і українців «рука в руку співпрацювати на відбудові держави» [61]. Змушена була погодитись з рішенням арбітражної комісії і влада Карпатської України. У маніфесті «Український народі Підкарпаття!», прийнятому Українською Центральною Народною Радою 17 листопада 1938 року, вказувалось: «З болем у серці сповіщаємо Тебе, що на вимоги Мадярщини дві великі держави, які створили арбітражну комісію для полагодження спору за границі молодішої нашої Підкарпатської Держави,

---

60 Нова свобода. 1938. 7 груд.

61 Там само. 27 груд.

приділили Мадярщині великий шматок нашої споконвічної землі спільно з містами Ужгород, Мукачево та Берегово. Опираючись на фальшиву статистику наших ворогів, вони відірвали від живого тіла українського народу багато сіл і міст, де живе переважаюча більшість українців-русинів... Наші представники на міжнародній конференції у Відні змушені були погодитись на умови, що їх запропонувала арбітражна комісія» [62].

Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою. Після 2 листопада 1938 р. більш-менш визначилися у ставленні до неї окремі європейські країни. Угорщина і Польща почали ще більш інтенсивніше співпрацювати у напрямку створення спільного кордону, проводячи постійно терористичні акції. Якщо Угорщина відкрито вимагала захоплення всього Закарпаття, то Польща і Румунія намагалися оволодіти окремими територіями в Словаччині та Карпатській Україні. Великобританія і Франція, які обіцяли Чехословаччині гарантію недоторканості її кордонів після Мюнхенської конференції, фактично, усунулися від «чехословацької проблеми» і займали нейтральну позицію. Було очевидним, що їх цікавить тільки єдине – спрямування фашистської агресії на Польщу і підготовка там плацдарму для нападу на СРСР. Аналогічну позицію займали США. Що стосується Німеччини та Італії – головних арбітрів у Європі, то ці країни розраховували притягти на свій бік нових союзників. Такими повинні були стати Угорщина і Румунія при умові, якщо будуть максимально задоволені їх вимоги.

Яким буде подальший розвиток політичних подій в Європі, вирішальною мірою залежало від Німеччини. Це добре розуміли усі керівники європейських держав. Усвідомлював це і уряд Карпатської України. Уже з перших днів свого прем'єрства А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину – єдину велику країну, яка обіцяла йому своє покровительство. Німецький уряд, заграючи з кабінетом А.Волошина, заявив про відкриття найближчим часом в Хусті свого консульства. Це робилося для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток

---

62 Там само. 17 лист.

політичних подій у краї. А. Волошин сподівався, що призначення Г. Гофмана консулом «не якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас» [63].

Необхідно відзначити, що уряд Німеччини кілька разів відкладав відкриття свого консульства в Карпатській Україні. Зокрема, ще 19 листопада 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп повідомляв радника цього міністерства Е. Вермана: «Згідно з наказом фюрера й до нового наказу необхідно проявити стриманість у словацькому і карпато-українському питанні. З цієї причини пресі були дані інструкції нічого не публікувати про події у Карпатській Україні. Крім того, питання про створення генерального консульства в Хусті відкладається» [64]. Радник посольства Німеччини в Польщі Р. Шеліга констатував, що «побоювання Польщі, а саме, що Німеччина має намір зробити з Підкарпатської Русі зародок Всеукраїнської держави, немає ніякої підстави. Німеччина вже дала розпорядження, спрямовані на те, щоб не створювати таке враження. Підкарпатська Русь збереже свою незалежність у рамках Чехословаччини і не гратиме ніякої ролі в міжнародній політиці» [65]. Уряд фашистської Німеччини все-таки відкрив у Хусті своє консульство. Закарпатцям було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що, в деякій мірі, зменшило безробіття. Уряд А.Волошина так захопився цією пропозицією, що навіть 6 березня 1939 р., тобто за 8 днів до окупації краю угорськими військами, вирішував питання про виготовлення 10 тисяч закордонних паспортів [66]. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, А.Волошин просив Г.Гофмана «передати... славному вождеві німецького народу... нашу щирю подяку і сердечний привіт» [67].

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що уряд Карпатської України чітко притримувався пронімецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину

---

63 Державний архів Закарпатської області (далі - ДАЗО), ф. 3, оп. 1, спр. 45, арк.. 1.

64 Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. С. 459.

65 Там само. С. 472.

66 ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 383, арк.. 19.

67 Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 45, арк.. 2.

мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії фашистської Угорщини. Зроблене нами твердження підсилюють матеріали «Особистої справи А. І. Волошина», яка знаходиться в Центральному Архіві Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві. Даючи відповіді на запитання слідчого МДБ майора Вайндорфа, А.Волошин однозначно заявив, що «уряд Підкарпатської Русі ставив завдання створення автономної Закарпатської України і орієнтувався на фашистську Німеччину, тобто в останній мірі ми бачили силу, яка може забезпечити недоторканість території Карпатської України. Хочу відзначити, що становище Німеччини на той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину про охорону кордонів проти окупації краю угорцями» [68].

Відомо, що частина німецького генералітету радила Гітлеру зберегти самостійність Карпатської України. Радник управління міністерства закордонних справ Німеччини Е. Клейст зізнався, що «весь час намагався захистити Закарпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для Німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо з утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку Німеччини» [69]. У 1937 р. відбулася зустріч В. Канаріса з головою Проводу Українських Націоналістів Є. Коновальцем. Адмірал обіцяв допомогти йому в підривній роботі та пропаганді.

У проведенні А.Волошином пронімецької політики певну роль відіграла українська націоналістична еміграція, зокрема, прихильники І. Полтавця-Остриниці та гетьмана України в екзилі П. Скоропадського. 25 жовтня 1938 р. Організація Українського Вільного Козацтва, очолювана полковником І. Полтавцем-Остриницею, що знаходилася у Франції, писала в листі до А. Волошина: «Гадаємо, що перестанете плекати стару невдалу московсько-

---

68 Центральный архив Министерства государственной безопасности Российской Федерации Н-17681, л. 10.

69 Косик В. Названа праця. С. 471.

антантську політику, а станете на шлях добросусідського порозуміння з Німеччиною» [70]. Певну роль у зближенні уряду А. Волошина з Німеччиною також відіграли керівні чини ОУН. Ця організація бачила в Німеччині рятівника Галичини від польського гноблення. Саме на їх прохання в краї з'явилися німецькі військові радники, які спричинилися до формування місцевих збройних сил. Не викликає жодних сумнівів, що між ОУН і німецькими спецслужбами існували тісні стосунки. Про це мова йтиме нижче.

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини дещо призупинити свої агресивні плани. Однак, це не означало, що вона відмовилася від свого наміру організувати вторгнення в Закарпаття. Будапешт «в даний час, – писав угорський посол в Польщі А. Хорі міністру закордонних справ Угорщини К. Кані, - вважає можливим досягнути своїх цілей з допомогою дипломатичних засобів» [71]. Польща теж, хоч її збройні сили були готові до ведення бойових дій по всьому фронту, зрозуміла, що воєнне втручання... в значній мірі зашкодило б справі, ніж принесло б їй користь. Угорщина продовжувала покладати надії на те, що «русинський уряд» врешті-решт попросить ввести угорські війська. Від Польщі вимагалось тільки «підсилити дії диверсійних загонів».

Угорські приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. М. Козма зробив запис у своєму щоденнику 17 листопада 1938 р.: «20-го вночі русинська область все ж буде нашою» [72]. Добре розуміючи, що окупація Закарпаття угорськими військами приведе до встановлення спільного польсько-угорського кордону, Німеччина рішуче виступила проти агресії. 18 листопада 1938 р. Е. Верман висвітлив перед угорським керівництвом позицію Німеччини, яка вважала «подібний крок з угорського боку ризикованим», який може призвести до серйозних ускладнень. Е. Верман нагадав, що «новий чехословацько-угорський кордон був встановлений рішенням Віденського арбітражу на основі національного принципу» [73]. Вслід за цим надійшли німецька й італійська ноти міністру закордонних справ

---

70 ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 42, арк. 1.

71 Венгрия и вторая мировая война. С. 134.

72 Венгрия и вторая мировая война. С. 136.

73 Там само. С. 140.

Угорщини К. Кані, на які Будапешт відповів меморандумом від 22 листопада 1938 р. Згідно з ним Угорщина була готова до співробітництва з Німеччиною, а її уряд заявив про намір вступити до антикомінтернівського пакту і вийти з Ліги Націй. Отже, спроба Угорщини окупувати Закарпаття 20 листопада 1938 р. закінчилася для неї повним крахом. Необхідно було шукати інші шляхи.

Протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина мала дружні стосунки з Югославією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питання про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників – Югославії і Румунії. Чехословацько-югославські відносини зазнали відчутного удару після Мюнхенської конференції, коли, фактично, настав кінець існуванню Малої Антанти як політичного союзу Чехословаччини, Югославії і Румунії. Окремі балканські країни по-різному відчули на собі наслідки Мюнхена. Що стосується Югославії, то вона все більше ставала об'єктом відкритого натиску з боку фашистської Німеччини. Необхідно погодитись з міркуванням В. Шандора, що «період першої республіки Карпатська Україна відіграла поважну стратегічну роль як зв'язок до держав Малої Антанти – Румунії та Югославії. У новім укладі сил вона втратила своє первісне значення» [74].

Не дивлячись на такі зміни в світовій політиці, уряд Югославії рішуче виступав проти угорських зазіхань на Закарпаття. Це стосується і югославської періодики. «Населення цього краю, – повідомляло «Време», – не хоче вертатися під мадярське панування, яке лишило сумні спомини. Підкарпатські українці запевняють свої права в союзі з чехами і словаками» [75]. Уряд Югославії вимагав, щоб Німеччина та Італія не підтримували ідею спільного угорсько-польського кордону. Югославський щоденник «Політика» підтримав прихильну позицію Румунії щодо Карпатської України. Ставлення народів Югославії до Закарпаття видно із статті «Серби, хорвати й словінці з нами!» [76].

Румунія, як і Югославія, лояльно ставилася до Карпатської України, принаймні до тих пір, поки існувала федеративна Чехословаччина. Не випадково

---

74 Шандор В. Названа праця. С. 218.

75 Вони боронили Карпатську Україну. С. 56.

76 Нова свобода. 1938. 3 жов.

А. Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними силами, здійснив спробу домовитися з урядом Румунії про приєднання краю до неї. Мотивація була така: в Румунії проживають українці – наші рідні брати. Румунія постійно виступала із звинуваченням на адресу Угорщини, яка проводила шалену радіопропаганду по відношенню до Закарпаття. Зовнішньополітичний курс Румунії визначався такими основними моментами: 1) лояльність румунського уряду до Чехословаччини; 2) бажання зберегти з нею нормальні економічні та політичні взаємини; 3) неприхильність до військового посилення Угорщини; 4) недовір'я до запевнень Будапешту щодо Трансільванії; 5) небажання брати участь в політичних комбінаціях, спрямованих проти Німеччини [77].

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини. Доказом цього є підписання договору про поставки кукурудзи в гірські райони Закарпаття. Однак, це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до Чехословаччини. Як тільки стало відомо, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги. Посол Угорщини в Румунії Л. Бардоші повідомив І. Чакі, що 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Румунії Г. Гафенку «послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд до останніх подій змінив свою позицію, яку він займав в Галаці в питанні про Русинську область. Румунія також має свої інтереси на русинській території. Це відноситься до прикордонних сіл, населених румунами, і до території, через яку проходить залізнична лінія Мараморош–Сигет–Коломеа» [78].

Міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М. Горті, яка започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил. Однак на

---

77 Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938-1939 рр. у світлі європейської періодики. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С. 48-60.

78 Венгрия и вторая мировая война. С. 158.

перших порах Берлін не давав згоду на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп на міста і села Карпатської України.

1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б. Імреді таємно доручив колишньому міністру внутрішніх справ М. Козмі сформувати диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті. «В половині одинадцятої, – писав М. Козма в своєму «Щоденнику», – мене викликав Імреді і попросив взяти на себе політичне керівництво акцією в Русинській області, здійснення пропаганди там і керівництво повстанцями. Він прийняв всі мої пропозиції і погодився на використання, якщо цього вимагатиме обстановка нелегальних і насильницьких засобів» [79]. Разом з І. Геяшем М. Козма створив «гвардію обірванців» («Саботчопот») у складі 600 чоловік. Ще у вересні 1938 р. терористичні загони почав створювати С. Фенцик. Банди чорносорочечників були сформовані в Берегові, Мукачеві та Радванці. Окремі їх загони, до яких також залучали вихованців «Руського скауту», очолювали С. Крайняк, Б. Балецький, В. Реберка. М. Козма був переконаний, що ведення «малої війни» слід доручити будь-якому «колишньому атаману розбійницької ватаги» [80]. Щось подібне читаємо в щоденнику В. Гренджі-Донського: «Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього Угорщини, що заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки» [81]. Діяльність терористичних загонів М. Козма розглядав виключно в альянсі з поляками. «Я запропонував Імреді, – писав він 4 жовтня 1938 р., – щоб Чакі, я чи хто-небудь інший негайно вилетів у Варшаву для безпосереднього обговорення з поляками політичної сторони питання, для організації зустрічі наших людей, які досягнуть польського кордону, для обговорення питання про розміщення і можливе використання направленою сюди загону в 100–200 чоловік – чисельність залежить від бажання польської сторони – і, нарешті, для організації польської добровольчої акції і співробітництва з ними» [82].

---

79 Венгрия и вторая мировая война. С. 108.

80 Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках. Львів, 1963. С. 257.

81 Гренджа-Донський В. Названа праця. С. 220.

82 Венгрия и вторая мировая война. С. 109.

Пропозиція М. Козми була схвально зустрінута у Варшаві. 7 жовтня 1938 р. посол Угорщини в Польщі А. Хорі повідомляв міністра закордонних справ країни К. Каню, що поляки рекомендують негайно почати широкий саботаж в Русинській області. Польський генеральний штаб активно включився в роботу. 10 жовтня 1938 р. угорський військовий аташе в Польщі Б. Лендєл доповідав начальнику генштабу Угорщини, що «в Мукачєво й Ужгород під керівництвом офіцера будуть направлені, як мені здається, солдати дійсної служби в цивільному одязі. Чисельний склад загонів буде відповідати нашим планам... По інших дорогах вони направлять в Русинську область патрулі, які складатимуться із добровольців, з метою здійснення вибухів та інших підривних дій. Польська сторона активізує свою діяльність, коли угорські підривні загони розгорнуть бойові операції. Для координації дій вони просять щоденно інформувати їх про обстановку» [83].

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. У щоденнику В. Гренджі-Донського є такий запис: «вчорашнього дня, ранком о 4-ій годині, в нашій країні з'явилися малярські терористи. Біля станції Бєня напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси» [84]. Першу появу угорських терористів В. Гренджа-Донський відносить до 10 жовтня 1938 р. Аналогічної точки зору притримується також П. Стерчо: «Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 р. перша група “Рондьош Гарди” приїхала до пограничної місцевості Тарпи, а звідти через зв'язок мукачівського мадаря Мікловша Ерделі перейшла кордон на річці Боржаві і вдерлася в Карпатську Україну» [85]. Українські вчені О. Довганич, З. Пашкуй і М. Троян вважають, що перші угорські

---

83 Там само. С. 111.

84 Гренджа-Донський В. Названа праця. С. 23.

85 Стерчо П. Названа праця. С. 16.

терористи у складі 12 чоловік з'явилися на території Закарпаття 5 жовтня 1938 р. [86]. Однак архівних документів, які б підтверджували цей факт, не виявлено.

Із зашифрованої телеграми міністра закордонних справ Угорщини К. Кані послу в Польщі А. Хорі видно, що станом на 12 жовтня 1938 р. угорцям «вдалося закинути в Русинську область приблизно 750–800 чоловік. Після сутичок і актів саботажу, що мали місце вчора і позавчора, чехи буквально наглухо закрили кордон» [87]. 14 жовтня 1938 р. угорські терористи були вдруге зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жандарм А. Риган, родом із села Дубриничі. Однак, своєчасно підійшло підкріплення і терористи змушені були відступити. Урядова газета «Нова свобода» повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мужієва [88], а 21 жовтня 1938 р. біля Волівця.

Напади угорських терористів почастишали після Віденського арбітражу. Командуючий 12 чехословацької дивізії доповідав, що 3 листопада 1938 р. «між 3 і 5 годинами відбувся напад терористів на с. Косино... По терористах було відкрито вогонь з автоматичних пістолетів і кулеметів, використано ручні гранати. Під час нападу загинув четник-аспірант... Терористи використовували кулі «дум-дум» [89]. Того ж дня угорці повторили напад, під час якого були поранені п'ятеро чехословацьких прикордонників. 4 листопада два терористи відкрили вогонь у Косинському Верху. Вони були озброєні ручними гранатами і автоматичними пістолетами. Під час перестрілки три чехословацькі прикордонники отримали легкі поранення. 5 і 6 листопада знову зафіксовані збройні інциденти на угорсько-чехословацькому пограниччі, в ході яких один чеський воїн був важко поранений. 9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і ручними гранатами, здійснили новий напад на чехословацьких прикордонників у Косині. В сутичці загинув чеський підстаршина і п'ятеро чоловік були поранені. 11 листопада загін із двадцяти угорських терористів був атакований чехословацькими військами в районі с. Підгоряни. Чехословацька сторона втрат не мала. 17 листопада відбито напад

---

86 Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. Ужгород: Карпати, 1990. С. 14.

87 Венгрия и вторая мировая война. С. 113.

88 Нова свобода. 1938. 20 жов.

89 VOJENSKY HISTORICKY ARCHIV, PRAHA, i.c.5349, karton 23.

тридцяти угорських терористів поблизу Страбичова. 21 листопада вони з'явилися в Малому Давидкові, а 22 листопада в Шаланках чехословацькими прикордонниками були затримані два терористи, озброєні кулеметом і автоматичними пістолетами [90].

25 листопада 1938 р. почалася перестрілка в районі с. Хлумець, південніше Ужгорода. Того ж дня угорських терористів було обстріляно поблизу Ракошина [91]. Наступного дня були затримані кілька «затятих терористів» на чолі з Міхалом Гімро [92]. Угорські терористи ще не раз з'являлися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління доповідав 28 листопада 1938 р. Президії крайового управління в Хусті, що «цивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів» [93]. Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геза Тор, які були запідозрені в тому, що зв'язані з угорськими терористами в Мукачеві. Під час спроби втекти, троє терористів були вбиті. Слідство встановило, що в Ракошині була організована місцева дільниця «Сабатчопот», яка підтримувала тісні зв'язки з Мукачевом і одержувала звідти зброю.

Протягом грудня 1938 р. озброєні угорські терористи регулярно здійснювали напади на населені пункти Карпатської України. 6 грудня під час перестрілки з чехословацькими прикордонниками загинув один терорист в с. Богдан. 7 грудня тридцять терористів з Ужгороду напали в с. Довге. По них було відкрито вогонь з кулеметів і рушниць, використано гранати. Втративши одного чоловіка вбитим, вони відступили в ужгородському напрямку. 8–9 грудня по закарпатським прикордонним пунктам було відкрито вогонь з території, окупованої Угорщиною. Жертв не було. 10 грудня зафіксовано новий напад на с. Довге, а 12 грудня – на с. Горяни. Під час нападу шістьох терористів на населені пункти Вербовець і Олешник 13 грудня був важко поранений чехословацький прикордонник, якому довелося ампутувати ногу. З боку терористів втрат не було. 21 грудня перестрілка

---

90 VOJENSKY HISTORICKY ARCHIV, PRAHA, i.c.5349, karton 23.

91 ДАЗО, ф.3, оп.1, спр.32, арк.1-3.

92 Там само, ф.3, оп.1, спр.44, арк.1.

93 Там само, ф.211, оп.1, спр.42, арк.20.

з терористами в Радванському лісі тривала до світанку. 23 грудня терористи здійснили напад на с. Горяни, а 24 грудня – на с. Барвінкош. 25–29 грудня угорські літаки кілька разів пересікали повітряний простір Чехословаччини, однак до нападу справа не дійшла [94]. 30–31 грудня група угорських терористів здійснила кілька нападів на с. Макарієво [95]. Один із них детально описала «Нова свобода»: «Чотири мадярські терористи ввійшли до хати й питали чи в хаті не мешкають фінанси. Переглянули цілу хату, але так нічого не нашли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранат, потому зачали стріляти 20 хвилин. На вистріли мадярських терористів відповіла наша сторожа СТОС (прикордонні підрозділи – М. В., Л.-І. Г.) вистрілами з легкого кулемету» [96].

В. Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії міністерства внутрішніх справ: «Голошу, що в послідніх днях знову починають занепокоюючу роботу на границях мадярські терористи, не є то родовиті терористи мадяри, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони приклонники Др. Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей в Мукачеві около 300» [97]. Отже, мова йде про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території. Згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 р. в Ужгороді перебувало 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України [98].

5–6 січня 1939 р. «мадярські терористи самі спровокували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районний поліційний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та Шелебі переступили границу біля Підмонастиря – вони мали намір зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже всі мадяри, з них 50

---

94 VOJENSKY HISTORICKY ARCHIV, PRAHA, i.c.5349, karton 23.

95 ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1.

96 Нова свобода. 1939. 12 січ.

97 ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.319, арк.2.

98 VOJENSKY HISTORICKY ARCHIV, PRAHA, i.c.5349, karton 23.

походило прямо з Мукачева, інші з околиці». Подібні події мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром [99]. Необхідно відзначити, що більшовицька газета «Правда» відмічала на своїх сторінках найменші сутички, що в цей час проходили на нових чехословацьких кордонах на території Закарпаття.

Великий бій мав місце 6 січня 1939 р. в с. Росвигово. Терористів нараховувалось від 200 до 250 чоловік. Бій тривав дві години, після чого терористи повернулись на свою територію. Чехословацькі прикордонники втратили одного фінансового стражника, одного четника, шестеро були поранені, а семеро пропали безвісти. Які мали втрати терористи – з'ясувати не вдалося [100]. 16 січня «напали мадярські терористи на сторож СТОС коло Барвінкоша. Було 60–80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із важкого й з легких кулеметів. Натопв переступив демаркаційну лінію, а то 1 км в напрямі на Баранинці. На нашій стороні були ранені два поліцісти» [101]. Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 р. в с. Барбово [102]. 7 січня терористи напали на чехословацький підрозділ СТОС в Кам'яниці.

Угорські терористичні загони постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові. «За достовірними свідченнями, – повідомляв начальник севлюшського окружного управління Президію управління Підкарпатської Русі, – угорці і далі зараховують в особливі формування «Сабатчопот» і навчають осіб, завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території. Так було з'ясовано, що 14 листопада 1938 р. в с. Вишній Шард у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вилмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з'ясовано, що багато молодих людей, між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову

---

99 Нова свобода. 1939. 3 лют.

100 VOJENSKY HISTORICKY ARCHIV, PRAHA, i.c.5349, karton 23.

101 ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 56, арк.. 5.

102 Там само, ф. 17, оп. 2, спр. 319, арк.. 1.

службу, втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Севлюша розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступати в так звані «Сабатчопот» [103]. «В селі Хлумці, – доповідав місцевий начальник жандармерії, – Вінце Гортвай та його 10-ти літній син... переписували по хатах осіб... При складанні списку Гортвай питав людей, чи визнають вони себе угорцями, у випадку позитивної відповіді селяни самі записували своє ім'я в список. Мету проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав» [104].

Англійський журналіст Гендерсон писав, що в «околиці Шаланки, 12 миль на схід від Берегова, чехословацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного аспіранта, чотирьох чехословацьких громадян мадярської національності, а решта були мадярські ревізіоністи. Зібрані в них документи вказували на те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколовані в Кішварді близько Гешбанда, і є під командою поручника Іштвана Геяша... В Рутенії є розсіяних коло 2000 мадярських терористів...» [105].

Станом на 10 лютого 1939 р. угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України. Відзначимо, що це тільки ті сутички, в яких брала участь Карпатська Січ. Директор поліції Карпатської України Ю. Білей, даючи інтерв'ю газеті «Нова свобода», заявив, що «у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів». Рядові терористи всіляко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. «Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге» – повідомляла «Нова свобода» [106]. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратурою у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів [107]. Після оголошення амністії, їх всіх відпустили.

---

103 ДАЗО, ф.3, оп.3, спр.73, арк.18.

104 Там само, ф.43, оп.1, спр.73, арк.18.

105 Шандор В. Названа праця. С. 155.

106 Нова свобода. 1939. 3 лют.

107 ДАЗО, ф.3, оп.2, спр.17, арк.3.

В жовтні 1938 р. зафіксовано появу польських терористів. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави, а наступного дня напали на міст у Вучковому. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закарпатців, зокрема, Й. Лой. В с. Торунь польські терористи вбили синевириця І. Костя. 10 листопада 1938 р. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що польські терористи «затягнули до Польщі Ярослава Весецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть» [108]. В ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. «кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок (Нижніх Воріт – М. В., Л.-І. Г.) напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх в напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених» [109]. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Н.Студений, Синевирицька Поляна.

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277500 кч. [110]. Жителі с. Торунь повідомляли свій уряд, що «дня 5.XII наклали терористи екразит (вибухівку – М. В., Л.-І. Г.) під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покритися на 1500 кч.), але 22.XII уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати – шкода 5 тис. кч.» [111]. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинули «3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей» [112]. 28, 29 і 31 листопада польські терористи тричі здійснювали напади на с. Вучкове. Січовиками були затримані особи польської національності Богдан Сенчак та Рудольф Пес. Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках працівників чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння,

---

108 ДАЗО, ф. 3, оп.2, спр.5, арк.8.

109 Нова свобода. 1938. 25 лист.

110 ДАЗО, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1.

111 Там само, ф.4с/18, оп.1, спр.45, арк.1.

112 Там само, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1.

фінансування та рівень військового вишколу терористів. Напади польських терористів не припинялися також в січні-лютому 1939 р. Так, на с. Присліп «напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужем своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову» [113].

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли «пістоль со значком «Церба», коробочку на сигарети, шкіряний пулярес, в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей» [114]. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразку, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з надписом «Краків», польські сигарети, шоколад. 23 листопада група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Полянну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г.Гофман.

Необхідно відзначити, що чехословацький уряд приділяв значну увагу захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції загонів СТОС і Карпатської Січі по знешкодженню терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Йозефа Према. Така ж доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів. Страждали не тільки населені пункти, де проживало виключно українське населення. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша. Активну позицію займав «Орден хоробрих», який ще в 1920 р. заснував М. Горті. Із багатьох організацій цього плану найгіршу репутацію мали так звані «вільні загони», яких очолював уже згадуваний Геяш. Основним завданням цих банд було знищення неугорського

---

113 Там само, ф.3, оп.3, спр.159, арк.9.

114 Нова свобода. 1938. 25 лист.

населення на цій території, а їх програма була викладена в брошурі Дечо Чаба, опублікованій у 1939 р. В ній говорилося, що угорська нація є найяскравішим представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров Атілли, Арпада і Чінгісхана. «Я не чекаю, – писав Д.Чаба, – коли прийде помста. Не чекаю! Я нищу кожного волоха, який мені з'явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не буду зволікати. Запалю вночі села – волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колодці і навіть знищу дітей у колисках, взагалі знищу цих нелюдів! Не буде ні для кого винятку!» [115]. Один із лідерів партії «схрещених стріл» Мивау ще у 1938 р. наголошував, що «націонал-соціалізм Угорщини має як ціль забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю» [116].

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігалі «з підрозділу Унгвар». Він, як і його підопічні, добре володів українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в постійному страху місцеве населення. Зафіксовані численні випадки, коли люди втікали на територію Румунії, зокрема до міста Тиргу-Муреш. Становище погіршилося ще більше, коли ця територія була окупована Угорщиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення, в яких активну участь брали терористи [117]. Зафіксовані факти знущання над людьми, які не володіли угорською мовою. У відповідь відбулися протести проти фашистського режиму, зокрема, у Великому Бичкові. Отже, банди терористів проникали і в населені пункти Мараморошу, де проживало румунське населення. Їх дії нічим не відрізнялися від тих, що й у центральній частині Карпатської України.

Робилися спроби підсилити прикордонні війська. В. Комаринський пропонував «усі сторожі... конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковом і Чомонником о 20

---

115 Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. Bucuresti, 1985. p.38.

116 ARHIVELE CLUJ-NAPOKA M.I., nr.546, vol.282, P.290–291.

117 ARHIVELE CLUJ-NAPOKA M.I., nr.8546, vol.122, P.65.

людей» [118]. Встановилися нормальні стосунки між командантом волівських січовиків С. Фігурою і чехословацькими прикордонниками. Були укріплені сторожові загони в селах Торунь, Присліп, Синевирська Поляна. «В половині листопада, – пригадував Г. Яворенко, – прибули до Торуня січовики під командою... інженера Волянського. В тому часі склад гарнізону вагався між 20 і 25 людьми... Поділено гарнізон на три групи... Кожна група числила по 6–7 людей, маючи лиш по одному крісові і револьверові та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш приїзд, не відважувалися більше нападати на околиці, які ми захищали» [119]. Однак, з останнім твердженням важко погодитися. Хоча напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинялися.

Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 р. «Нова свобода» опублікувала оголошення, в якому повідомлялось, що «до жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу». Умови прийняття до жандармерії були наступні: «1) має краєву приналежність до Карпатської України; 2) є бездоганний, повноправний та душевно спосібний; 3) переступив 21, а не досяг 35 року життя; 4) є нежонатий або бездітний вдовець; 5) є тілесно сильний і здоровий та є найменше 165 см високий; 6) знає досконало українську мову в слові і письмі; 7) докаже, що має найменше скінчену народню школу; 8) має військове вишколення, виконав військову службу зі зброєю, на протязі найменше такого часу, який військовий закон приписує для нормальної прецензійної служби. До прохання (просьби) треба приложити проголошення, підписане двома свідками, що на випадок прийняття до жандармерії, зобов'язується кандидат служити в жандармерії чотири роки» [120].

За нашими підрахунками, тільки в лютому-березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік [121]. Виявляли таке бажання навіть представники інтелігенції. М. Буксар, який працював вчителем у с. Завосино (округ В. Березний), писав: «Нині вся безпека нашої молоді держави

---

118 ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1.

119 Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 102.

120 Нова свобода. 1939. 5 лют.

121 ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 1-120.

є в руках жандармерії, а якраз в кадрі жандармської старшини нема синів українського народу, яких так треба для удержання безпеки супроти ворогів активних по границях, так пасивних – пропаганди» [122]. У такій формі відбувався процес українізації жандармерії. Хоча, необхідно відзначити, що проходив він досить повільно. Станом на лютий 1939 р. «всіх жандармів у Карпатській Україні є біля 900, з того українців 106» [123]. Були випадки преміювання людей, які затримали терориста. 17 листопада 1938 р. начальник канцелярії Президії Карпатської України М. Лацанич видав наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про «виплачення нагороди за зловлення чужих терористів» [124]. В лютому 1939 р. будь-якій людині, яка «беспечностовим органам передасть або визрадить агента-провокатора, або терориста з чужої держави, буде виплачена нагорода 500 кч.» [125].

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А. Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. В ньому, зокрема, говорилося: «В цілі забезпечення спокійного проведення виборів... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 р.» [126]. Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В. Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ». А. Волошин заявив, що «виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин» [127]. Змушений він був також визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їх напади» [128]. Після вторгнення гортистських військ на територію Карпатської України, терористи масово вливалися до угорської

---

122 Там само, ф. 17, оп. 2, спр. 87, арк.. 1-2.

123 Нова свобода. 1939. 2 лют.

124 ДАЗО, ф.3, оп.3, спр.43, арк.2.

125 Там само.

126 Там само, ф.17, оп.2, спр.319, арк.6.

127 Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк.. 2.

128 Там само, ф. 3, оп. 3, спр. 156, арк.. 1.

армії і брали безпосередню участь в репресіях не тільки проти карпатських січовиків, але й мирного населення краю.

15 березня Гітлер перейшов до виконання плану по повній ліквідації Чехословаччини. До речі, план військової операції «Грюн» був затверджений німецьким генеральним штабом ще 21 жовтня 1938 р. В ньому, зокрема, вказувалось: «Вирішення питання щодо решти частини Чехії. Повинна бути забезпечена можливість в будь який час розгромити решту частину Чехії, якщо вона, наприклад, почне проводити політику, ворожу Німеччині. Підготовчі міроприємства, які з цією метою слід провести вермахту, за своїм обсягом будуть значно меншими, ніж у свій час для плану «Грюн» (мається на увазі перший варіант – М. В., Л.-І. Г.); але вони повинні тому при відмові від планомірних мобілізаційних міроприємств забезпечувати постійну і суттєво більш високу готовність. Організація, дислокація і ступінь готовності передбачених для цього з'єднань уже в мирний час повинні бути розраховані на напад таким чином, щоб позбавити Чехію навіть якої-небудь можливості планомірної оборони. Мета полягає в швидкій окупації Чехії та ізоляції Словаччини. Підготовчі міроприємства повинні проводитись таким чином, щоб одночасно можна було здійснити план «Охорона кордонів на заході» [129].

6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословаччину. «Після здійснення запланованих територіальних змін, – вважав радник міністерства закордонних справ Німеччини Е. Клейст, – ми будемо мати в своїх руках Угорщину, Румунію і Югославію» [130]. 13 березня Й. Тісо був викликаний в Берлін для зустрічі з Гітлером. У розмові брав участь Й. Ріббентроп, який згодом передав її зміст: «Моя тодішня адресована Тісо репліка, що мова уже йде не про дні, а години, протягом яких Словаччина повинна прийняти рішення, була викликана поступившим на час бесіди повідомленням про переміщення угорських військ на словацькому кордоні та про найближчим часом вступ Угорщини в Карпатську Україну, який, як відомо, послідував уже 14

---

129 Безыменский Лев. Названа праця. С. 212-213.

130 Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 2. Январь – август 1939. М.: Политиздат, 1981. С. 36.

березня. Необхідно було не допустити воєнного конфлікту чехів і словаків з Угорщиною. Коли Тісо повернувся до Братислави, словацький ландтаг в першій половині дня 14 березня проголосив незалежність Словаччини. Наступного дня, 15 березня, Тісо направив Гітлеру прохання взяти Словацьку державу під свій захист. Цей договір про захист був ратифікований 23 березня» [131]. Проте не все було так просто, як описав Й. Ріббентроп. Не обійшлося без погроз. 13 березня Гітлер сказав Й. Тісо, що його країна буде віддана Угорщині, якщо він і надалі буде хитатися.

Аналогічним чином Гітлер поступив з президентом Е. Гахою. «Я відвідав Гаху, - пригадував Й. Ріббентроп, - відразу ж після його приїзду в Берлін і почув від нього: він впевнений у тому, що доля Чехословаччини – в руках фюрера, і вірить, що в його руках вона надійна. Потім Гаха вже вночі був прийнятий в Імперській канцелярії, і Адольф Гітлер пояснив йому, що намірений зайняти Богемію і Моравію. Я мав тривалу бесіду з міністром закордонних справ Хвалковським, який, враховуючи хід подій, що відбулися, приєднався до нашої точки зору. Крім того, Гаха ще до підписання угоди заручився по телефону згодою свого уряду. Якого-небудь протесту з чеського боку висловлено не було, і Гаха дав вказівку зустріти німецьку армію дружнім чином. Вступ німецьких військ і окупація пройшли згодом без будь-яких інцидентів» [132].

12 березня Угорщина одержала згоду Берліну на окупацію всього Закарпаття. М. Горті негайно вислав Гітлеру привітальну телеграму, в якій дякував за подарунок, «бо ж ця життєдайна територія для Мадярщини... фактично є справою життя» [133]. 14 березня А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. На прийняття такого рішення вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною і проголошення самостійності Словаччиною, що свідчило про державний розпад ЧСР. «Для кожного політичного спостерігача, – писав В.

---

131 Риддентроп И. Названа праця. С. 157.

132 Там само. С. 158.

133 Венгрия во второй мировой войне. С. 158.

Шандор, – мусило бути в той час ясно.., що на випадок проголошення повної незалежності Словаччини доля федерації була приречена, а Карпатська Україна могла б знову опинитись під угорською окупацією» [134]. Трагедія Чехословаччини породжувала трагедію Карпатської України. Отже, Сойм Карпатської України починав свою роботу тоді, коли доля країни вже була вирішена. В листі до міністра закордонних справ Франції Ж. Бонне французький посол в Німеччині Р. Кулондр повідомляв, що «Закарпатська Русь... звернулася до Берліна з проханням про захист. Однак гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів цієї країни, яка зв'язала з ними всі свої надії... Закарпатську Україну окупують угорські війська» [135].

Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у трьох напрямках. Група військ «Схід» наступала на Королево–Хуст–Рахів–Ясіня, група військ «Центр» – на Іршаву–Білки–Довге–Нересниця–Свалява–Нижні Верецькі, група «Захід» – на Перечин–Великий Березний–Ужок. Частина сил була перекинута в Турянську долину – Тур'я Ремети – Порошково. Завдяки оперативності угорської розвідки Будапешт мав досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і навіть гірських дивізій. Угорським генштабом була підготовлена «Економічна, соціальна і географічна довідка про Закарпаття», в якій вказувався національний і віковий склад населення, система управління, зафіксовано національний склад військових частин, названі населені пункти, в яких побутує угорська мова. Напередодні вторгнення був розроблений детальний план забезпечення тилів наступаючих угорських військ [136].

За підрахунками П. Стерча, «в загальному для бою в Карпатській Україні було підготованих 12 дивізій, з чого 12 березня на самому відтинку Мукачів–Ужгород було вже сконцентровано три бригади піхоти, дві бригади кавалерії та одна бригада моторизованих частин... Крім того на захід від Ужгороду, біля словацького кордону було також сконцентровано дві бригади піхоти... В той саме

---

134 Шандор В. «... Читайте нашу будучину в нашій долі»: Русини-українці і словаки. *Памятки України*. 1992. - №1. С. 93.

135 Документи и материалы кануна второй мировой войны. С. 44-45.

136 ORSZAGOS LEVELTAR, K-184, tetel 3529, 18 old.

час поляки сконцентрували свої три дивізії» [137]. Підготовкою і ходом військової операції в Карпатській Україні безпосередньо керував начальник гарнізону в Ужгороді генерал Олойош Билді під зверхністю командуючого 7-ої угорської армії генерал-лейтенанта Ференца Сомботчелі. Першим перейшов у наступ 14 березня 1939р. 12-ий велосипедний батальйон, яким командував підполковник Онтол Бенді [138].

Угорський архівний матеріал свідчить про велике моральне піднесення, яке панувало у військових частинах напередодні вторгнення. Майор Іван Нярі писав у звіті міністерству оборони Угорщини про хід «березневої операції»: «Всі ми відчували, що починається нове життя. Ще було темно, але під стінами замку (Мукачівського – М. В., Л.-І. Г.) починався щасливий день угорської історії. Тріанон захитався. Символічно, що саме тепер прибув наказ про початок наступу. Радістю наповнились угорські серця, коли славний витязь Олойош Билді оголосив тривогу і видав розпорядження... Головний напрям героїчної дороги мав пролягти по низовині Латориці на Веречанський перевал, де знаходився святий тисячолітній угорський кордон. Вибрані угорські частини готувалися до боротьби...» [139].

Угорські війська перейшли в наступ по усій демаркаційній лінії. Незважаючи на високу дисципліну, яка панувала в чеських збройних силах, для загонів СТОС угорський напад був дещо несподіваним, хоча важко погодитись з твердженням, що чеська армія виявилася небоєздатною. «Оскільки погроз про захоплення Підкарпатської Русі Угорщиною, – звітував один з офіцерів СТОС, – що їх усно висловлювали угорські прикордонники воїнам СТОС, розповсюджували у листівках, було за останній час багато, то їх ніхто серйозно не сприймав. Вказувались навіть дати наступу мадярів, але вони ні разу не були здійснені. Ось чому таким «вістям» більше ніхто не вірив... На дільниці роти «Ракошино» за кілька днів до початку окупації мадярські офіцери частіше оглядали в супроводі патрульної служби демаркаційну лінію між Горондою і

---

137 Стерчо П. Карпато-Українська держава. С. 212-213.

138 HADTORTENETI LEVELTAR, T. gy, 3095, Nov. naplo, 60/88, 1-3 old.

139 ORSZAGOS LEVELTAR, K-184, tetel 3733, 25 old.

Росвиговом. В листопаді розповсюджували листівки, в яких місцеве населення закликалось бути готовим до вступу угорського війська з метою окупації території до р. Латориці. Повідомлення подібного роду повторювались кожний день, тому вони розглядались як частина пропагандистської компанії, що мала послужити деморалізації місцевого населення і підриву позицій тодішньої влади Підкарпатської Русі. Адже було нелогічним, щоб супротивник наперед розголошував про свої агресивні наміри. Тому на все це реагували ми тільки підвищеною увагою. Можна допустити, що і головне командування не мало точних даних про задуману операцію, тому події, як на Підкарпатській Русі, так і в Словаччині, в Чехії та Моравії розвивались так швидко, що стали справжньою несподіванкою» [140].

Угорське вторгнення стільки разів відкладалось, що дещо несподіваним виявився наказ про наступ і для гортистської армії. Підполковник О. Бенді скаржився, що як можна переходити в наступ, коли 35% особового складу його батальйону мали тільки шеститижневий стаж військової підготовки [141]. Причому, такий стан справ був у переважній більшості угорських військових частин. На це звернув увагу і М. Горті в листі до Гітлера. Про раптовість оголошення наказу про наступ свідчить і той факт, що «угорські військові частини, розміщені в колишніх казармах 36-го піхотного полку в Ужгороді, які знаходяться прямо на демаркаційній лінії, виходили з будівлі за білого дня в день нападу на очах воїнів СТОС, відходили до мосту, а вже там шикувалися до нападу» [142]. Близька відстань до чехословацьких позицій не дозволила угорцям діяти так, щоб бути непоміченими. Про це пізніше зізнався угорський полковник В. Андор, який командував 24-ою піхотною бригадою, розквартированою в Ужгороді.

Довідавшись про початок угорського наступу, генерал 12-ої чехословацької дивізії Л. Прхала звернувся в Будапешт з вимогою про негайне призупинення просування угорських військ до Карпатської України. Уряд Угорщини відповів,

---

140 VOJENSKY HISTORICKY ARCHIV, PRAHA, i.c.5597, karton 24.

141 ORSZAGOS LEVELTAR, K-184, tetel 3733, 28 old.

142 ORSZAGOS LEVELTAR, K-184, tetel 3733, 25 old.

що виконати цю вимогу технічно неможливо. На думку польського посла в СРСР В. Гжибовського, «угорські війська повинні були вчора вночі (15 березня – М. В., Л.-І. Г.) дійти до польського кордону» [143]. Свідчення посла В. Гжибовського в основному підтверджуються угорськими джерелами. 14 березня угорська армія, не зустрічаючи сильного опору з боку чехів, наближувалась до Веречанського перевалу. Просуванню військ, як писав учасник походу, «заважав сніг, що місцями досягав 20–30 см, але також те, що ми знаходилися на висоті 250 метрів над рівнем моря. Це дуже уповільнювало темпи, бо кожні 7 км ми змушені були зупинятися на відпочинок... До перевалу дійшла половина полку» [144]. Ці втрати можна пояснити тільки несприятливими кліматичними умовами і великою кількістю недосвідчених у військовому відношенні новобранців. Чеська армія опору не робила. 15 березня 1939 р. о 14 годині угорські війська вступили в Нижні Ворота, де їх зустріла «група людей... (безумовно, прихильників Угорщини – М. В., Л.-І. Г.) із сльозами радості на очах». Вони вітали «угорських гонведів-визволителів». Біля 15-ої години «ми вийшли на Веречанський перевал і встановили угорський прапор. На перевалі була виставлена почесна польська варта, яка віддала нам честь... Ми мали намір золотими буквами викарбувати імена всіх, хто дійшов до кордону і зайняв свою одвічну територію» – писав очевидець. Так відбулося встановлення угорсько-польського кордону, якого так домагалися Будапешт і Варшава, хоч він і виявився недовготривалим.

Зовсім інакше склалась ситуація на демаркаційній лінії Шаркадь–Лалово–Кольчино–Росвигово–Середнє–Доманинці. Ці рубежі захищали роти СТОС «Доманинці», «Ракошино», «Кольчино», взводи «Підмонастир–Монастир», «Лалово», «Залуж», «Макарьово», «Шаркадь», які були добре озброєні. Перші сутички з агресором свідчили про те, що чеські війська є цілком боєздатними і готові до відбиття ворожого нападу. Зокрема, 14 березня між 6 і 7 годинами ранку «почалась атака мадярів в напрямі сіл Горонда–Страбичово, а також на східну частину села Чомонин... З мадярської сторони перевага була в 4 рази, не враховуючи велику кількість терористів. Командир взводу Заїчек із своїми

---

143 Документи по истории мюнхенского сговора. 1937-1939. М.: Политиздат, 1979. С. 424.

144 ORSZAGOS LEVELTAR, K-184, tetel 3733, 29 old.

людьми захищався в Чомонині так же, як старший стражмістр Волни в Страбичові, а в Горонді верхній стражмістр Раділ. Взаємодія між ними була такою, що позиції вдалось утримати цілий день і тільки відсутність боєприпасів застала їх надвечір відступити за р. Латорицю» [145].

Близько 6 години «почалась атака мадярів у напрямі Росвигово–Підмонастир–Монастир. Пости і патрулі відійшли за мури монастиря, який був добре підготовлений до захисту. Цей взвод уже перебував у стані бойової готовності, бо знав про атаку мадярів у Підгорянах. Мадярська піхота атакувала монастир з заходу та півдня і підійшла на відстань досягу ручних гранат. Ними вона і була закидана і понесла великі втрати. Всі, хто не залишився лежати, втекли, як результат, атака була припинена на 2 години». 15 березня взвод «Шаркадь», хоч і був ізольований від решти військ, «взяв у полон 11 мадярських солдат, при цьому кулеметним вогнем знищив частину мадярського взводу (кулеметник Ваньга)». Угорці зазнали великих втрат в районі сіл Лавки, Пістрялово і Ромочевиця [146]. Не вдалося угорським військам з першого разу захопити села Дравці, Баранинці, Часлівці та Коритняни. 80 угорських кавалеристів, які перейшли в наступ на с. Лалово, теж були відкинуті назад. В районі Перечина чеські прикордонники підбили угорський танк. Поблизу Невицького невеликий загін СТОС організував кругову оборону, а тому гортистам довелося використати проти нього важку артилерію. Бій тривав до третьої години ночі.

Такий стан справ тривав до 17 год. 30 хв. 14 березня, тобто до тих пір, коли генерал Л. Прхала оголосив наказ про «евакуацію чеських військових частин і державних службовців з Підкарпатської Русі» [147]. З цього часу чеські війська, фактично, припинили опір, залишаючи один населений пункт за іншим. Заради історичної правди необхідно відзначити, що їх відступ був вміло організованим і дисциплінованим. Ситуацію ускладнив і той факт, що 15 березня о 17 годині надійшла звістка про вступ німецьких військових частин у Прагу. Це свідчило

---

145 VOJENSKY HISTORICKY ARCHIV, PRAHA, i.c.5597, karton 24.

146 Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Названа праця. С. 331.

147 VOJENSKY HISTORICKY ARCHIV, PRAHA, i.c.5597, karton 24.

про те, що Чехословаччина як державний організм перестала існувати. Звіти командирів СТОС свідчать про те, що чехи спалювали військову документацію, вивозили амуніцію, запаси зброї, гроші. І це робилося тоді, коли Карпатська Січ опинилася віч-на-віч перед переважаючими силами агресора.

Відчувалося, що чеське військо не чинитиме опору. 14 березня 1939 р. за Мукачевом на р. Латориці угорський генерал О. Билді зустрівся з майором чеської армії Т. Меліхером. «Коли два командири побачили один одного, – згадує очевидець, – міцно обнялися і дружньо потисли один одному руки. Ми таке чули, що ці два командири ще за часів Монархії були однокурсниками в Вінерноштадській військовій академії. Факт, що наш дальший наступ не зустрів відпору з боку чехів» [148]. Воїни рот і взводів СТОС відходили з Карпатської України трьома напрямками: більша частина через Словаччину, з польського кордону від Ужжа до Волівця – через Польщу, а частини розміщені на схід від Сваляви – через Хуст і Тячево – до Румунії.

14 березня 1939 р. А.Волошин вислав у Берлін три телеграми, в яких просив допомогти захистити Карпатську Україну. Жодних відповідей не надійшло. Того ж дня, біля 19 години, угорці вручили представнику Карпатської України в Празі В. Шандору ультиматум, в якому вимагали: «1) звільнити мадярів, що інтерновані в Карпатській Україні (Рутенії); 2) припинити переслідування мадярів у Карпатській Україні та уможливити їм вільно організовуватися; 3) видати зброю мадярській місцевій гвардії; 4) влаштувати, щоб чесько-моравське військо відійшло з Карпатської України протягом 24 годин; 5) гарантувати повну охорону життя і свободи мадярів у Карпатській Україні» [149]. Уряд А. Волошина відхилив ультиматум. Прем'єр-міністр Карпатської України був переконаний, що угорці вторглися на територію краю без відома Німеччини. До речі, Прага теж відхилила угорський ультиматум, мотивуючи своє рішення тим, що Карпатська Україна 14 березня стала незалежною державою.

15 березня німецький консул Г. Гофман вручив А. Волошину заяву міністерства закордонних справ Німеччини, в якій говорилося, що Берлін

---

148 Карпатська Січ. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1996. С. 107.

149 Шандор В. Спомини. С. 339-340.

«наступаючим військовим частинам Мадярщини на широкому фронті проти Карпатської України радить не ставити опір. Як справа стоїть, уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист» [150]. Уповноважений у справах Німеччини в Празі А. Генке теж радив «не ставити опір мадярам, бо німецька армія пересувається на кордони Карпатської України і все полагодить»[151]. Наприкінці дня 15 березня А. Волошин покинув Хуст, і, не давши наказу вести збройну боротьбу, емігрував за кордон. Він хотів розв'язати конфлікт шляхом переговорів. Саме цим диктувалися його телеграми урядам Німеччини, США, Румунії, звернення до всіх демократичних держав. Його спроби не увінчалися успіхом.

Угорській армії протистояла Карпатська Січ, в керівництві якою відбулися зміни. За відсутності Д. Климпуша, військовий міністр Карпатської України С. Ключурак призначив командантом Карпатської Січі полковника С. Єфремова. Що стосується С. Ключурака, то наказу про його призначення на посаду військового міністра в архівах не виявлено. Відомо, що газета «Нова свобода» 16 березня 1939 р. опублікувала склад уряду Карпатської України, в якому С. Ключурак займав посаду міністра з господарських питань. Можливо, що відсутність архівних матеріалів пояснюється тим, що ситуація в краї різко мінялася і уряд не мав часу займатися такими формальностями. Сучасний біограф С. Ключурака М. Мушинка вважає, що призначення його військовим міністром було закономірним і логічним [152]. З таким твердженням необхідно погодитись, адже С. Ключурак мав військово-офіцерське звання, а в період існування Гуцульської республіки доклав чимало зусиль для створення боєздатних збройних сил. Однак, у ситуації яка склалася, врятувати становище було неможливо.

15 березня, коли угорські війська групи «Схід» рухалися в напрямі на Хуст, з'ясувалося, що попередній штаб бездіяв і доводилось починати все з початку. Це стосується і нового штабу, який, за словами сучасника, «властиво в часі боїв проти мадярів не існував». Виняток становив тільки полковник М.

---

150 Там само.

151 Там само. С. 340.

152 Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака. Ужгород, 1995. С. 104.

Колодзінський, який почав спішно формувати січові загони. За його наказом «частини в силі одного полку... займають становище при битій дорозі на Краснім полі й далі вздовж залізничного насипу». Очевидець і активний учасник тих подій Й. Сарвадій писав, що «в бою... на Краснім полі взяло участь близько 1600 юнаків» [153]. Фактично, перед добре озброєним агресором опинилися учні гімназій, яких вивів на Красне поле їх вчитель Я. Голота. Зупинити просування ворога вони були не в змозі.

16 березня 1939 р. о 5 годині почався угорський наступ на Королево. «Я позиції боронив, – пригадував поручник І. Чучка, – але Королево впало о 10-ій годині. З Королева повернула решта живих січовиків під командою проф. Голоти, й я вже мав около 150 січовиків та розмістив 15 січовиків, 1 скоростріл праве крило, Рокосово; 15 січовиків, 1 скоростріл ліве крило, залізничний міст через Тису (Королево), решту вздовж залізниці Рокосово–Королево. Мадяри наступали дуже сильно. Також з літаків та гармат нас обстрілювали. Я просив поміч з Хусту майже кожної години, і все мені обіцяно, що поміч по дорозі... В 14-ій годині мадяри нас обхопили з обох боків і я був примушений дати наказ до відступу в напрямі Хуста... Перед Хустом забезпечив мости, а при тім дістав наказ ще держати 24 години. Я бачив, що це є неможливо»¹⁵⁴. Бої на окремих ділянках фронту описали І.Рогач і М. Чумалівський.

Січовики, знекровлені в боях, відступали. 17–18 березня рештки загонів залишали територію Карпатської України. Є. Стахів, учасник подій, писав, що вони «були розбиті морально, голодні брели пригнічені, близько 600–700 бійців. Перейшли біля Мараморош–Сигета вранці, о 5 годині, у суботу 17 березня 1939 року» [155]. Румунські власті передали їх в руки угорців. Поручник Карпатської Січі О. Волянський писав, що румуни передали угорцям 273 чоловік, в тому числі шість старшин. Аналогічні події описав Ю. Химинець. Однак, існує чимало свідчень, коли румуни прихильно ставилися до відступаючих січовиків.

---

¹⁵³ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Карпатський Союз, 1984. С. 31.

¹⁵⁴ Карпатська Україна в боротьбі. С. 134-135.

¹⁵⁵ Стахів Є. Спогади колишнього січовика. *Закарпатська правда*. 1990. 24 берез.

Керівництво торговельної академії на чолі з А. Штефаном прийняло рішення про перехід словацького кордону.

Опубліковані й усні спогади очевидців аргументовано доводять жорстокість гортистів на окупованій території. В окремих із них міститься перелік жертв угорського терору. Необхідно відзначити, що нерідко трапляються суттєві перебільшення. Й. Тереля пише, що поблизу Торунського перевалу тільки поляки розстріляли 3421 січовиків. Причому, це було зроблено протягом 21 липня 1939 р. Таке твердження не підтверджується очевидцями тих подій. За угорськими джерелами, лише протягом 16–17 березня 1939 р. січовики втратили близько 200 чоловік убитими і майже 400 було поранених. У полон потрапило близько 300 захисників. Втрати угорців – 37 убитих і 134 поранених [156].

Сучасні дослідники Г. Божук і В. Зілгалов вважають, що загальні втрати захисників Карпатської України обчислюються в межах від 3 до 5 тисяч чоловік. Ці дані теж не слід вважати точними, бо детальні обчислення не проводились. Пошукова робота в цьому напрямку повинна вестися на державному рівні у всіх районах Закарпатської області. Проведена в окремих районах області пошукова робота дає можливість стверджувати, що кількість жертв гортистського терору не перевищує 1 тисячі чоловік. Активний учасник подій 1938–1939 рр. М. Бандусяк прийшов до висновку: якщо в бою з чехами полягло біля 150 бійців, а в бою з угорцями на Красному полі 143 бійці, то виходить загальна цифра 293. Якщо врахувати, що відбувалися масові розстріли на кордоні і по різних місцевостях, то ймовірно, що число жертв становить біля 1 тисячі чоловік. На сьогоднішній день відомі прізвища 151 січовика, які полягли в боях, або були закатовані в угорських концтаборах і тюрмах. Сучасний український дослідник О. Пагіря притримується думки, що «під час окупації території Закарпаття угорськими військами збройні сили Карпатської України загалом провели близько 22 дрібних і великих боїв. Втрати січовиків становили від 1 до 1,5 тис. осіб убитими та зниклими безвісти» [157].

---

156 Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Названа праця. С. 335.

157 Пагіря О. Карпатська Січ: військово формування Карпатської України: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2010. С. 139.

Таким чином, 15 березня 1939 р. Чехія і Моравія були окуповані німецькими військами, а 18 березня територію Карпатської України залишили її останні захисники. Під час окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини А.Волошин та ряд членів його уряду емігрували за кордон. «У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, – розповідав А.Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., – я втік в м. Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) – Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію – в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав до м. Загреб, де пробув 7 днів. З м. Загреб переїхав до курортного містечка Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м. Загреб і звідти через м. Відень переїхав в м. Берлін, де пробув півтори місяця. З Берліну поїхав до Праги в травні 1939 р.» [158]. Карпатську Україну також покинули Ю. Ревай, А. Штефан, С. Росоха, І. Рогач, В. Комаринський та інші.

Таким чином, наприкінці 30-х років у Центральній Європі різко загострилася міжнародна обстановка, насувалася друга світова війна. Мюнхенська конференція 29–30 вересня 1938 р. завдала відчутного удару по Чехословаччині. Вона, як і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., фактично, свідчили про початок державного розпаду ЧСР і були прелюдією до повної окупації країни Німеччиною та Угорщиною в березні 1939 р. Ці рішення були першим значним успіхом угорської дипломатії на шляху проведення в життя її ревізійницької зовнішньої політики. Розпад ЧСР став можливий завдяки політиці сприяння агресії, яку проводили Великобританія і Франція. Нейтральну позицію займали США. Спроба СРСР допомогти Чехословаччині не увінчалася успіхом.

Політика Німеччини стосовно Карпатської України пройшла певну еволюцію. Спочатку вона не погоджувалась на повну окупацію Закарпаття Угорщиною, остерігаючись встановлення спільного польсько-угорського кордону. Тільки переконавшись, що Угорщина має намір вийти з Ліги Націй і вступити до антикомінтернівського пакту, Берлін дав згоду на ліквідацію

---

158 ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХИВ МИНИСТЕРСТВА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ, Н-17681, л.11–12.

Карпатської України. Уряди Румунії і Югославії лояльно відносились до політики, яку проводила Чехословаччина. Свої територіальні претензії до ЧСР Румунія висунула тільки тоді, коли Угорщина вторглась на територію Закарпаття і доля федерації була вирішена.

14 березня 1939 р. війська гортистської Угорщини вторглися на територію Карпатської України, а наступного дня німецький вермахт окупував Чехію і Моравію, залишивши Словаччину незалежною державою, але з орієнтацією на Берлін. Такий розвиток політичних подій свідчив про остаточну ліквідацію Чехословаччини. Це не могло не вплинути на хід бойових дій протягом 14–18 березня 1939 р. Архівні документи свідчать, що чеські війська чинили опір агресору тільки 14 березня. З 15 по 18 березня тривав планомірний і організований відхід чеських збройних сил з Карпатської України. Справжній бій, незважаючи на велику перевагу ворога, дала тільки Карпатська Січ. Що стосується великих європейських країн і США, то вони тільки в 1940 р. визнали, що всі рішення міжнародних конференцій, які восени 1938 р. ділили Чехословаччину, вважаються недійсними.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ПРОЦЕСІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Understanding the significant changes in the nature, properties of the managers' working are especially important in the transition to public governance. It bases on the transparency, the consistency with public opinion and the focuses on the Welfare; transition to the Deregulation and the Self-regulation. The main sign of changes is the transition to the creative content of the management. Creative work displayed in the complication, new properties and the requirements for executives, to elite in general. According to preliminary results, it is appropriate to allocate the stages of the development of the social systems (regional and national) and the corresponding social-economic relations. These contribute to the formation of guidelines and methodological basis for the self-organization of social systems, for the harmonization of social reproduction in general and for elite theories and trends in changing of the phenomenon of the governance in particular.

Актуальність теми. В сучасних умовах намічаються істотні зміни в сутності, властивостях та характері управлінської праці загалом, в сфері державного управління зокрема. Осмислення цих змін особливо важливо в умовах переходу до публічного управління на засадах відкритості, узгодженості з громадською думкою та консультативністю, що орієнтується на суспільне благо; переходу до регуляції, дерегуляції і саморегуляції; переходу до нової моделі регіонального управління та образу державного службовця з ментальністю державного менеджера; переходу до полі-сегментної системи професійної підготовки адміністраторів, аналітиків, антикризових та інноваційних менеджерів регіонального рівня тощо.

В той же час, під час проведення адміністративної реформи, впровадження нових засад та форматів регіональної політики велике значення має врахування

європейського досвіду крізь призму відпрацьованих засадничих положеннях теорії систем загалом та теорії управління зокрема в напрямі дослідження процесів самоорганізації на базових рівнях системи суспільного відтворення.

Одним з основних джерел виникнення та загострення проблем сучасного розвитку та впровадження нових інституційних механізмів управління на регіональному рівні є невідповідність сутності процесів до їх організаційних форм, що простежується в переважній більшості практик суспільного відтворення та виступає джерелом їх розбалансування суспільно-політичної системи та виникнення антагонізмів та суспільних колізій сьогодення.

Щодо **мети та завдань** нашого дослідження, то проведення ефективної реформи самоврядування, врахування досвіду, висновків та результатів відповідних суспільно-політичних процесів в Європі вимагає дослідження засадничих положень теорії організації, що мають безпосереднє відношення до феномену самоорганізації, теорії еліт, суспільного розвитку загалом та державного управління зокрема.

Головна увага *теорії організації* щодо формування та розвитку організації зосереджується на **ЗОВНІШНІХ** та **ВНУТРІШНІХ** факторах впливу на організацію. Безумовно, із зростанням ступеню інтенсивності, насиченості та щільності суспільних взаємозв'язків – **ЗОВНІШНЬОГО**, – проходить їх ускладнення й на рівні окремої спільноти, компанії, корпорації, держави, суспільства – **ВНУТРІШНЬОГО**. Загалом в історичному контексті в розвитку теорії організації виділяють: *класичну (ієрархічну)*, *неокласичну (поведінкову)* та *сучасну (ситуаційну)* теорію організації.

Класична теорія організації формується як загальний теоретичний підхід до *визначення організаційних параметрів*, який ґрунтується на вивченні анатомії організації, її формальній структурі; розподілі праці та спеціалізації; використанні ієрархії у побудові організації. *А.Файоль* та *М.Вебер* виділяють "універсальні принципи управління", загальні характеристики та закономірності управління будь-якою організацією, дотримуючись яких можна забезпечити успіх організації.

В центрі уваги неокласичної (поведінкової) теорії організації знаходиться людина в організації (Р.Лайкерт): соціо-психологічні відношення, індивідуальні та групові взаємозв'язки, децентралізація повноважень тощо. Найбільш чітко поведінковий підхід в теорії організації був сформульований у працях професорів Мічиганського університету Д.Мак-Грегора та У.Оучі.

Сучасна теорія організації (ситуаційний підхід) спрямована на вивчення механізмів адаптації організації до свого середовища, організація розглядається як відкрита система, яка постійно взаємодіє та постійно пристосовується до зовнішнього середовища. До основних ситуаційних факторів відносить такі: 1) технологію (Дж.Вудворд, Ч.Перроу); 2) розміри організації (Астонський університет); 3) середовище (Т.Барнс, Дж.Сталкер, Лоуренс, Лорш); 4) стратегію (А.Чандлер, Г.Мінцберг). Відповідно до зазначених критеріїв визначається п'ять основних форм організаційних рішень: проста структура, машина бюрократія, професійна бюрократія, дивізіональна форма, адхократія.

Крім того, визнання домінуючої ролі та значення неформальних елементів системи управління, які мають безпосереднє відношення до процесів самоорганізації постійно зростає: Е.Штейн визначає організаційну культуру як сукупність основних впевнень сформованих самостійно, засвоєних та розроблених певною групою по мірі того, як вона навчається вирішувати проблеми *адаптації до зовнішнього середовища та внутрішньої інтеграції*.

Однак, незважаючи на історично та логічно обумовлений взаємозв'язок зовнішнього середовища та внутрішніх складових системи управління, за думкою багатьох авторів, **роль управління** зводиться до *значного підвищення продуктивності праці, зведення до мінімуму плинність кадрів в умовах, коли конкуренція загострюється*. Тому, на нашу думку, наголос необхідно зробити на функціях еліти як однієї з складових системи управління: по-перше, це функція *адаптації до зовнішнього середовища*, а по-друге, це функція *внутрішньої інтеграції*.

Тому, приймаючи до уваги комплексний характер предмету дослідження, доречно використовувати не тільки принципи та підходи сучасного менеджменту,

але й напрацювання *соціальної філософії* та *соціології* щодо дослідження та врахування ЗОВНІШНІХ та ВНУТРІШНІХ факторах впливу на організацію.

Безумовно, із зростанням ступеню інтенсивності, насиченості та щільності суспільних взаємозв'язків – ЗОВНІШНЬОГО, –проходить їх ускладнення й на рівні окремої компанії, корпорації, регіону, держави – ВНУТРІШНЬОГО, – що вимагає відповідного рівня цілісності, всебічності та істинності взаємозв'язків.

Основні типи навколишнього середовища відповідно до зростання ступеня інтенсивності, насиченості та щільності суспільних взаємозв'язків, тобто збільшення рівня нестабільності, непередбачуваності, змінності навколишнього середовища та їх взаємозв'язок з основними складовими системи управління, представлено за результатами опрацювань робіт І. Ансоффа, В. С. Єфремова, В. Г. Герасимчука, Б. З. Мільнера, Г. Мінцберга тощо.

Будь-які зміни зовнішнього середовища мають наслідком внутрішні зміни відповідних складових системи управління: *система управління, стратегія, кадровий потенціал, організаційний клімат* тощо (Таблиця 1).

Інакше – у разі невідповідності параметрів системи управління до стану зовнішнього середовища організація та інституційна система стає занадто повільною для пристосування до швидкозмінного оточення та взагалі не здатної пристосовувати середовище «під себе». В обох випадках вона приречена на загибель. Наведена таблиця відповідності стану зовнішнього середовища до стану основних складових організаційної системи управління свідчить про невипадковість суспільного поступу, в тому числі закономірностям переходу від *людини економічної* до *людини суспільної* та потому *людини повністю усупільненої, людини творця*.

Таблиця 1.

Тип навколишнього середовища та система управління

Тип навколишнього середовища	Стан системи управління	Реакція	Спрямованість	Мета Реакції	Стратегія управління	Кадровий потенціал
Повторення	Оперативно-виробниче управління	Самозбереження	Стійкість до змін	Утримання параметрів виробництва	Консервативна	Орієнтація на минулий досвід
Стабільний	Реактивне управління	Виробнича	Наслідування конкурентів	Мінімізація собівартості	Стабільна	Збереження організаційних центрів
Звичайний	Планове управління	Стабілізаційна	Рентабельність шляхом захисту ринку	Оптимізація співвідношення витрат на виробництво	Реактивна	Спрямованість до реакцію на зміни
Розширений.	Активне управління	Конкурентна	Реагувати на потреби споживачів	Оптимізація короткострокового прибутку	Відкрита	Вміння вирішувати організаційні проблеми
Змінний	Інноваційне управління	Інноваційна	Пошук нових технологій та ринків	Збалансування витрат на маркетинг, НДКР, виробництво	Дослідницька	Професійна майстерність
Швидко-змінний	Конкурентне управління	Оновлення	Оновлення продукції та розширення ринків	Оптимізація розробки та випуску продукції	Передбачувана	Схильність до ризику
Непостійний	Управління зі стратегічним плануванням	Підприємницька	Пошук нових товарів	Збалансування ресурсів між ближніми та далекими цілями	Новаторська	Вміння вирішувати стратегічні проблеми
Непередбачуваний	Управління стратегічними завданнями	Саморозвиток	Формування попиту та замовлень	Оптимізація потенціалу підприємства	Маркетингова	Стратегічне мислення
Неочікуваний	Стратегічне управління	Організаційна адаптація	Пошук глибинних потреб та їх задоволення	Ефективне забезпечення всіх сторін діяльності.	Творча	Творчий пошук

Таким чином, головною функцією еліти взагалі та системи управління зокрема є СОЦІАЛІЗАЦІЯ, ЛЮДИНОТВОРЕННЯ як результат синтезу та взаємопроникнення двох попередніх функцій (зовнішньої адаптації та внутрішньої інтеграції), тобто орієнтація на відтворення умов власного існування в процесі самоорганізації.

На жаль, здебільше в теорії організації та менеджменті функції еліти

редуються до суто зовнішнього, формального: зменшення ступеню або ліквідації опору співробітників запланованим змінам при запровадженні будь-яких інновацій; закріплення "корисних" норм та цінностей тощо. На жаль, такий підхід, спрямований лише на реалізацію функцій адаптації та/або інтеграції в напрямі пристосування під зовнішні умови – ОРГАНІЗАЦІЮ, – а не на соціалізацію в напрямі відтворення умов власного існування, тобто САМООРГАНІЗАЦІЮ.

Саме в такому контексті для розкриття сутності процесів суспільного відтворення не достатньо простого формально-логічного обґрунтування організації як певної спільної властивості в залежності від структури, кількості зв'язків елементів, що зумовлює поєднання елементів у впорядковану сукупність, цілісність.

Самоорганізація є результатом суспільного поступу: *функціонування, перетворення (заперечення) та відтворення взаємодій (трансформацій) у суспільній практичній діяльності відповідно до суспільної мети*. Лише багатократні перетворення в процесі практичної діяльності, в процесі переходу від однієї наявної форми до іншої "оголюють" спільність різних форм – себто: цілісність, – та розкривають дійсні взаємозв'язки, їх всебічність, істинність та цілісність.

Самоорганізація виступає причиною-наслідком ускладнення суспільних відносин, збільшення ступеню щільності, насиченості та інтенсивності взаємозв'язків та знаходить прояв у відповідному розвитку організаційно-економічних форм та взаємозв'язків, що розрізняються певними ознаками та властивостями (Болотов С.П., Герасимчук В.Г., Єфремов В.С., Мільнер Б.З.) (див. табл.2) відповідно до рівня цілісності, всебічності та істинності взаємозв'язків соціальної системи. Інтеграція є етапом еволюції процесів диференціації.

Таблиця 2

Ознаки та властивості процесів організації та самоорганізації

	Сектор 1	Сектор 2	Сектор 3	Сектор 4	Сектор 5	Сектор 6	Сектор 7	Сектор 8	Сектор 9
Тип зовнішнього середовища	Повторення	Стабільний	Звичайний	Розширений	Змінний	Швидко-змінний	Непостійний	Непередбачувальний	Неочікуваний
Тип інтеграції	Інсорсінговий			Аутсорсінговий			Віртуальний		
Організаційна форма інтеграції	Концерн	Концерн	Виробничий холдинг	Корпорація	Інвестиційний холдинг	Фінансово-промислова група	Консорціум	Стратегічний альянс	Організація без меж
Домінуючі відносини	Виробничі, відносини власності			Техніко-економічні			Соціальні		
Організаційна структура	Лінійна	Лінійно-функціон.	Дивізійна	Матрично-проектна	Матрично-функціон.	Ринково-стратегічна	Множинна	Адаптивна	Мережева
Ступінь формалізації зв'язків	Жорстка регламентація, формальні зв'язки	Напівжорстка регламентація зв'язків	Помірна регламентація зв'язків	Помірна регламентація з використанням неформальних зв'язків	М'яка регламентація з неформальними зв'язками	Більшість неформальних зв'язків при значній регламентації	Мінімальна регламентація та неформальні зв'язки	Творча діяльність з мінім. регламентацією зв'язків	Творча діяльність без регламентації
Рівень автономії	Менше 10%			10-50%			Більше 70%		
Ступінь відкритості	Внутрішня замкненість	Виробничі зв'язки за жорстким регламентом	Виробничі зв'язки за змінним регламентом	Обмежене співробітн. з зовнішнім середовищем	Співробітництво з зовнішнім серед-м	Масштабне співробітництво з зовнішнім серед-м	Різноманітні зовнішні зв'язки	Партнерська діяльність з іншими орг-ціями	Мережева організація. Неформ. структура
Ступінь використання неформальних зв'язків	Формальні зв'язки	Формальні зв'язки, що змінюються	Формальні зв'язки з викор. неформ.к-тів	Функціонально орієнтовні зв'язки	Змішані зв'язки з обмеженою формалізацією	Поєднання форм. та неформ. зв'язків	Вільні зв'язки	Неформалізована	Неформалізована
Кадровий потенціал	Орієнтація на минулий досвід	Збереження організаційних центрів	Спрямування до реакції на зміни	Вміння вирішувати організаційні проблеми	Професійна майстерність	Схильність до ризику	Вміння вирішувати стратегічні проблеми	Стратегічне мислення	Творчий пошук

Спочатку саме завдяки зовнішньої інтеграції відбувається зовнішнє поєднання інтересів учасників соціальної системи та формуються жорсткі ієрархічні структури “конгломеративного” типу (див.таблицю2, сектори 1-3), відбувається перехід до нового рівня конкурентних переваг: від ресурсних до технологічних.

В таких організаційних формах домінують жорсткі формальні суб’єкт-об’єктні взаємозв’язки та відносини, значна *централізація управління*, суто – частіше переважно, а то й виключно, – зовнішні важелі мотивації діяльності, система планування та повна закритість стосовно зовнішнього середовища.

Метою є отримання та втримання контролю за існуючим ланцюгом суспільного відтворення, ресурсами та запобігання впливам ззовні (себто реактивна поведінка щодо зовнішнього впливу та *інсорсінговий тип інтеграції*). Такі організації здатні функціонувати лише у *стабільному зовнішньому середовищі*, регулювання в якому здійснюється виключно завдяки механізмам економічної конкуренції, жорстким *формальним стосункам* та домінує екстенсивний тип розвитку.

Відповідні вимоги висуваються й до керівництва-еліти: *традиційність та консерватизм; формування та збереження організаційних центрів, що призводить до бюрократизму та кастовості; запобігання змін або реагування в режимі «пост-фактум».*

Пожвавлення зовнішнього середовища (наприклад в 40-ві – 70-ті роки ХХ століття) супроводжується бурхливими диференційними процесами, збільшенням ступеню щільності, насиченості та інтенсивності взаємозв’язків, відповідним переходом від *стабільного до змінного зовнішнього середовища* (таблиця 2, сектори 4-6).

Це зумовлює розгортання процесів самоорганізації, зокрема: інтеграції в напрямку створення умов для вивчення зовнішнього середовища, активного реагування на дію зовнішніх факторів на основі всебічного дослідження існуючих взаємозв’язків та погодження інтересів учасників не тільки окремого ланцюга суспільного відтворення, але й певних ділянок простору суспільного

відтворення. А також вимагає відповідного рівня децентралізації та впровадження “м'яких” механізмів управління, істотно вищого рівня неформальності стосунків тощо.

Наука розвивається, а ще більше – декларується (оскільки майже не допускається в суспільну сферу) основною продуктивною силою суспільства; з'являються нові організаційні форми інтеграції, сформовані з використанням організаційно-економічних відносин (багатонаціональні корпорації та дивізіональні структури управління – таблиця 2, сектори 4-6), нові методи управління та погодження інтересів учасників – *стратегічне планування*.

Це дозволяє переходити на *рівень інноваційних переваг*, використовувати механізми нецінової конкуренції, постійно визначати нові потреби та розробляти під них відповідні засоби задоволення, погоджувати дії учасників: контроль бізнес-простору та ресурсів через *інсорсінговий тип інтеграції з елементами аутсорсінгу*, себто за рахунок забезпечення певного рівня цілісності, всебічності та істинності взаємозв'язків. Від еліти вимагається не тільки професійна майстерність, але й *вміння вирішувати організаційні проблеми та здатність ризикувати*.

Подальше поглиблення конкурентної боротьби, вихід останньої за національні межі, прискорення змін та ускладнення (за рахунок постійних процесів диференціації) навколишнього середовища (збільшення щільності, насиченості та інтенсивності взаємозв'язків) зумовлюють усвідомлення обмеженості екстенсивного розвитку та необхідність координації (значно ускладнюється процес погодження інтересів, він поступово переходить до етапу їхньої гармонізації) дій багатьох учасників процесу суспільного відтворення.

Виникає нагальна потреба в більш тісній співпраці, партнерстві. Саме з появою нового елемента продуктивних сил, інформації та знання закінчується “епоха конгломератів” і починається бурхливий розвиток форм самоорганізації, в яких домінують *організаційно-економічні взаємозв'язки* та відносини (транснаціональні корпорації з матричними організаційними структурами) та

стратегічне управління, децентралізована система управління, неформальні стосунки, механізми мотивації самодіяльності. Такі структури спрямовані на забезпечення вищого – всезагального, – рівня цілісності, всебічності та істинності взаємозв'язків, що відповідає існуючому рівню щільності, насиченості та інтенсивності взаємозв'язків в соціальній системі.

Глобалізація та лібералізація ринків, міжнародний характер конкурентної боротьби (таблиця 2, сектори 7-9) в непередбачуваному, швидкозмінному зовнішньому середовищі зумовлюють перехід до *організацій без жорстких меж*. Великі структури з елементами ієрархії взагалі стають нездатними адекватно та своєчасно реагувати на зміни в навколишньому середовищі (найвищій ступінь щільності, насиченості та інтенсивності взаємозв'язків), а відтак для свого самозбереження та розвитку вони стають невід'ємною частиною цього середовища, заперечують власні межі, мають тенденцію перетворення у *мережу*.

Саме в цьому й полягає зміст процесу створення *“організацій без меж”*: на рівні крупних компаній – створення договірних об'єднань – консорціумів, альянсів (таблиця 2, сектори 7-8) тощо, а на рівні суспільства та всередині крупних організацій – виникнення *мережових* або *сітьових структур* (сектор 9), що базуються на творчій співпраці та використовують партнерські взаємозв'язки для гармонізації процесу суспільного відтворення.

Від еліти вимагається *стратегічне мислення та вміння вирішувати стратегічні проблеми*, а також *здатність до творчого пошуку*.

Саме такі процеси знаходять зовнішній прояв у сучасних суспільних практиках, в значних темпах розвитку т. з. *“мережових структур”*, що свідчить про назрілу суспільну потребу в процесах самоорганізації.

Але таке бачення організаційного розвитку щодо процесів самоорганізації дає нам лише можливість огляду та опису зовнішніх процесів, що мають місце на поверхні соціальної системи та зумовлюються лише впливом зовнішнього середовища, себто збільшенням ступеня насиченості, щільності та інтенсивності взаємозв'язків (див.табл.2).

На жаль, поза увагою залишаються питання: звідки беруться нові учасники самоорганізації з необхідними властивостями, де знаходиться джерело постійного генерування та прискорення руху зовнішнього середовища, що прецінь не зводиться до плоских формально-логічних міркувань стосовно значення конкуренції або “тяжіння будь-якої системи до хаосу” тощо.

Крім цього, в запропонованій ритміці практично цілком відсутнє розуміння самоорганізації та розширеного суспільного відтворення як гармонійних, врівноважених та узгоджених процесів виробництва-споживання, соціалізації, суспільного та індивідуального життя etc. Себто, перед нами – перспектива суто довільних, умоглядних конструктів, побудов, екзерсисів...

Дати відповіді на ці питання можливо лише за умови адекватного, науково бездоганного вивчення внутрішніх суперечностей сучасних процесів самоорганізації загалом, наприклад: в формі інтеграції-дезінтеграції, – та формування й розвитку еліти, особливо на рівні та з врахуванням особливостей кожного конкретного регіону.

Проведений теоретико-методологічний пошук дозволяє нам визначити, що сучасні позитивістські та формально-логічні методи дослідження спрямовані на перманентний пошук властивостей-ознак-критеріїв самоорганізації соціальних систем різних рівнів: від ускладнення, збільшення, розширення до критеріїв системності, емерджентності, складності організаційної структури, інноваційності як постійного оновлення тощо.

На наше переконання, лише в розумінні суперечливості процесів управління суспільством, суспільного відтворення загалом та регіонального розвитку зокрема, в тому числі формування та розвиток відповідної еліти, процеси самоорганізації будуть доведені до рівня всезагальної суспільної форми руху в процесі діяльності з метою досягнення рухливої форми очікуваного результату. Тільки таким чином вони зможуть розкрити свою сутність та отримати своє природне місце в системі розвитку всезагальних суспільних взаємозв'язків.

ВПЛИВ РЕГІОНАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

This article analyzes the features of the modern party system in Ukraine in the context of the impact of regional factors. Particular attention is paid to regional subcultures that have a significant impact on the development of party system in Ukraine. The criterion of demarcation between regional subcultures is a system of political values.

Основою демократичної і стабільної політичної системи є сильні, конкурентоспроможні партії, здатні впливати на формування всіх інститутів політичної влади (державних, регіональних та місцевих). У демократичних країнах політичні партії належать до інститутів, що здатні зв'язувати суспільство і державу, дають змогу агрегувати та відстоювати інтереси територіальних спільнот [1]. Наявність політичних партій в політичній системі є важливим чинником у балансі інтересів у системах центральної і регіональної влади.

В умовах пошуку механізмів, норм та інститутів, здатних пом'якшити конфлікти і нівелювати протиріччя, які виникають у відносинах між центральною владою і регіонами, надзвичайно важливо досліджувати закономірності активізації регіональних процесів, оцінювати ступінь їх характер впливу на діяльність політичних партій.

В Україні дослідження, які торкаються проблеми впливу регіональних чинників на побудову держави, діяльність партій, виникнення політичних конфліктів розкривалися в працях Я. Веременич, Г. Макарова, А. Колодій, О. Кукарцева, Р. Павленко, Ю. Сокири, Т. Татаренко та ін.

Актуальність даної проблематики особливо зростає в умовах часто нав'язаного протиставлення регіонів України, появі різного роду

сепаратистських рухів, що покликані підірвати територіальну цілісність держави.

В умовах трансформації політичної системи України, яка знаходиться в пошуку збалансованої моделі державного управління та на фоні світової тенденції до децентралізації особливо зростає науковий інтерес до феномену регіоналізму.

Проблема регіоналізму є надзвичайно актуальною для України, передусім з огляду на існування об'єктивних розбіжностей між різними регіонами країни, зокрема економічних, історико-культурних, геополітичних. Не можна залишити поза увагою той факт, що складне історичне минуле України сприяло появі глибокого регіонального розколу по лінії «схід-захід», що найяскравіше виражається в різних типах політичних культур.

Особливої гостроти проблема регіоналізму набула в період «помаранчевої» революції, коли за пост глави держави боролися представники двох різних ідейно-політичних систем. Незважаючи на важливий регіональний фактор в політичному процесі України, часто він стає предметом політичних маніпуляцій та спекуляцій, сприяє появі нав'язаних стереотипів та міфів, які згодом активно використовуються у виборчих кампаніях [8].

Категорія «регіон» одна з найскладніших у сучасній політологічній думці. Як підкреслює більшість дослідників, у сучасних суспільних науках регіон є достатньо розмитим поняттям. Нараховується близько ста тлумачень цієї категорії, що зумовлює різноманітність напрямів і методологічних концепцій у сучасних регіональних дослідженнях, унаслідок чого виникають різні погляди як щодо розмірів регіону, критеріїв його розмежування, так і тих функцій, які він виконує.

В понятті «регіон» переважає системний, комплексний, поліаспектний погляд на це явище, а сам термін «регіон» є поліфункціональним і багатозначним: у соціально-економічній географії, регіональній економіці, теорії державного управління, у політології. Вивчення регіонального фактора залежить від обраних критеріїв. «Регіон» – поняття типологічне, а регіони

виділяються на території відповідно до визначених цілей і завдань [3, с. 13]. Регіон є вагомим учасником політичного процесу і впливає на процес прийняття рішень у державі, сприяє представництву регіональних інтересів через різні інституції, а також виступає самостійним чинником політичного тиску в межах соціополітичного поділу на територіальній основі [5].

При цьому ключовими ознаками поняття «регіон» є:

- по-перше, певна територія, яка географічно виокремлюється зі складу загальної території країни;
- по-друге, населення, яке проживає на цій території і має певні спільні особливі характеристики щодо решти населення цієї країни;
- по-третє, самоідентифікація або самоусвідомлення наявності в цієї групи людей певних особливостей, які відрізняють їх від загалу [5].

Останнім часом в наукових колах особливої популярності набуває термін регіоналізм. Е. Томпсон трактує регіоналізм як спосіб, за допомогою якого окремі політичні партії та інші організації сприяють ідеї специфічності (виокремленості) регіону, тобто, регіоналізм є одночасно і ідеологією, і стратегією, яка виокремлюється з метою забезпечення переваг для регіону [7].

Регіоналізм передбачає тенденцію до протиставлення ролі держави та регіону: держава прагне до моноцентризму, підконтрольності, однаковості; метою ж регіонів у межах національної держави є формування політичної, економічної та соціально-політичної структури управління.

Велике значення має участь у національній політиці регіональних партій. Вони мають різне походження, географію, політичну вагу, соціальну базу, однак загальними факторами появи таких партій є історичні обставини, виражений особливий регіональний, розвинена, патріотично налаштована і здатна до відтворення регіональна еліта, зрештою, зовнішні фактори. За допомогою цих партій регіон намагається забезпечити гарантоване лобювання своїх інтересів у національному парламенті.

Згідно з чинним законодавством створення в Україні партій за регіональною ознакою заборонено. Однак чимало партій, які мають

національний статус, по суті, є партіями регіональними. А структуризація партійної системи відбувається багато в чому за географічним принципом. Адже кожна територіальна спільнота, у певний спосіб позиційована у системі координат електорального простору, як у регіональному, так і в соціокультурному вимірі. Існують партії, які прагнуть використати територіальні громади у боротьбі за певні інтереси [6.]

У сучасних територіально неоднорідних державах, до яких належить й Україна, політичні партії спроможні виступати демократичним інститутом зв'язку між територіальними громадами і державою. Електоральна карта України дозволяє прослідкувати регіональні відмінності в політичних вподобаннях українців, що накладаються на існуючий регіональний розлом. Слід також відзначити, що починаючи від 1991 року ці регіональні відмінності залишаються відносно стабільними і незмінними. Під час всіх президентських і парламентських виборів, починаючи від 1991 і аж по 2014 рік, західні регіони України стабільно голосують за національно орієнтованих кандидатів у президенти та політичні партії, в той час як східні регіони віддають свої преференції проросійським та прокомуністичним політичним лідерам та партіям. В основу такої регіональної диференціації лягли економічні, етнічні, релігійні та культурні чинники [7].

Основними інститутами, які дозволяють дослідити вплив регіонального чиннику на політичний процес та функціонування політичних партій є діяльність регіональної політичної еліти, регіональні конфлікти та регіональна політична культура.

Найяскравіший регіональний чинник, що впливає на діяльність партій – це регіональна політична культура, яка являє собою спільні для представників даного регіону політичні цінності та норми, які залишаються стабільними протягом тривалого періоду часу. Основною причиною диференціації різних типів політичної культури є різний історичний досвід регіонів. Різні політичні культури в свою чергу сприяють формуванню різних електоральних культур, усталених політичних преференцій виборців.

За системою політичних цінностей правобережна Україна тяжіє до західноєвропейської цивілізації з акцентом на інститути приватної власності, прав особистості, індивідуалізм.

Система цінностей лівобережної України демонструє східні колективістські начала й не виявляє високої зацікавленості до інтеграції у загальноєвропейське соціокультурне середовище. Західна Україна є прикладом готовності поступитися власною самостійністю задля збереження української національної держави. Водночас Схід і Південь виявляють регіоналізм самодостатності.

У сучасного українського суспільства відсутня консенсусна політична культура з узгодженим ставленням громадян всієї країни до певних політичних сил, які відстоюють відповідні ідеологічні цінності та політичний вектор розвитку держави. Натомість є підстави говорити про існування в нашій країні конфліктних політичних культур у регіональному вимірі.

Наявність регіональних субкультур простежується в Україні в чотирьох макрорегіонах: Центрі, Заході, Сході й Півдні. У межах цих регіонів соціальні групи й індивіди демонструють у своїй поведінці значну територіальну ідентичність [8].

Політичній культурі українського суспільства притаманне різне бачення майбутнього державного устрою України, що не може не накладати відбиток на відповідні програмні відмінності в основних партій України. Такі відмінності мають також регіональну зумовленість.

Серед усіх макрорегіонів вищий рівень підтримки унітаризму демонстрували жителі Заходу й Центру порівняно з населенням Сходу й Півдня. З 2000 року найвищий показник підтримки унітарного розвитку залишається за жителями Заходу, найнижчий рівень підтримки федералізму демонструють жителі Центру, а жителі Півдня – найвищий.

У сучасного українського суспільства існують конфліктні політичні культури у регіональному вимірі. В Україні належність до регіону чи нації є найважливішими критеріями ідентифікації. Позитивним є той факт, що в

останнє десятиліття рівень локальної самоідентифікації помітно зменшився, а національної – навпаки, зріс.

Інституціоналізація регіонального руху призводить до формування на цій світоглядній основі громадських об'єднань, політичних партій. Необхідність представлення регіональних інтересів у системі влади зумовлює виникнення регіональних політичних партій. Їх функцією є артикуляція та агрегування регіональних політичних інтересів у вигляді програмних вимог, а також мобілізація громадян до політичної участі.

Це сприяє, з одного боку, інтеграції регіональної спільноти, з другого – поглибленню міжрегіональних суперечностей у масштабах держави. У процесі артикуляції та агрегування політичних інтересів відбувається формування ідеології політичного регіоналізму, що ставить задоволення потреб людини в залежність від реалізації спільних інтересів регіональної громади.

Водночас особливе методологічне і концептуальне значення в контексті оптимізації управління з огляду на регіональний фактор має теорія балансу політичних відносин між центром і регіонами, розроблена Р. Туровським. Ця теорія дає змогу пояснити механізми забезпечення територіальної цілісності держави. Влада розглядається дослідником як політична субстанція, розподіл якої створює баланс політичних відносин між центром і регіонами в державі. «Стабільна територіально-політична система характеризується певним балансом політичних відносин між своїми елементами й тим, що існує припустима амплітуда цього балансу, в межах якої система життєздатна» [9]. В Україні формується свій баланс відносин на рівні “центр – регіони”, який має складний характер. Як відзначає Р. Туровський, поруч із загальним співвідношенням політичних сил та інтересів у розрізі “центр – регіони” необхідно розглядати: а) міжрегіональний баланс і б) консолідацію центру.

Нерівномірне представництво регіонів у владі створює конфліктний потенціал, що може призвести до дезінтеграції держави. Відсутність консолідації на рівні центру здатна призводити до зміщення балансу на користь регіонів, оскільки у такому випадку порушується політична суб'єктність

центру. Тенденцією організації владних стосунків на вісі «центр – регіони» за сучасних умов є рух до децентралізації.

Позитивний вплив на розвиток партійної системи України справляє процес становлення української нації, який сприяє утворенню потужних центристських партій. Політичні партії України, які потрапляють до керма влади, у ідеологічному відношенні помітно «центруються», відмовляючись від маргінальних програмних установок.

Рівень національної самоідентифікації істотно зріс серед населення всіх регіонів, що є позитивною тенденцією у процесі становлення української нації. З почуттям національної приналежності безпосередньо пов'язане ставлення до України як своєї Батьківщини. Жителі Західного та Центрального макрорегіонів частіше за респондентів Сходу або Півдня сприймають Україну як свою Батьківщину. У цілому ставлення до України як до Батьківщини найбільше виражене серед мешканців Заходу, а найменше – Півдня. Центр за цим показником тяжіє до Заходу, а Схід – до Півдня [2].

Слід відмітити факт помітного зростання позитивного ставлення до України як до Батьківщини після «помаранчевої революції» незалежно від макрорегіону. Можна говорити про наявність загальної тенденції зміцнення спільної національно-державної ідентичності в цілому по всій Україні. Формування почуття єдиної національної приналежності є ще одним із вагомих чинників у розвитку потужних центристських партій в Україні.

Найбільш впливовими й політично активними в Україні є партії, які мають досить струнку організаційно-ідеологічну структуру, розгалужену мережу регіональних організацій, певну соціальну базу й важелі впливу на частину електорату, про що засвідчують результати виборів до Верховної Ради України й органів місцевого самоврядування. Таких партій в Україні не більше десяти. Ці політичні партії долають виборчий поріг і утворюють свої фракції у Верховній Раді України, утверджують свій політичний статус [9].

Політичні партії є обов'язковими атрибутами розвиненої демократії, а їх суспільний авторитет віддзеркалює зрілість демократії. Неприйняття більшістю

населення України політичних партій як реальних інструментів втілення в державній політиці їх інтересів і потреб засвідчує нестійкість і поверхневий характер вітчизняної демократії.

Революція Гідності з її епіцентром – Майданом, стали переломним пунктом у новітній історії України. Ці події мали надзвичайно різний за своїми масштабами та наслідками характер – від остаточного здійснення Україною свого геополітичного вибору, початку практичної реалізації курсу на європейську інтеграцію через реформування усіх сфер суспільного життя до військової агресії з боку Росії, втрати частини економіки та території держави. Події 2013-2014рр. мали значний вплив на політичну систему України.

Було відновлено дію Конституції України в редакції 2004р. Відбулось оновлення усіх вищих владних інститутів держави. Розпочався процес реформування конституційних засад організації влади, який стосується різних її гілок та рівнів. Партійна система України, яка є важливим елементом політичної системи в цілому, також зазнала суттєвих змін. Були усунуті від влади і фактично зійшли з політичної арени політичні партії (Партія регіонів, КПУ).

Відбулось істотне переформатування серед політичних сил, які представляли нову владу. Так, на старті кампанії з позачергових виборів до Верховної Ради 26 жовтня 2014р. проєвропейська частина політичного спектра була представлена «старими» партіями («Батьківщина», «Свобода»), партіями, що були утворені внаслідок відокремлення від вже існуючих або злиття з ними («Народний фронт», «Блок Петра Порошенка»), а також партіями, утвореними безпосередньо під час Майдану («Правий сектор»). Відбулося активне переформатування партійного простору, створення нових партій, розколи і злиття існуючих [7].

Станом на кінець 2015р. в Україні було зареєстровано 262 політичні партії, при цьому, у 2014р. їх було зареєстровано 39, від початку 2015р. – 27, які репрезентують практично увесь сучасний ідеологічний спектр.

До складу партійної системи України на нинішньому етапі можна віднести до 10 політичних партій, які представлені у ВР або мають можливості впливу на політичний процес. У системі продовжують співіснувати середні та малі партії. Система залишалася двополюсною. Один полюс представлений партіями парламентської коаліції (проєвропейської), інший (вага якого значно зменшилася) – «Опозиційним блоком». Основні лінії поділу в партійній системі проходять між провладною коаліцією і опозицією, насамперед на основі ставлення до конфлікту на Донбасі, до дій влади, спрямованих проти ФПГ, які підтримують опозицію.

На роль політичних партій суттєво впливає функціонування інституційного середовища. Створення сприятливих законодавчих умов для участі політичних партій України в системі державної влади, розвиток демократичних норм політичного життя й цивілізованих взаємин між органами влади сприятиме підвищенню реального статусу політичних партій.

Сучасний етап еволюції партійної системи характеризується значною динамікою змін у політичних партіях і партійній системі. Важливою особливістю розвитку партійної системи, функціонування партій в цей період стало зростання впливу громадянського суспільства на політичні партії, що реалізувався у формі безпосереднього створення нових політичних сил на основі його структур, впливу регіональних чинників, інкорпорацію його найбільш активних представників у виборчі списки провідних політичних партій та входження їх до владних інститутів.

Потреба у доступі регіональних спільнот до центрів прийняття державних рішень, які стосуються життя регіонів, ставить перед громадянським суспільством і державою завдання вироблення такої внутрішньої політики і легальних формалізованих механізмів політичної участі територій, безпосередньо формування та діяльність політичних партій на регіональному та загальнонаціональному рівні, які б узгоджувались як з інтересами держави, так й з інтересами самих регіонів і сприяли їхньому розвитку [7].

Держава повинна розробити систему інститутів і технологій, які сприяють зміцненню єдності, консолідації територій, зниженню різючих відмінностей у розвитку. У будь-якій сучасній державі управління не може бути ефективним без поєднання принципів централізації та децентралізації. Децентралізацію визначають як один з ключових принципів розвитку в державах західної демократії, основою їх регіональної політики. Прийнято вважати, що демократична держава не може обійтися без децентралізації публічної влади.

Із кризою національного суверенітету та з розвитком інтеграційних процесів постійно зростає роль регіонів в економічному та суспільно-політичному житті країни. У зв'язку з цим постає необхідність знаходження збалансованої та ефективної моделі державного управління, побудови політичних партій, щоб дозволила врахувати регіональні інтереси.

1. Верменич Я. В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації. *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 114 - 145.
2. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3-4. С. 3-32.
3. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади і соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія. К. : Червона калина, 2002. 276 с.
4. Кукарцев О. В. Регіональна політика України: відносини "центр - регіони" як фактор забезпечення територіальної цілісності держави : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. В. Кукарцев; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л., 2008. 20 с.
5. Партійна система України до і після майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити : Інформаційно-аналітичні матеріали до Міжнародного круглого столу «Партійна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування» 16.09.2015 р. [Електронний документ] / Центр

Розумкова – Київ, 2015. – Режим доступа :
http://razumkov.org.ua/upload/1442416518_file.pdf

6. Регіональний вимір політичного процесу в Україні : матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції (Львів, 10.11.2012 р.) / укл. Романюк А.С., Скочиляс Л.С., Шиманова О.В. Львів : Генеза, 2012. 132 с.

7. Сокира Ю. Регіональний фактор у політичному процесі України [Електронний ресурс] / Ю. Сокира // Центр політичних досліджень (м. Львів) / – доступу : <http://postua.info/news.php?nid=3>

8. Татаренко Т. М. Регіональний фактор у політичному житті України : монографія. Луганськ : СНУ ім. В. Даля. 2005. 416 с.

9. Туровський Р. Ф. Основы и перспективы региональных политических исследований. *Полис*. 2001. №1. С. 138-156.

**ДЕРЖАВНА РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ:
РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР**

Taking into account the peculiarities of the development of religious organizations in the Transcarpathian region, one can state the constant quantitative growth of denominations, and hence communities. The largest denominations are traditional Christian churches with over 100 communities and more. Protestant churches of different directions occupy an average number in size, which is an average of 50 organizations each. The smallest spiritual groups in Transcarpathia are Jews, various eastern cults and Muslims. Nevertheless, it is worth emphasizing the negative aspects of religious revival. None of the named denominations receive state support in the educational process, and all the spiritual educational institutions operate on the internal resources of the churches. There is no law in the field of religion, although it officially declares (as in other areas) equality. That is, it is worth noting the ambivalence of religious revival, which is inherent in the transitional society with its fluidity and uncertainty.

Діяльність релігійних організацій у всі часи мало надзвичайно важливе значення для суспільства, держави і кожного індивіда зокрема. Зі створенням незалежної Української держави почалося відродження релігійних громад на Закарпатті, а держава декларуючи демократичний устрій не втручалася у міжконфесійні відносини між Церквами та їх вірниками (принаймні за сучасних часів перехідного суспільства). За визначенням Георгія Касянова українське перехідне суспільство є досить нестабільним, суперечливим, незавершеним, плинним [9, с. 4-14]. Саме тому необхідно з'ясувати не лише кількісні, але і якісні показники розвитку релігійних організацій, вивчити існування (чи відсутність) певних суперечностей в еволюції церков та неорелігій та їх регіональні особливості на прикладі Закарпатської області.

Проблема дослідження віросповідань в Україні на сучасному етапі полягає у виключно емпіричному етапі дослідження, позаяк довгий час вивчення релігій та віросповідань заборонялося. Більше того, є спроби з боку держави, політика, поставити ідола на місце відкинутих релігійних цінностей. Релігійні та політичні інтереси завжди схрещувалися на питаннях про владу. Без церкви, яка має великий вплив на індивіда, не можна легімітизувати владу політичну [22, с. 210]. Необхідно також розуміти, що суспільство з нерозвинутими і несталими духовними відносинами й інститутами, як правило недемократичне і авторитарне, включно з насильством щодо індивіда. В Україні, з отриманням незалежності, виникла потреба легітимізації, освячення політичної влади. Як і в більшості посткомуністичних держав обрано релігію. Спираючись на Українську Православну Церкву Київського Патріархату (УПЦ КП), котра мала стати інститутом легітимізації президентської влади Леонід Кравчук та його оточення не врахували, що УПЦ КП сама потребує легалізації. Незважаючи на клопотання уряду з претензією на виключний статус УПЦ КП в українському православ'ї, вона не отримала підтримки ні у Всесвітньої ради церков, ні у помісних православних церков. А тому, багато в чому через згаданий вище чинник, Леонід Кравчук зазнав поразки на наступних виборах [22, с. 210-211].

Іншу проблемну складову становлять питання термінології. Михайло Бабій наполягає на нетолерантності використання протиставлення «традиційні-нетрадиційні» церкви [2, с. 98]. Традиція (від. лат. *traditio*) дослівно означає передачу, досвід, звичай. Певно, що цими якостями неорелігії не володіють, адже деякі релігійні напрямки і віросповідання – іудаїзм, християнські напрями, мусульманство мають традиції, що передаються вже сотні і навіть тисячі років. Тому вживання терміну «традиційні церкви» цілком коректне. Що стосується терміну «нетрадиційні» релігійні спільноти, то його використання є неприйнятним позаяк воно несе негативне смислове забарвлення, а також протиставляється традиційним церквам. А тому доцільніше використовувати термін «неорелігії» або «нові релігійні спільноти». Також слід додати, що поряд

із некомпетентними журналістами, відповідальність за використання некоректної термінології та розпалювання релігійної атолерантності несуть також науковці, чиновники, громадські організації тощо.

Необхідно зупинитися також на проблемах богословської (теологічної) освіти в Україні загалом та на Закарпатті зокрема. Одразу варто відзначити –в Україні відсутня будь-яка богословська освіта на державному рівні. Хоч останніми роками в цьому напрямку зроблено значний прогрес. Це пов'язано з тим, що богослів'я, як дисципліна, за переліком спеціальностей входить до складу філософських наук (!). Для прикладу, в Російській Федерації у 2003 р. богослів'я вивчали в 40 вищих навчальних закладах держави [21, с. 216]. Традиційною така картина є для Європи. Лише у сусідньому із Закарпаттям Пряшівському університеті (Словаччина) існують два богословські факультети (окремо для греко-католиків та православних). Тому ці питання потребують негайного вирішення з боку держави та вищих навчальних закладів, адже це загрожує стагнації в розвитку релігійних інституцій, а відтак уповільнення запроваджуваних демократичних перетворень у країні.

Згідно Інформаційного звіту Міністерства культури станом на 1 січня 2013 р. релігійна мережа в Україні представлена 55 віросповідними напрямками, в межах яких діє 36995 релігійних організацій [11]. Згідно даного звіту виділяють наступні регіони, котрі мають специфіку у кількісному відношенні. Так, в областях **Західного регіону** (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька) найгустіша мережа релігійних організацій – 39%; **Північно-Центральному** (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області та м. Київ) – 31%; у **Південно-Східному** (Автономна Республіка Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області та м. Севастополь) – 30%. Треба відзначити найменшу чисельність областей та населення в Західному регіоні при досить розвинутій мережі релігійних організацій; у той же час найбільш густозаселений регіон (принаймні до

військової агресії Російської Федерації) представлений значно меншою частиною релігійних громад.

Відродження релігійних організацій на початку незалежності України (до 1996 р.) відзначалися певною диспропорційністю. Вищенаведені дані підтверджуються також спостереженнями Віталія Журавського, котрий вказує, що найрозгалуженіша релігійна мережа – у семи західноукраїнських областях, де зосереджено понад 50% всіх релігійних громад (при тому, що в регіоні проживає лише 20% населення України). Майже третину релігійних організацій зареєстровано в Галичині. Це відбиває відмінності в релігійних потребах населення різних регіонів України: Церква і все, що з нею пов'язане, залишається для заходу країни невід'ємною складовою способу життя і системи соціальної комунікації. Для сходу церква значною мірою ці функції втратила. Показово, що після усунення обмежень на створення релігійних громад у найменшій за чисельністю населення Чернівецькій області їх було створено у 2,5 рази більше, ніж у найбільшій Донецькій області [6]. Пропорція недільних шкіл західного регіону до загальноукраїнського масштабу, навіть перевищує питому пропорцію релігійних громад. Тобто тенденції кристалізувалися ще на початках етапу самостійної Української держави. Разом із тим, міцна інфраструктура традиційних Церков регіону, присутність релігійних чинників у менталітеті населення, блокують проникнення в регіон новітніх культів і рухів: на Західну Україну припадає лише кожна шоста неорелігійна спільнота. Подекуди в регіоні (наприклад, на Закарпатті) густота релігійних організацій перевищує дорадянські показники. Так само, за багатьма цифровими показниками, Українська Греко-Католицька церква перевищує показники до Другої Світової війни.

Із 1997 року детальний моніторинг статистики здійснюється Релігійно-Інформаційною Службою України [20]. Якщо 1997 року налічувалося понад 17 тисяч громад, то уже в 2016 році понад 34 тис. За майже двадцять років чисельність релігійних громад в Україні зросла вдвічі. Така ж ситуація

спостерігається по іншим показникам – збільшенням священнослужителів, культових споруд, монастирів, ченців, недільних шкіл.

Цікавою є аналітика Центру Разумкова станом на 2010 рік, з якої зрозуміло, що: «...динаміка зростання демонструє стійку тенденцію до зниження: так, якщо у 1990-х роках щорічне збільшення кількості релігійних організацій складало 5-8% на рік, то у 2000-2005рр. – 4-5%, а за підсумками 2007-2009 років – лише близько 2%» [19, с. 36]. Правда за аналітичними даними Міністерства культури станом на 2013 рік, наприклад, спостерігається приріст релігійних громад лише на 1,4 %. І справді піком приросту громад є 2014, але вже у 2015 році спостерігалися навіть тенденції до зменшення [11].

Загальноукраїнські особливості релігійного відродження можна екстраполювати на територію сучасного Закарпаття (Закарпатської області), котре відзначається великою чисельністю релігійних громад. Сюди в першу чергу можна віднести суперечки між конфесіями та вірниками за молитовні споруди. Проте Закарпаття відзначається й певними унікальними атрибутами, які стосуються духовного життя – кількістю громад та релігійних організацій, багатонаціональністю, а відтак багатоконфесійністю.

Перш ніж розпочати аналіз релігійних громад варто зупинитися на статистиці кількості населення за етнічним чинником, адже будь-яка релігійна організація складається із конкретних індивідів. Тим більше, багатонаціональність Закарпаття безпосередньо впливала на відродження релігійних громад та стосунки між Церквами. Станом на 1989 рік на Закарпатті проживало: українців – 976,7 тис. (78,4%); угорців – 155,7 тис. (12,5%); росіян – 49,5 тис. (4%); румун – 29,5 тис. (2,3%); ромів – 12,4 тис. (1,0%); словаків – 7,4 тис. (0,6%); німців – 3,5 тис. (0,3%); євреїв – 2,4 тис. (0,2%); всього представників більше 70 національностей. На даний час ситуація майже не змінилася у співвідношенні національностей. З цього перепису зрозуміло – титульною нацією на Закарпатті є українці, котрі зі значною перевагою випереджають за кількістю угорців (12,5 %) та росіян (4%) [13, с. 112-121]. Ця

статистика необхідна для подальшого розуміння стану релігійних громад та міжконфесійних відносин.

Загалом на Закарпатті відбувається приріст конфесій. У 2001 році нараховувалося 34 конфесії [10, с. 157], у 2005 – 36 [8, с. 114], у 2007 – 37 (загалом у державі – 55). За період з 1992 року по 2006 рік загалом різними конфесіями збудовано 429 культових споруд [9, с. 138]. Для прикладу, за період 1992 – 2003 років збудовано лише 347 споруд релігійного призначення. Тобто за три роки (2004 – 2006) збудовано майже 100 храмів, в той час як за довший період (1992 – 2003) збудовано кількісно значно менше культових споруд.

Найбільшою релігійною громадою за часів незалежності на Закарпатті є Українська Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ МП), як складова частина Російської Православної Церкви (РПЦ). Причому щороку спостерігається приріст релігійних громад та нових храмів, про що вже йшлося вище. Станом на 1 січня 2001 року в області нараховувалося 514 зареєстрованих та 21 незареєстрована релігійні організації РПЦ МП [9, с. 157]. У 2004 році Мукачівська та Хустська єпархії об'єднували 573 організації (540 громад, 26 монастирів, 4 релігійні братства, 1 духовний навчальний заклад) [7, с. 186]. Станом на 2007 рік в області нараховувалося 593 релігійні організації УПЦ МП (557 громад, 28 монастирів, 4 релігійні братства, 2 духовні навчальні заклади) [9, с. 138]. Аналізуючи вищезгадану статистику варто відзначити приріст не лише громад, але й монастирів (на 2 монастирі більше у 2007 році ніж у 2004) та відкрито ще один навчальний заклад станом на 2007 рік, порівняно із 2004 роком. Зрозуміло, що зростає чисельність священнослужителів УПЦ МП – якщо у 2004 році нараховувалося 486 служителів культу [7, с. 186], то у 2007 році священнослужителів налічувалося значно більше – 544. Причому ще у 2005 році чисельність служителів культу УПЦ МП на Закарпатті залишалася незмінною – 486 [8, с. 114].

Структурно УПЦ МП на Закарпатті складається із двох єпархій: Мукачівської та Хустської. Мукачівська єпархія УПЦ МП діяла до

проголошення незалежності України, поширюючи свою юрисдикцію на Закарпатську область загалом.

Якщо порівнювати стан обох епархій УПЦ МП в Закарпатській області, то варто відмітити деяку диспропорцію чисельності громад та кількості священників. Якщо Мукачівська епархія нараховувала приблизно однакову кількість громад з Хустською станом на 2004 – 2005 роки, то чисельність служителів культури була не однаковою – Мукачівська епархія нараховувала 207 священників [8, с. 114], а Хустська – 287 [7, с. 188]. Це при тому, що Мукачівська епархія нараховувала трохи більше громад ніж Хустська.

Таким чином, УПЦ МП на Закарпатті об'єднує понад 600 релігійних організацій і є найбільшою релігійною структурою на Закарпатті (складається з двох епархій, містить близько 30 монастирів, найбільший кафедральний храм, найбільшу кількість ієрархів тощо). У 2013 р. нараховувалося загалом 648 громад [11]. Етнічно до УПЦ МП належать переважно українці та росіяни.

На території Закарпаття діють інші православні церкви. Найбільшою серед них є Українська Православна Церква Київського Патріархату очолює яку Митрополит Філарет (Денисенко), яка й мала стати інститутом легімізації слабкої політичної влади з проголошенням незалежності. Ця політика зазнала краху й особливо це помітно на прикладі Закарпатської області, де вірників УПЦ КП вкрай мало. У 2001 – 2002 роках офіційно було зареєстровано 13 громад, а ще одна громада не була легітимною. Вже у 2005 році нараховувалося 19 громад, у яких працювало 16 священників. Наприклад, у 2004 році діяло на дві громади менше, а от чисельність служителів культури не змінилося протягом 2004 – 2005 років. У 2007 році Закарпатська епархія УПЦ КП налічувала 24 громади, котрі обслуговували 36 священнослужителів. Згідно даних офіційного сайту Закарпатська епархія УПЦ КП нараховує 29 парафій, а очолює її єпископ Варсонофій (Руднік) [5]. Як видно з даної статистики за останні роки дещо зростає кількість громад і особливо чисельність служителів культури (якщо ще в 2005 році нараховувалося 16 священників, то вже у 2007 році чисельність зростає більш ніж удвічі – 36 служителів культури).

Ще менше вірників на Закарпатті є прихильниками Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). 2001 року зареєстровано лише одну громаду. За офіційним сайтом Карпатської єпархії, яку очолює єпископ Віктор (Бедь), сьогодні УАПЦ нараховує 17 парафій [17]. Саме ці дві церкви в силу свого галицького походження не мають впливу на Закарпатті. Особливістю регіональною є конфліктні ситуації. Так, за даними звіту Міністерства культури існує суперечка за користування культовою спорудою та земельною ділянкою між віруючими Свято-Троїцької релігійної громади Української автокефальної православної соборної церкви м. Ужгорода, яка в результаті розколу всередині громади розділена на дві групи – прихильників «патріарха УАПЦ-канонічної Мойсея» (Кулика) та прихильників УПЦ КП [11].

За останньою статистикою Закарпатської обласної державної адміністрації у регіоні за 2018 р. найбільшими є наступні громади: УПЦ МП – 624 громади, ГКЦ – 440, ЗРЦ – 113, РКЦ – 91, УПЦ КП – 54, УАПЦ – 24 громади [23].

Крім того, на Закарпатті діє Православна Церква (старообрядці). Станом на кінець 2001 року старообрядці нараховували 1 громаду. Також діє Православна Церква Божої Матері, яка нараховує одну зареєстровану та 5 незареєстрованих громад. За виключенням УПЦ МП та УПЦ КП приріст громад у православних церквах не спостерігається.

Другою за чисельністю вірників та громад релігійною організацією на Закарпатті є Греко-Католицька Церква (ГКЦ) свого права (*sui juris*), яка адміністративно складається із єдиної Мукачівської греко-католицької єпархії з поділом на регіональні деканати. Тут варто відзначити, що існують 4 групи (ранги) церков *sui juris*: 1. Патріарша церква, яку очолює патріарх, а законодавчі й судові питання вирішує Синод Єпископів Патріаршої Церкви; 2. Верховна Архиепископська Церква, яку очолює архієпископ, а основні питання вирішує Синод Єпископів; 3. Митрополича церква *sui juris*. Її очолює митрополит, а верховною владою є Рада Єрархів, яка відрізняється від Синоду Єпископів лише назвою; 4. Інші церкви *sui juris*, мають найнижчий ступінь

церковної автономії схожий на дієцезію/епархію. Їх очолює як правило єпископ або рівноцінний ієрарх [18, с. 89]. Саме до четвертого згаданого рангу належить Мукачівська греко-католицька епархія (МГКЄ), котру очолює єпископ. Варто відзначити, що Мукачівська греко-католицька епархія підпорядковується напряму Ватиканові й незалежна від Львівського митрополита, позаяк Українська греко-католицька церква *sui juris* має крім іншого вищий ранг Церкви свого права.

У 2001 році Греко-Католицька Церква на Закарпатті налічувала 302 громади, з яких 3 належно не легітимізовано [3, с. 4]. Станом на 2004 рік Мукачівська епархія ГКЦ складалася з 362 релігійних організацій – 350 громад, 10 монастирів, 1 духовний навчальний заклад, 1 релігійне братство [7, с. 186]. Уже в 2005 році епархія містила 382 релігійні організації (370 громад, 9 чоловічих монастирів, 1 релігійне братство, 2 духовні навчальні заклади) [8, с. 114]. Причому за 2004 – 2005 роки чисельність священників не змінилася і становила 183 служителі культу. До 2007 року кількісний вимір релігійних організацій не змінився як загалом так і в розрізі. Виключенням є збільшення священнослужителів із 183 до 219 служителів культу. Таким чином, протягом лише 2000-х рр. приріст релігійних організацій ГКЦ на Закарпатті збільшився з 302 (2001 р.) до 382 у 2007 році. У 2013 р. нараховувалося 445 громад. Лише з незрозумілих причин, у звіті Мінкультури Мукачівську Греко-Католицьку Єпархію (МГКЄ) віднесено до Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) [11].

Порівнюючи тенденції приросту релігійних організацій схожа ситуація спостерігається лише у двох церквах – УПЦ МП та ГКЦ. Це й зрозуміло, адже так склалось історично, що ці дві Церкви є традиційними в досліджуваному регіоні. Тому цілком природно, що обидві Церкви в умовах відродження релігійних інститутів збільшують чисельність своїх вірників, а відтак і громад.

Наступною, в контексті попередніх двох конфесій, варто охарактеризувати Римо-Католицьку Церкву (РКЦ) на Закарпатті, котра займає почесне четверте місце серед релігійних організацій Закарпатської області.

Станом на 2001 рік РКЦ в Закарпатській області володіла 81 зареєстрованою та 7 незареєстрованими релігійними організаціями [9, с. 157]. У 2004 році нараховувалася 91 релігійна організація (81 громада, 8 монастирів, 1 духовний навчальний заклад) [7, с. 186]. У 2007 році РКЦ на Закарпатті налічувала 92 релігійні організації (82 громади, 8 монастирів, 1 духовний навчальний заклад) [9, с. 138]. Особливістю РКЦ на Закарпатті є порівняно мала чисельність священиків – у 2000-х рр. налічувалася незмінна кількість – 28 служителів культу. Станом на 2013 р. існували 100 релігійних громад.

Третьою за кількістю громад релігійною організацією на Закарпатті, що безумовно становить регіональну унікальність є Закарпатська реформатська церква (ЗРЦ). Цікаво, що біля 70 % угорців належать до ЗРЦ, інша частина належить до католиків (50 громад), а незначна частина до ГКЦ (30 громад). До речі ЗРЦ єдина в Україні реформатська Церква кальвіністського спрямування [1, с. 169]. Проте це не лише єдиний показник регіональної особливості. Так, за даними Центру імені Разумкова ЗРЦ станом на 2011 рік має найвищий рівень забезпеченості будівлями регіонального призначення загалом по Україні й становить 89,8% [1, с. 36]. ЗРЦ на Закарпатті на початок нового тисячоліття налічувала 103 громади та одну незареєстровану [10, с. 157]. Станом на 2004 рік чисельність громад ЗРЦ становило 106 громад, а у 2005 році – 110 [8, с. 114]. У 2007 році чисельність громад ЗРЦ збільшилося до 111 організацій [8, с. 138]. З даної статистики зрозуміло, що кількість релігійних общин ЗРЦ є досить стабільним і майже не зростає – 103 громади на кінець 2001 року та 111 общин на початок 2007 року відповідно. Загалом чисельність громад ЗРЦ досить стала і на 2016 зростає до 114 офіційно зареєстрованих громад [11]. Також збільшилася в незначній кількості чисельність недільних шкіл у 2016 р. – до 113.

Крім того, в області, станом на 2004 рік зареєстровано велику кількість громад реформатського спрямування. Серед них у 2004 року існували: Євангельські християни-баптисти (66 громад), Свідки Єгови (53 громади), адвентисти сьомого дня (46 громад), Християни віри

євангелістської/п'ятидесятницької (44 організації), Християнська євангелістська церква Живого Бога (41 організація). В області нараховується 6 незалежних іудейських релігійних громад, а також 2 – громади об'єднання іудейських релігійних організацій України, по одній громаді прогресивного та традиційного іудаїзму. Крім того, станом на 2004 рік на Закарпатті діяли релігійні організації східних культів та мусульман. Наприклад це – релігійна громада товариства свідомості Крішні, релігійний центр Українського об'єднання буддистів школи Карма, а також релігійна громада духовного управління мусульман [7, с. 186]. Порівнюючи стан протестантських конфесій із 2007 року ситуація кардинально не змінюється в чисельному вимірі: Євангелістські християни-баптисти (68 громад), Свідки Єгови (60 громади), Адвентисти сьомого дня (49 громад), Християни віри євангелістської/п'ятидесятницької (49 організації), Християнська євангелістська церква Живого Бога (42 організація). З даної статистики зрозуміло, що відбувається незначний ріст громад. За період 2004 – 2007 років найбільший приріст громад спостерігався у Свідків Єгови з 53 до 60 відповідно [7, с. 138]. Що стосується іудейських, східних культів та релігійних організацій мусульман, то становище протягом 2004 – 2007 років залишалось практично незмінним.

Регіональними особливостями досить чисельних релігійних громад Свідків Єгови є їх поділ за національним принципом, а не територіальним – на український, угорський та румунський [4]. У краї поширеними також є бахаїзм, сайєнтологія та сатанізм.

Аналізуючи дані 2004, 2007 та 2011 років варто відмітити зменшення громад, а відтак і втрату лідерства християн-баптистів з 66 до 51 громади відповідно. Цікаво, що у 2004 році нараховувалося 55 громад Свідків Єгови, а в 2011 році – 223. Звичайно такий різкий ріст громад можна пояснити лише неврахування у першому згаданому переписі незареєстрованих громад. Варто відмітити незначне падіння (у 2011 р.) приросту громад традиційних реформатських напрямків порівнюючи із 2004 року – адвентистів,

п'ятидесятників і навіть християн-баптистів. Причому ситуація кардинально починає змінюватися саме після 2007 року, що є досить симптоматичне, враховуючи перманентний перехідний період українського суспільства.

Зважаючи на дану статистику варто детальніше зупинитися на «симптомах», котрі призводять до витіснення традиційних модернізаційних напрямів християнства неорелігіями. Ключова проблема полягає в правовому забезпеченні рівності релігійних спільнот. Формально українське законодавство в сфері релігій та віросповідань декларує рівність усіх віросповідань. Проте, на думку Михайла Бабія, закони не виконуються протягом усього релігійного ренесансу часто через банальні речі – відсутності чіткості юридичної термінології в сфері релігій, реальній законодавчій рівності спільнот, релігійні переконання чиновників переважають закон тощо [2, с. 98]. Ця проблема (на даний час) в меншій мірі стосуються традиційних християнських церков, але з іншого боку вони так само не захищені законодавством на рівні держави.

За даними звіту Міністерства культури проблеми з дотриманням державою законодавства щодо свободи совісті має невтішну динаміку: «Впродовж 2012 року було зафіксовано 25 випадків порушення чинного законодавства в галузі свободи совісті та діяльності релігійних організацій. У 2011 році таких випадків було зафіксовано 2, у 2010 році – 14, у 2009 році – 19» [11]. Коментарі тут зайві, позаяк це звіт виконавчого органу влади Української держави, котра би мали змінювати державно-конфесійну ситуацію на краще, а не констатувати проблеми.

Тут таки необхідно згадати про поширення неорелігій, що протиставляються християнським церквам різних напрямків. Тому варто б проводити відповідні місії, конференції, що може навіть об'єднувати різні традиційні конфесії в регіонах. Прикладом таких комеморативних практик може слугувати спільна молитва 16 червня 2007 року в Ужгороді керівників римо-католицьких та греко-католицьких єпархій і семінарій, представників православ'я та інших християнських церков, юдаїзму, ісламу аби привернути увагу громадськості до проблем забруднення довкілля.

За статистикою 2018 р. динаміка змінюється за чисельністю громад: Євангельські християни-баптисти (75 громад), Свідки Єгови (62 громади), Українська уніонна конференція адвентистів сьомого дня (51 громад), Християни віри євангельської/п'ятидесятники (50 організацій), Християнська євангельська церква Живого Бога (45 організацій), Релігійні організації Союзу Церкви Божої України (13 громад) Релігійні організації євангельських християн (9 організацій), Церква адвентистів сьомого дня (8 громад), Союз вільних церков християн євангельської віри (7 організацій). У регіоні діють громади іудейських релігійних організацій (12 громад). По одній громаді мають релігійні організації буддистів, Духовне управління мусульман, Українська єпархія Вірменської апостольської церкви, Релігійні організації рідної української віри, Релігійні організації Товариства свідомості Крішні. Окрім вище вказаних за статистикою 2018 р. існують додаткова 52 окремі незалежні релігійні організації [23].

Отже, зважаючи на вищезгадані особливості розвитку релігійних організацій в Закарпатській області можемо констатувати постійне кількісне зростання конфесій, а відтак і громад. Найбільшими конфесіями залишаються: УПЦ МП (понад 600 організацій), ГКЦ на Закарпатті (більше 400 організацій), ЗРЦ та РКЦ (понад 100). Середню за чисельністю ланку займають протестантські церкви різних напрямків, котрі налічують в середньому 50 організацій кожна. Найменшими духовними групами Закарпаття є іудеї, різні східні культу та мусульмани. Проте тут таки варто підкреслити і негативні сторони релігійного ренесансу. Жодна з вище перерахованих конфесій не отримує державної підтримки в освітньому процесі, а всі духовні навчальні заклади функціонують за внутрішні ресурси церков. Також відсутня дія закону в сфері релігій, хоч формально декларується (як і в інших сферах) рівність. Тобто варто констатувати амбівалентність релігійного відродження, котре притаманне саме перехідному суспільству з його плинністю і невизначеністю.

1. Бабинець І. Релігійне життя Угорської національної меншини на Закарпатті за роки незалежності України (1991-2001 рр.). *Carpatica–Карпатика*. [Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи]. Ужгород, 2002. С. 168-176.
2. Бабій М. Проблемні аспекти виміру правового становища неорелігій в Україні. *Українське релігієзнавство*. Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. № 43. Київ, 2007. С. 95-99.
3. Вічна пам'ять. Помер Владика Іоанн Семедій. Коротка біографічна довідка. *Благовісник*. Січень 2009. № 1 (209). С. 4.
4. Все про Закарпаття. Релігія на Закарпатті / Розробка Ігор Деяк. ГО "Панонія". 2001-2011. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://all.zakarpattya.net/ZNasel4.html> (29.12.2016).
5. Єпархія. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.cerkva.uz.ua/p/eparchy.html> (29.12.2016).
6. Журавський В. Церква і держава. *Спостерігач*. 1996. вересень. № 28.
7. Закарпаття. Хто є хто. / Автор-упорядник В. Болгов, І. Болгов. – Міжнародне довідково-біографічне видання. Випуск перший. К., 2004. [Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу]. 254 с.
8. Закарпаття. Хто є хто. / Автор-упорядник В. Болгов, І. Болгов. Випуск другий. Присвячується 60-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. К., 2005. [Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу]. 175 с.
9. Закарпаття. Хто є хто. / Автор-упорядник В. Болгов, І. Болгов. Міжнародне довідково-біографічне видання. Випуск третій. Присвячується 60-річчю створення Закарпатської області. К., 2007. [Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу]. 173 с.
10. Зан М. Етноконфесійний ренесанс на Закарпатті (до питання про реабілітацію греко-католицизму). *Carpatica–Карпатика*. [Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи]. Ужгород, 2002. С. 151-160.

11. Інформаційний звіт Міністерства культури України «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні за 2012 рік» (Короткий виклад). – Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?Itemid=79&catid=51%3Astats&id=1212%3A1&lang=uk&option=com_content&view=article (29.12.2016).
12. Касьянов Г. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування. *УІЖ*. 2006. №4. С. 4-15.
13. Мателешко Ю. Національна та конфесійна ідентичність українців у роки незалежності (1991-2004 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 10. Ужгород, 2004. С. 112-121.
14. Мітряєва С. І. Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (на прикладі Закарпатської України). – Електронний ресурс. Режим доступу: www.unsaved-newpage23.htm (29.12.2016).
15. Митрохін М. Руська православна церква в Західній Україні. *Людина і світ*. 2001. № 10. С. 27-37.
16. На Закарпатті представники різних конфесій церковно-слов'янською, угорською та арабською мовами помолилися за збереження довкілля // Міжрелігійні відносини. Постійна адреса: http://www.zik.com.ua/index.php?news_id=88641
17. Парафії. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://keuarc.org/eparkhiya/parafiji.html> (29.12.2016).
18. Путівник по Східному кодексу. Коментар до кодексу канонів Східних церков. / За ред. Дж. Недунгатта. Т. І. Львів: Свічадо, 2008. 791 с.
19. Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку. Центр Разумкова. *Національна безпека і оборона*. №1-2. 2011. С. 36.
20. Релігійні організації в Україні. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2016/63055/> (29.12.2016).
21. Фенич В. Богословська католицька освіта: деякі міркування про стан і перспективи її розвитку в Україні. *Науковий вісник Ужгородського*

університету. Серія: Історія. Випуск 21. Ужгород: Говерла, 2008. С. 214-219. – С. 216.

22. Фенич В. Методологічні проблеми дослідження державно-церковних відносин в Україні на сучасному етапі. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 14 [Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича]. Ужгород, 2002. С. 209-212.

23. На Закарпатті зареєстровано понад 1700 релігійних громад (Документ) – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://prozahid.com/content-59442.html> (11.07.2018).

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ «РУССКОГО МИРА» НА ЗАКАРПАТТІ

«Russkiy mir» is the called geopolitical strategy of Russia, which is implementing from the beginning of the rule of Vladimir Putin. Creating hotspots, proclamation of «artificial» quasi-states, support ethnic conflicts in the former Soviet Union are all instruments to save sphere of influence for Russia, mythical restore of imperial power and the creation of «Russkiy mir». This thesis work analyzes the ideological background of the concept of «Russkiy mir», the main theoretical principles and myths on which it is built. Also it studies history and mental, social and political factors that preceded the implementation of the policy of «Russkiy mir» in Transcarpathia as a special and specific region of Ukraine.

Актуальність дослідження. Останнє десятиліття ХХ століття ознаменувало собою закінчення цілої епохи світової історії у багатьох аспектах: політичному, соціальному, культурному і, якщо можна так сказати, цивілізаційному. Потрясіння і докорінні зміни на політичній карті світу, які відбулись у 90-их роках минулого століття, здебільшого пов'язують із розпадом могутньої імперії на азіато-європейських просторах, яку називали Радянський Союз, або Союз Радянських Соціалістичних Республік. Після його неочікуваного зникнення на теренах Східної Європи з'явилися нові незалежні країни. З іншого боку, якщо дивитися на цю подію з більш широкої точки зору, то в 1991 році утворився геополітичний вакуум, який негайно потрібно було заповнювати новими геополітичними стратегіями, зв'язками, союзами, альянсами, міжнародними організаціями тощо.

Але навіть після припинення існування СРСР, загалом картина відносин між Росією та колишніми республіками сильно не змінилися. Росія як і раніше намагалася і намагається контролювати сусідні країни шляхом екстенсивного

поглинання їх політики, економіки та культури. Саме тому вона прагне стати монополістом на ринку ідей, ідеологій, світобачення для своїх колишніх колоній. Синтезом всього того, що може запропонувати Росія зараз для того, щоб утримати власні сфери впливу стала міфологема «Русского мира», яка передбачає домінування російської культури у сферах життя цільових для Росії країн, тобто її сусідів. Проте це домінування із самого початку досягалось за рахунок грубого порушення міжнародного права та суверенітету цих країн, а інколи і через військову агресію, яку зараз переживає Україна.

Закарпаття в цьому контексті є одним з тих каналів, через які Росія може так чи інакше впливати на процеси, які відбуваються на західних територіях України. Саме тому вивчення особливостей реалізації та просування ідей «Русского мира», які на сучасному етапі для України стали загрозою національній безпеці, є дуже важливим і актуальним. Адже, так чи інакше, внаслідок відірваності від загальнодержавного етно- та націогенезу Закарпаття та його мешканці отримали унікальну та специфічну, несхожу із більшістю українців, соціально-політичний менталітет та культуру. Відповідно, саме на Закарпатті є реальна можливість розвитку русофільських тенденцій у громадському житті, російської іреденти через специфічні політичні рухи тощо. А тому вивчення даної проблематики не тільки дозволяє систематизувати знання про інструменти реалізації «Русского мира» на Закарпатті а й побудувати можливу концепцію власної національної моделі ідентифікації місцевого населення краю.

Мета роботи – розглянути особливості реалізації концепції «Русского мира» на Закарпатті. Для виконання мети були поставлені наступні **завдання**: проаналізувати історичні та ідейно-політичні передумови реалізації концепції «Русского мира» на Закарпатті; вивчити ключові трансформації у питанні реалізації «Русского мира» на Закарпатті; охарактеризувати основні інструменти реалізації концепції «Русского мира» на Закарпатті на сучасному етапі.

Закарпаття як частина українського національно-етнічного та державницького пласту протягом майже всього часу свого історичного розвитку було відокремлене від загальноукраїнського історико-політичного розвитку. Найперше це було обумовлено географічно, так як природною перепорою між українцями стали гори Карпати. Це відповідно вплинуло і на економічно-господарську структуру краю, проте найбільше на історичний та політичний розвиток. Частина руського етносу (тобто племен, що політично стали ототожнюватись із таким державницьким утворенням як Київська Русь), яка опинилась за Карпатами майже відразу була відірвана від руської метрополії та опинилась під владою угорських королів. Проте водночас, за майже тисячолітню політичну відірваність від державотворчого етносу населення Закарпаття не асимілювалось, навпаки досить активно протягом всього періоду абстрагувало свою ідентичність, підкреслювало приналежність до руського етносу та до руської релігії, тобто православ'я.

Основними індикаторами своєї окремішності від титульної нації (угорців, австрійців, чехів) для населення Закарпаття завжди були три елементи: етнонім «русин, орос», мова та релігія (християнство східного обряду). Проте тільки в XIX столітті русини на Закарпатті почали виражати свою ідентичність в політичній площині. Однією з форм такої політичної ідентифікації було русофільство. Революційні події 1848-49 років, що охопили всю Європу, не минули і територію Закарпаття, що входило в той час до складу Австрійської імперії. Саме як наслідок націонал-революційного піднесення і виникло русофільство – мовно-літературна й суспільно-політична течія, виразники якої захищали ідею існування «єдиного руського народу», до якого, за старою імперською традицією Карамзіна, зачисляли українців, білорусів і росіян, а пізніше прямо стали називати українців «росіянами», захищали позиції впровадження для русинів-українців саме російської мови як літературного зразка. Основою, або своєрідним стрижнем русофільської концепції на Закарпатті, як і на просторах усїєї Західної України, була теза про етнонаціональну, історичну єдність українців, росіян і білорусів, які буцїмто

формують єдиний «русский народ». Згодом ця теза була переформатована у явне визнання українців росіянами та претензії завести в якості літературної мови українського народу не українську мову, сформовану на базисі народної бесіди, а російську.

Найбільш поглиблене теоретичне мотивування русофільської концепції національної належності українців на Закарпатті здійснив А. Добрянський, який у другій половині XIX ст. перейшов від українофільської до русофільської моделі національної ідентичності. Коли він став прихильником ідеї існування «єдиного руського народу», констатував такі речі: «Тримільйонний народ наш рускій, який існує під австрійським скіпетром, є частиною одного і того ж народу русского, мало-, біло- і великорусского, має єдину з ним історію, єдині перекази, єдину літературу і звичаї народні; звідси виникають причини і умови абсолютної національної єдності з цілим народом русским...» [4].

Уже на початку XX століття русофільство перестало відгравати впливову роль у політичному житті Закарпаття. Однак встигло трансформуватися у москвофільство. Розвиваючи власні концепції «єдиної і неподільної» москвофіли дійшли до того, що почали заперечувати використання етноніма «русин», доводячи, що русинів «створив» граф Ф. Стадіон у 1848 р. Представники москвофільської течії вважали, що споконвічною і адекватною назвою українців є «рускій», «русские», а не «русинъ», «русины». Редакція журналу «Листок» відмічала, що вони «ніколи не були і не будуть «русинами» і не відмовляться від свого чесного русского роду» [4]. Відповідно русофіли взагалі не приймали українську національну ідею та жорстко критикували галичанських публіцистів, які виступали за те, що закарпатські українці є кровними братами жителів Галичини, мають вивчати українську літературну мову.

У міжвоєнний період москвофіли уявляли тут частину єдиної, неподільної Росії, й відповідно до цього називали цей край; чехи, підтримуючи їх, офіційно визнавали на Закарпатті лише «русинський» народ, а тому називали область «Podkarpatská Rus».

Русофільство, як історико-політичне явище на Закарпатті своїм існуванням завдячує багато в чому саме політичним реаліям певного періоду, коли кожна іноземні владні кола для утримання влади в нашому краї використовували принцип «розділяй та владарюй». Саме за таким принципом була сформована ідеологія політичного русинства, яка в наш час стала активним механізмом реалізації «Русского мира».

Фактор політичного русинства як спосіб протидії національно-визвольному руху українців Закарпаття активно використовувався ще радянською владою на початку 90-х років минулого століття. Тоді Закарпаття могло повторити долю Абхазії чи Придністров'я. Те, що рух політичного русинства був проектом, створеним штучно згори, підтверджує розповідь одного з найактивніших членів «Общества» Володимира Фединишинця. Він підмічав серйозну наявність кадебістів на установчих зборах організації так як до того часу у Москві вже дійшли до висновку, що політичне русинство корисне центрові як спосіб гальмування України в напрямі до незалежності. За спостереженнями впливового журналіста Михайла Бабидорича, після чергового повернення Волощука з Москви завжди можна було відзначити новий порив політичного русинства на Закарпатті [2].

Після драматичних подій, що відбувалися в краї влітку та восени, коли націонал-патріотичні організації, зокрема обласні активісти Народного Руху зупинили кремлівський сценарій по дестабілізації ситуації та створення чергового осередку етнополітичного конфлікту на теренах колишнього СРСР, 31 жовтня депутати облради проголосували за проведення 1 грудня референдуму про автономний статус Закарпаття. 20 листопада до Ужгорода приїжджає голова Верховної Ради України і основний кандидат на посаду Президента Леонід Кравчук. Після його візиту депутати підмінюють визначення «автономний край» у тексті бюлетеня на «спеціальна самоврядна адміністративна територія». Через дану зміну формулювання фактично референдум втрачав свій першочерговий сенс. Як відмічає автор терміну «спеціальна самоврядна адміністративна територія», на той час активний

політичний діяч «Руху» Віктор Бедь, ситуація на той час виглядала доволі напружено, і головна мета націонал-патріотичних сил була не дозволити штучно дестабілізувати ситуацію на Закарпатті за допомогою так званого «автономізму».

Протягом наступних двох десятиліть тема референдуму та підтримки громадянами такого невизначеного статусу ставала лейтмотивом майже всіх політичних організацій, які асоціювали себе по суті як противники українського проекту на Закарпатті. На початок 2000-х такі рухи були майже повністю маргіналізовані. Проте в наступній половині стала помітна їх активізація на фоні перманентної політичної кризи в Україні після 2004 року та Помаранчевої революції. Чи не єдиною причиною їхньої активності стала активна підтримка з боку Кремля, який після приходу Володимира Путіна відновив стару геополітичну стратегію, що виливалась у концепт «Русского мира».

Варто зазначити, що всередині самого концепту «Русского мира» довгий час боролися два проекти бачення України в ньому. Перший проект, умовно названий «радянським» передбачає повне поглинення Росією України політично та територіально. Однак на початку XXI століття очевидно що російські політичні кола на чолі з Путіним реалізують другий проект, відповідно до якого Україна зберігає умовний суверенітет у форматі, наближеному до середньовічного васалітету. Яскравий приклад такого формату взаємин та включення у «Русский мир» є Білорусь на чолі з Лукашенко.

Саме на реалізацію такого проекту націлена вся російська політика останніх десяти років. Після Помаранчевої революції, коли стало очевидним вихід України з орбіти впливу Росії, російські спецслужби стали активно залучати різного роду автономістські та сепаратистські рухи до дестабілізації в Україні. Такими рухи були залучені і на Закарпатті, які і стали активними не без фінансової підтримки Росії, в тому числі і через відомий «Фонд Русского мира».

На 2014 рік припадає пік активності такого роду організацій. Поряд і початком бойових дій на сході України російські спецслужби активізували

роботу і на Закарпатті. Як розповідає начальник управління СБУ у Закарпатській області пан Воеводін, до 2015 року не припинялися спроби реалізувати проект так званої «Подкарпатської Русі» діячами політичного русинства [1]. Один з них, Петро Гецько з 2014 року переховується в Москві, звідки активно декларує існування автономії, Закарпатської народної республіки тощо.

Водночас варто відмітити, що на даний час можна виокремити такі напрямки реалізації «Русского мира» на Закарпатті, тобто проекту по дестабілізації ситуації в Україні та перетворення її у неспроможне державне утворення: православна церква, більшість парафій якої належать до УПЦ МП, тобто структурного відділу Російської православної церкви. Саме через православну церкву до цього часу ведеться ефективна пропаганда ідей «Русского мира»; політичне русинство; маргіналізовані громадсько-політичні організації, створені окремими представниками російської нацменшини; політичні діячі та політичні партії.

Суспільною базою для існування та діяльності таких утворень у містах Закарпатської області на даний момент є маргіналізоване населення з числа нащадків російських переселенців, у селах – заробітчани, єдиним джерелом заробітку яких є сезонна робота в Росії. За останній рік навіть зафіксовані вербування таких заробітчан спецслужбами РФ.

За останній період помітна також тенденція до зміни пріоритетів у політиці реалізації «Русского мира». Важливу роль у цьому відіграв Віктор Медведчук, кум президента Росії В. Путіна та людина, яка досить непогано орієнтується у політичних процесах на Закарпатті. Ймовірно, саме його бачення російської політики в нашому краї вилилось у так званий план «Шатун», оприлюднений з особистої переписки радника російського очільника Суркова. Особлива роль в цьому плані відведена Закарпаттю та окремим персонам, які зараз є народними депутатами та депутатами обласної ради, їх протиставленню одне одному, економічних інтересів та дестабілізація ситуація шляхом провокування збройного конфлікту між угрупованнями політичних кланів[3].

Отже, особливістю реалізації «Русского мира» на Закарпатті є маніпуляції історичними етнонімами та політичною специфікою краю, активне включення церковного фактору. Саме на цих напрямках базувалася та базується політика Кремля по відношенню до значення області в контексті реалізації концепту «Русского мира» по відношенню всієї України.

1. Воеводін: «Фіксуємо спроби вербувати закарпатських заробітчан». *Карпатський вісник*. 2016. 3 грудня. С. 6.
2. Гаврош О. Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклатурний путч? [Електронний ресурс] / Олександр Гаврош. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/havrosh.htm>
3. Когутич Т. «Пошта Суркова» на Закарпатті [Електронний ресурс] / Тетяна Когутич. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2109115-posta-surkova-na-zakarpatti.html>
4. Майор Р. Національна концепція русофілів Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Історія. Вип. 2 (31). 2013.

ЩОДО ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД СТРАТЕГУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

The limited effectiveness of regional development strategizing under the influence of modern institutional evolutions has been studied. The authors argue that the situation should be improved by increased subjectivity of regional strategizing, inclusive development of the regions at horizontal level and its inclusion into strategic goals achievement at national and international levels. Interregional cooperation has been considered as the cornerstone of new regional policy, reintegrating and enforcing regional development.

Значущість стратегування регіонального розвитку в системі стратегічної діяльності держави ніколи не піддавалася сумніву. Суттєвого прогресу в цій сфері в Україні було досягнуто протягом 2010-2011 рр., коли відбувався розвиток як централізованих (Рада Регіонів), так і регіональних (регіональні стратегії розвитку) інститутів стратегування. На жаль, вже в наступні роки набутий потенціал було значною мірою втрачено.

На сучасному етапі в Україні спостерігається стрімке відновлення актуальності завдань стратегування регіонального розвитку. З одного боку, за послабленої стратегічної спроможності центральної влади зросла потреба реконсолідації країни, мобілізації децентралізованих ресурсів відновлення та динамізації економічного зростання. З другого – еволюції ділових комунікацій та розвиток складових мережевого суспільства ведуть до посилення горизонтальної інтегрованості регіональних спільнот та консолідованої зацікавленості у стратегічній послідовності їх розвитку. Отже, у разі коректної побудови стратегії розвитку регіону, ймовірність її реалізації наразі зростає. Критична важливість ефективного стратегування регіонального розвитку очевидна на прикладі нагромадження «валу» суперечностей в регіонах Сходу

країни, які набули трагічного вирішення. Проте воно не менш важливе і для інших регіонів України, де подібним чином можуть дозріти диспропорції, які впливатимуть з невіршеності структурних проблем регіону та соціальних суперечностей його розвитку.

У даній статті нами буде проаналізовано основні інституційні передумови зміни середовища для стратегічної діяльності держави в Україні та особливості регіонального розвитку, які мають бути враховані при його стратегуванні.

З середини 80-х рр. ХХ ст., разом з активною зміною економічної моделі світової економіки, економіко-географічні чинники конкурентоспроможності регіонів (наявність дешевої сировини, трудових та енергетичних ресурсів, близькість ринків збуту тощо) почали втрачати значущість в просторовому розвитку. Поступово послаблювався зв'язок між традиційними чинниками виробництва та їх прив'язкою до конкретної території.

На сучасному етапі **стратегічна діяльність відбувається в умовах значних інституційних зрушень**, які суттєво модифікують як об'єкти, так і суб'єктів стратегій. Зокрема:

- **глобалізація** може практично повністю нівелювати ефективність інструментів національної економічної політики через наднаціональність категорій попиту і пропозиції, ціноутворення, глобальність розпорядження ресурсами, вплив ТНК, ефект відкритості економіки для міжнародних валютно-фінансових потоків тощо. Водночас вона веде до інституційної уніфікації, яка знаходить вияв у поширенні універсальних правил і норм економічного регулювання, що встановлюються низкою міжнародних організацій, або й практиками успішних компаній;
- **відхід від традиційної раціональності економічних процесів** відбувається через посилення ваги їх інституційних чинників: інформаційної асиметрії, інституційної обумовленості цінності товарів і послуг, заміни конкуренції мережевою кооперацією тощо;

- **технологічні зрушення** видозмінюють потреби в ресурсному забезпеченні розвитку – відбуваються зміни структури споживання матеріальних ресурсів, економічної віддачі від їх споживання, посилення ваги інформації як ресурсу тощо;
- **організаційна диверсифікація** веде до мультиплікації каналів взаємозв'язку економічних суб'єктів, багатосуб'єктності і множинності інтересів, що фактично унеможлиблює збереження «класичного» державного контролю за ресурсними потоками, різко утруднює регуляторні, а особливо – стратегічні завдання держави;
- **зростання функціональної автономності економічних суб'єктів**, обумовлене еволюцією технологічних процесів та організаційно-економічних відносин, послаблює регуляторну дію традиційних економічних систем та розширює підґрунтя застосування ліберальних моделей економічної політики: високий рівень гнучкості капіталів зробив ліберальну модель їх взаємодії з державою безальтернативною [1];

Отже, впровадження постіндустріальної моделі економіки в умовах наростання глобалізаційних тенденцій обумовило відрив виробництва від регіонального поділу продуктивних сил, забезпечений зростанням мобільності капіталів, товарів, послуг. Посилення вагомості серед конкурентних переваг регіональних економік постіндустріальних чинників економічного зростання (а саме, чутливості регіональної системи до інновацій, здібності до постійної адаптації регіональної економічної структури, притаманності регіональній спільноті ділового оптимізму, позитивного та чітко окресленого погляду на майбутнє регіону, спроможності формувати сприятливий діловий клімат, вміння поширювати успішний досвід, а також відкритість та прозорість влади і сприятливі інституційні умови) обумовили необхідність формування нових підходів до здійснення регіональної політики.

Тому сучасна модель європейського інтегрованого розвитку будується на концепції «нового регіоналізму». Вона базується, перш за все, на ідеології

перетворення проблем регіонального розвитку на можливості на основі мобілізації регіонального потенціалу, що неефективно використовувався раніше. В нових економічних умовах ці фактори стають основою формування конкурентних переваг регіонів в глобальній економіці, соціально-економічного зближення регіонального розвитку та створення можливостей розвитку регіону у майбутньому [2], [3]. Характерними особливостями «нового регіоналізму» є:

- високий ступінь інституціалізації;
- зменшення значення національних кордонів для здійснення економічної співпраці;
- відрив виробництва від регіонального поділу виробничих сил; посилення впливу на розміщення продуктивних сил регіонів потоку капіталів;
- поглиблення структурних диспропорцій регіонального розвитку через зміни принципів територіальної концентрації виробничих сил регіонів;
- перехід від територіальності до об'єктності інвестиційної діяльності;
- формування транснаціональних виробничих мереж;
- набуття регіонами суб'єктності (самості);
- формування багаторівневої системи управління регіональним розвитком;
- інклюзивність та всеохопність регіонального розвитку тощо.

Зміна сутності та спрямованості сучасної регіональної політики ЄС з механічного згладжування регіональних соціально-економічних диспропорцій на стимулювання всеохоплюючого розвитку регіонів на засадах сприяння реалізації незадіяного раніше в розвиток регіонального потенціалу та отримання на цій підставі конкурентних переваг на світових ринках обумовлює необхідність перегляду та уточнення сутності державної регіональної політики в Україні.

В рамках реалізації концепції «нового регіоналізму» в Україні:

- посилюються потреби в розробці нових ефективних механізмів міжрегіональних відносин та зміцненні міжрегіональних зв'язків;
- удосконалюється інституційне забезпечення регіонального розвитку;
- зростає роль стратегування як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях;
- посилюється роль державних інституцій в регулюванні міжрегіональних зв'язків;
- загострюється необхідність активізації організаційно-інституційних ресурсів на міждержавному, державному та регіональному рівнях
- зростає необхідність формування в регіонах постіндустріальних чинників економічного зростання, збільшується потреба в активізації потенціалу саморозвитку регіонів;
- підвищується необхідність у визначенні регіональної моделі «smart-спеціалізації» регіонів України з урахуванням можливостей розвитку діяльності з високою доданою вартістю та фокусуванням на унікальних можливостях, компетенціях та регіональних ресурсах; встановленні інноваційного профілю регіонів України (регіональної smart-спеціалізації).

Водночас, Україна наразі потерпає від жорсткої інституційної кризи, проявами якої є:

- **руйнування неформальних регуляторів** – через нові правові механізми та зрушення в розподілі економічної влади еліт;
- **дераціоналізація очікувань**. Післякризова економічна модель лише формується, нарощування динамічності економічних реформ викликає *стан широкої невизначеності* і в бізнес-середовищі, і в державному секторі, і в суспільних очікуваннях. Зберігаються також значні недовіра до влади та асиметричність інформації;
- **дезінтеграція суспільства**. Через різкі зміни у соціальній структурі та динамічність спільнот спостерігаються утруднення самоідентифікації, автономізація особистості та нестійкість

корпоративних інтересів. Дефіцит та деформація інститутів ведуть до втрати не лише у масовій свідомості, але й у певній частині експертного та управлінського співтовариства розуміння *взаємозв'язку діяльності* різних соціальних груп у загальній канві суспільного розвитку. Втрачається й цінність цілей розвитку держави та виконання її функцій.

А отже, за посилення потреби впровадження засад «нового регіоналізму» спостерігається зниження дієздатності «стандартних» практик стратегування, які базуються на старій парадигмі:

- спрямовувати на стратегічні цілі надлишки після задоволення поточних потреб – адже надлишків стає дедалі менше;
- орієнтуватись на поглиблення експлуатації традиційних конкурентних переваг – адже у більшості випадків традиційним галузям притаманна спадна віддача, і вони неспроможні надати належне ресурсне забезпечення розвитку;
- регламентувати діяльність суб'єктів господарювання, перетворюючи стратегію на адміністративний план - адже функціональна автономність економічних суб'єктів робить таку регламентацію недієвою;
- спиратися на створення стандартних умов для бізнесу й надалі розраховувати на його раціональну стратегічно орієнтовану поведінку – адже ірраціоналізація та деформація очікувань гальмують таку поведінку.

Системним наслідком є загальне падіння значущості у суспільному сприйнятті вербальних інтервенцій з боку держави щодо стратегування – у вигляді виступів вищих посадових осіб та «програмних» текстів. Фактично, стратегію практично вже неможливо проголосити *a priori* чи надати як документ. Стратегія має бути доведеною через послідовність та цілеспрямованість дій. Іншими словами, у суспільній свідомості спершу має відбутися концептуалізація наслідків реальної діяльності держави. Для цього

потрібні практичні результати, *демонстрація реального ефекту модернізаційних реформ* – у вигляді відновлення стійкого зростання, створення робочих місць, підвищення доходів працюючих, поліпшення якості соціальної сфери, підтримання макроекономічної стабільності, раціоналізації структури цін та подолання недосконалості роздрібного ринку, зниження рівня корупції тощо.

Відтак і в стратегуванні регіонального розвитку необхідно знайти якісно нові джерела зростання, які дозволять суттєво поліпшити макроекономічні та соціальні показники, відновити інституційну рівновагу як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівнях. Для цього стратегіям регіонального розвитку мають бути притаманні дві фундаментальні властивості.

Перша. *Інклюзивність*. Вибір пріоритетів розвитку регіону з точки зору орієнтирів його внутрішньої інтеграції, а механізмів – з позицій максимального залучення регіональної спільноти до реалізації завдань стратегії та отримання позитивного результату їх реалізації. Цим не лише досягається легітимність регіональної стратегії, а й мобілізується децентралізований регіональний потенціал розвитку, зростає загальний рівень капіталізації регіону.

Друге. *Інклюзія*. Вирішення загальнонаціональних проблем через вирішення регіональних та позиціонування регіону в народногосподарській системі. Це посилюватиме синергію розвитку регіону, виступатиме додатковим рушієм реалізації стратегії – а у разі потреби обґрунтовуватиме можливе застосування локальних преференцій. Важливою парадигмальною складовою нової регіональної політики має стати розуміння того, що в сучасній горизонтально інтегрованій економіці реалізація локальних цілей розвитку (зокрема, стратегій регіонального розвитку) та спроби отримати регіональні преференції у вигляді особливих повноважень, спеціальних режимів тощо безперспективні без її включення у спільні для загальнонаціонального (а оптимально – для міжнародного) рівня пріоритети та завдання, зокрема – модернізації та диверсифікації потенціалу розвитку.

Набуття розвитком регіону властивостей інклюзивності та інклюзії, як правило, вимагає **реідентифікації регіонів** з метою диверсифікації джерел зростання, і у першу чергу – на основі капіталізації недокапіталізованих ресурсів та досягнення синергії внутрішньорегіональної та міжрегіональної кооперації, формування нових мережевих зв'язків економічної кооперації. Така диверсифікація має відбуватися у два етапи.

На першому етапі пріоритетною є оптимізація використання наявного вже освоєного ресурсного потенціалу, що вимагає відносно незначних фінансових вкладень, проте суттєвих управлінських та інтелектуально-організаційних інновацій у вигляді інституційних змін у регіональному розвитку. На другому – має відбуватися освоєння (капіталізація) раніше не освоєного потенціалу, яке стало можливим на підґрунті здійснених інституційних змін, які сприяють залученню значно більших інвестицій. Отже, на другому етапі відбуваються зміна якісних характеристик ресурсовикористання, а на цій основі – зміцнення ресурсної забезпеченості регіонального розвитку.

Неважко побачити, що для реалізації такої логіки розвитку має бути задіяний упереджуючий підхід щодо модернізаційної реструктуризації, для якого потрібне **концептуальне бачення нової структури**. Це й досягається стратегуванням розвитку регіону, який відтак отримує довгострокову збалансованість.

Потреба реідентифікації різко посилює важливість практичної реалізації **суб'єктності стратегій розвитку регіонів** – тобто усвідомлення та врахування конкретних особливостей їх суспільно-економічної структури на основі формування інститутів, які оптимізують передбачені цією структурою відповідні функціональні взаємозв'язки.

Суб'єктність на **внутрішньорегіональному рівні** реалізується шляхом інституційного забезпечення інклюзивності *процесу* стратегування регіонального розвитку: виявлення та врахування інтересів громад, розвитку територій, взаємодії між громадами як на етапі формування, так і на етапі

реалізації стратегії. Вирішенню такого завдання сприяють місцеві Ради регіонального розвитку та регіональні агентства розвитку, їхній вплив має бути посилено діяльністю громадських рад при органах місцевої влади та самоврядування, провідних бюджетних установах регіону тощо. Бажаним є поширення позитивних практик та методологічне удосконалення роботи цих структур з урахуванням завдань, про які йшлося вище.

На **загальнодержавному рівні** реалізація суб'єктності потребує інституціалізації взаємовідносин між регіонами та Центром. Серед таких інститутів провідними мали б стати дорадчо-консультативний орган (на зразок Ради регіонального розвитку при Президентіві України) та орган стратегічного фінансування (Державний фонд регіонального розвитку як відокремлений фінансовий інститут, який діє на засадах публічно-приватного партнерства). Важливою є також консолідація діяльності громадських асоціацій, які представляють інтереси регіональних спільнот (наразі існують низка вертикальних асоціацій загальноукраїнського рівня та не інтегрованих між собою асоціацій рівнів регіонів).

Украї важливою складовою є **інституціалізація міжрегіональної співпраці**, брак якої постійно дається взнаки у вигляді перманентної конкуренції за залучення централізованих фінансових ресурсів (отримання бюджетних дотацій та субвенцій чи регіональних податкових преференцій). Синергія співпраці має дозволити **ефективніше використання ресурсів розвитку регіону**. Це веде до зменшення навантаження на державний бюджет щодо вирішення цих питань.

Задля набуття міжрегіональним співробітництвом повноцінної функціональності має відбутися перехід до *проектної моделі* взаємовідносин регіонів. Остання полягає у побудові та реалізації на міжрегіональному рівні проектів та програм, які забезпечують спільну участь в освоєнні (використанні) ресурсних потенціалів регіонів та досягнення на цій основі синергетичного ефекту.

Міжрегіональне співробітництво посідає ключове інтегруюче місце в системі нової регіональної політики, поєднуючи між собою її основні складники та слугуючи запобіжником відцентрових тенденцій. Так, в його рамках відбувається конвертація завдань модернізації країни у конкретні модернізаційні завдання розвитку регіонів, передбачені відповідними регіональними стратегіями, формується визначеність місця та ролі регіону в загальнонаціональній стратегії модернізації. Водночас модернізаційного виміру набуває стратегія регіонального розвитку, орієнтована на вирівнювання та консолідацію соціально-економічного простору країни – формується обґрунтовані засади уникнення «зрівнялівки», модифікується позиціонування регіону у міжрегіональному поділі праці. Зрештою, через інструменти міжнародної міжрегіональної співпраці практичного виміру набуває євроінтеграційна стратегія України, створюється можливість реалізації зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних пріоритетів стратегії держави [5].

Фактично саме в процесі розвитку міжрегіонального співробітництва вирішується триєдине завдання загальнонаціонального рівня:

- забезпечення реінтеграції та консолідації країни як основи сприятливого клімату для довгострокового розвитку;
- забезпечення інфраструктурної цілісності країни як середовища вільних потоків людей, ресурсів та інформації;
- капіталізація, мобілізація та оптимізація використання ресурсів регіонів як головне джерело соціально-економічного розвитку країни.

Міжрегіональне співробітництво має розглядатися як потужна організаційна інновація, яка суттєво підвищує ефективність регіональної політики країни за рахунок:

- розвитку суб'єктності регіонів, посилення їхньої здатності продукувати власні ініціативи та проекти розвитку, створювати відповідну інфраструктуру розвитку – за таких умов роль держави

полягає вже не у *генеруванні*, а у *спрямуванні* розвитку, що вимагає значно менших фінансових та управлінських ресурсів;

- можливостей формування проектів макрорегіонального (міжобласного) рівня – це дозволяє досягти їх належної значущості та, відповідно, мультиплікативного ефекту залучених проектом коштів;
- можливостей забезпечення комплексності розвитку територій, в тому числі – депресивних регіонів, за рахунок більшої деталізації процесів співпраці, яка стає можливою через розробку напрямів співпраці на локальному рівні;
- надання практичного виміру євроінтеграційній стратегії України – шляхом встановлення прямих зв'язків між зацікавленими партнерами та налагодження інтеррегіонального співробітництва з регіонами ЄС;
- спрямування державної підтримки регіонального розвитку на консолідовані проектні завдання, що дозволяє уникнути розпорощення, мінімізувати нецільове використання коштів, досягти кумулятивного ефекту від такої підтримки.

Таким чином, недостатня дієвість інститутів реалізації суб'єктності регіонального розвитку містить ризики для стратегічного процесу на загальнодержавному рівні, оскільки створює передумови для опортуністичної поведінки регіональних спільнот. Досягнення ефективності стратегічного процесу на основі його вертикальної цілісності потребує пріоритетного розвитку інститутів регіонального стратегування та взаємодії Центру та регіонів у цій сфері.

1. Жаліло Я.А. Особливості реалізації економічної політики держави в умовах сучасних тенденцій суспільного розвитку. *Економічна теорія*. 2016. № 1. С. 39-52.

2. Китинг М. Новый регионализм как возможность [Електронний ресурс] *Россия в глобальной политике*. 2008. № 4. Режим доступу: http://globalaffairs.ru/number/n_11153.
3. Європейська регіональна політика: натхнення для країн, що не входять до ЕС? Застосування принципів та обмін досвідом. Європейська комісія, Брюссель, 2009. 16 с.
4. Снеговая Е. Старопромышленные регионы Украины: как избавиться от стокгольмського синдрому. *Зеркало недели*. 2006. №19(265). С.7.
5. Міжрегіональне співробітництво у системі нової регіональної політики України [Біла С.О., Бабець І.Г., Валюшко І.В. та ін.]. К.: Нац. інст. стратег. досл., 2011. 32 с.

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ДЕРЖАВНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ: МОВНЕ ПИТАННЯ

The article is about principles and purposes of state humanitarian policy which come to the issue of status of languages in Ukraine. The law about The principles of state language policy adopted in 2012 by Ukrainian Parliament is analysed. Some positions of this law contradict to the national interests and the principles of supporting of minoritarian languages fixed by European Charter for Regional or Minority Languages. The status of Ukrainian language in Ukraine needs to be established by law and special rules of using languages in public communications. The rights of minorities for cultural development should be guaranteed by the national law, international agreements etc.

Згідно з гуманістичною настановою, що реалізована, зокрема, в Статуті ООН, Загальній декларації прав людини, конституціях більшості розвинутих країн світу, людина, її життя, права та свободи становить найвищу цінність на Землі, не може використовуватись як засіб досягнення якихось не пов'язаних з нею та її інтересами і потребами цілей.

Відповідно до цієї настанови формулюють сутність і основне завдання гуманітарної політики держави більшість дослідників цієї сфери. На їхню думку, в центрі такої політики перебуває людина як основна мета і критерій суспільного прогресу [1, с. 5].

Можна погодитись з думкою провідних українських суспільствознавців Андрущенка, Губерського й Михальченка про те, що гуманітарна політика є не що інше, як реалізація державою людських пріоритетів і цінностей у всіх сферах життєдіяльності людини і суспільства [2, с.487].

У вітчизняній науковій літературі проблеми гуманітарної політики та гуманітарного розвитку України активно обговорюються впродовж усього

періоду державного будівництва. Значний внесок у розробку даної проблематики внесли І.М.Дзюба, М.Г.Жулинський, М.В.Попович, В.Г.Кремень, В.П.Андрущенко, В.С.Крисаченко, М.Т.Степико, С.І.Здіорук, Б.О.Парахонський, В.П.Лановенко, А.Г.Погрібний, В.А.Скуратівський, П.І.Надолішній, І.Ф.Надольний, І.Д.Безгін, О.А.Гриценко, В.М.Даниленко, В.І.Луговий, С.В.Майборода, А.О.Ручка, О.М.Семашко, В.П. Бех, В.Б.Фадєєв, Г.П.Чміль, В.В.Карлова, О.Волков, С.А.Чукут, К.Л.Шкумбатюк, С.О.Зубченко, Л.В.Чупрій та інші автори.

Аналіз основних підходів до визначення цілей і завдань гуманітарної політики [3; 4] дозволяє сформулювати перелік основних функцій державної політики в гуманітарній сфері та принципи, на яких вона здійснюється в сучасному демократичному суспільстві.

Функції державної гуманітарної політики можуть бути класифіковані за трьома основними напрямками, в яких здійснюються відповідні заходи та приймаються відповідні державні рішення. Це – а) напрям соціального захисту та соціального забезпечення громадян, б) напрям підтримки колективних уявлень, світоглядних та моральних норм, що уможливають існування держави і в) напрям сприяння інтелектуальному, фаховому та інноваційному розвитку усіх сфер життя суспільства як запорука зростання конкурентоспроможності національної спільноти в сучасному світі. Таким чином, у застосуванні до специфіки сучасного стану і українського суспільства і актуальних завдань української держави, основні функції гуманітарної політики можуть бути означені як соціальна, державотворча і трансформаційна.

На виконання цих функцій спрямована діяльність усіх органів державної влади, центрального, регіонального та місцевого рівнів. Громадяни мають можливість впливати на зміст державної політики, а також контролювати виконання органами влади відповідних норм і рішень через систему представницьких інститутів демократії – місцеві та обласні ради, парламент, інститут уповноваженого з прав людини. Іншою формою забезпечення прав та інтересів громадян та різних соціальних груп є інститути громадянського

суспільства, що також мають власні легальні інструменти впливу на діяльність органів влади та її публічного контролю.

Діяльність системи виконавчої влади та судових органів полягає передовсім у забезпеченні виконання державою функцій соціального захисту та в гарантії дотримання відповідних норм і стандартів, встановлених законодавством.

Державотворча функція гуманітарної політики конкретизується, на думку деяких дослідників, у ідеологічному забезпеченні процесів національної консолідації, формування та підтримання національної ідентичності, виховання патріотизму та високих моральних якостей підростаючого покоління.

Орієнтована на національні пріоритети гуманітарна політика держави потребує визнаного світоглядного опертя у вигляді «ефективної національної ідеології», що, на думку авторів колективної монографії фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, «має містити вичерпні, структурно прості й привабливі, по можливості, для всіх верств суспільства відповіді на низку фундаментальних питань національного буття, серед яких найважливішими є такі:

- 1) фіксація витоків, місця та ролі нації у глобальній історичній ретроспективі, а звідси – у сьогоdnішньому світі;
- 2) обґрунтування загальносуспільної стратегії розвитку і вектору поступу, формування привабливого для громадян образу лінії минуле-майбутнє;
- 3) узгодження загальнонаціональних цінностей та інтересів із загальнолюдськими з одного боку і з цінностями та інтересами соціальних та етнічних груп суспільства – з іншого;
- 4) легітимація державної влади, тобто обґрунтування її права на керування суспільством і зовнішню репрезентацію нації;
- 5) визначення і пропаганда об'єктів національної гордості». [5, с.20-21]

Основою ідеологічного забезпечення державотворчого процесу є формування національної ідентичності. Щоправда, при цьому наголошується на тому, що в контексті завдань гуманітарної політики «не йдеться про створення і

прищеплення українському суспільству «нової національної ідеології» (адже неможливість запровадження єдиної й обов'язкової для всіх громадян ідеології прямо визначена чинною Конституцією України). Натомість «можна говорити про вироблення ідеологічних орієнтирів державотворення в Україні, про стратегію гуманітарного розвитку, яка могла б бути засобом духовної консолідації народу.» [5, с.10]

Масштаб і глибина перетворень, що відбуваються на пострадянському просторі впродовж останніх десятиріч спонукають відомих дослідників говорити про трансформаційну травму (П.Штомпка). Відтак для гуманітарної політики нових незалежних держав, до числа яких належить і Україна набуває актуальності ще одна специфічна функція – трансформаційна. Її суть полягає в необхідності компенсації дії травмуючих чинників за рахунок більш сучасних та більш ефективних засобів адаптації громадян, вразливих соціальних груп до нових реалій і правил суспільного співжиття.

Як слушно зазначають дослідники сучасних суспільних та гуманітарних процесів, в умовах здійснення глибокого реформування всієї гуманітарної сфери нашого суспільства, проведення адміністративної реформи в нашій державі, управління в галузях освіти, охорони здоров'я, культури потребує нових, таких, що раніше не практикувались підходів та методів, свіжих ідей та принципів втілення їх в життя. [6; 7]

Можна погодитись з поширеною у вітчизняній науковій літературі думкою про те, що масова свідомість у кризовий період значною мірою дезорієнтована, у суспільстві зростає деструктивні настрої та орієнтації – цинізм, жорстокість, протестні настрої та соціальна апатія. Головною причиною того, що люди сприймали процеси перетворень переважно з негативного боку дослідники вважають недосконалість реформаторського процесу, недостатнє врахування людського фактора, непрозорість механізмів приватизації, корумпованість частини носіїв влади.

Відповідні прояви і тенденції констатували дослідники проблем гуманітарної сфери вже у початковий період національно-державного

будівництва – в середині 1990 років [4, с.23]. Однак не менш гострою дана проблема постає і сьогодні, в умовах нових історичних викликів, що обумовлені внутрішньополітичними потрясіннями та зовнішньої військовою агресією та інформаційним тиском.

У зв'язку з цим, одним із завдань сучасної гуманітарної політики держави є максимальне пом'якшення негативних наслідків трансформаційних і кризових процесів, зменшення їх травматичного впливу на свідомість і психіку населення, попередження і подолання наслідків зниження життєвого рівня вразливих верств, вихід з кризового стану національної самосвідомості та ідентичності.

Перехід до конструктивного етапу суспільного розвитку вимагає від держави, активних груп населення, політичних партій та громадських рухів скоординованих і цілеспрямованих дій щодо формування у громадян України активної та позитивної життєвої і соціальної позиції. Передумовами таких змін у суспільній свідомості та гуманітарній аурі нації (Л.Костенко) загалом є створення прогресивного законодавства, продумана економічна політика та дієвий соціальний захист, що дозволить перевести гуманітарні сфери життєдіяльності суспільства на ринкові та демократичні основи функціонування еволюційним шляхом та зменшить соціальні, моральні та ідеологічні втрати від такого переходу.

Тож метою даної статті є визначення впливу законодавчих норм, які запроваджуються в гуманітарній сфері на стабільність українського суспільства, національну злагоду та ефективне функціонування інститутів публічної влади – зокрема, в регіональному вимірі.

Якщо розглянути під цим кутом зору прийнятий у 2012 році Закон України «Про засади державної мовної політики» (далі в тексті – Закон) [8], то доводиться відзначити його суперечливий характер та можливі негативні наслідки його реалізації в гуманітарному вимірі державної регіональної політики.

Відповідний Закон став черговою спробою внести корективи до державної мовної політики шляхом внесення змін до законодавства України, зокрема, тих його норм, що регулюють використання мов у публічній сфері в Україні.

Така посилена увага вітчизняного законодавця до мовного питання є цілком виправданою, оскільки у мовній політиці в Україні справді накопичилося чимало проблем, які мають значний суспільний резонанс та негативно впливають на процеси національної консолідації та суспільного розвитку.

Закон оперує поняттям регіональної мови та мови меншини, запозиченими з відповідної Європейської хартії регіональних мов або мов меншин відірвано від їх питомого правового і концептуального контексту. Зокрема, поняття регіону тлумачиться таким чином, що під це визначення підпадають адміністративні одиниці України різного рівня (від області до населеного пункту). А поняття мови меншини, по-перше, не корелюється з поняттям національних меншин (хоча тезаурус законопроекту пов'язує ці поняття між собою), а по-друге, фактично ототожнюється з поняттям регіональної мови.

Загалом, поняття *регіональної мови* є центральним для Закону. Фактично, його основний зміст полягає в унормуванні механізму надання статусу регіональної мови одній з мов, що не є українською та увійшла до переліку регіональних мов, визначених при ратифікації Європейської хартії, а також у окресленні сфер, у яких дана мова може використовуватися паралельно з державною чи замість неї.

Підставою для надання статусу регіональної мові є наявність на території певного населеного пункту, району чи області 10% носіїв цієї мови. Ця наявність встановлюється на підставі даних Всеукраїнського перепису, зокрема, через відповідну інтерпретацію відповіді на питання про «рідну мову» респондента, а відповідна категорія громадян вже тлумачиться як «мовна група». На цій підставі надається статус регіональної мові, що використовується цією групою. Відповідно, на всій території, що підпадає під юрисдикцію відповідного органу місцевого самоврядування, вступають в силу

норми Закону щодо використання регіональної мови: в актах місцевих органів державної влади; у роботі місцевих органів державної влади і місцевого самоврядування та в їхньому листуванні з органами влади вищого рівня; при наданні адміністративних послуг населенню; при проведенні офіційних зібрань, які проводяться місцевими органами державної влади та місцевого самоврядування; в офіційних оголошеннях та повідомленнях; матеріалах передвиборчої агітації; в друкованій продукції службового та ужиткового користування (бланки, форми, квитанції, квитки), що розповсюджується органами державної влади і органами місцевого самоврядування, державними підприємствами, установами та організаціями. Даний перелік містить норми, які дозволяють використовувати регіональну мову замість державної, а не паралельно з нею.

При цьому йдеться не лише про право використовувати регіональну мову в публічній сфері, але й про обов'язок. Закон містить положення про те, що заходи щодо використання і захисту регіональної мови або мови меншини є «обов'язковими для місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, установ, організацій, підприємств, їх посадових і службових осіб, а також громадян – суб'єктів підприємницької діяльності та фізичних осіб».

Разом з тим, Закон не містить норм, які конкретизують конституційне положення про державний статус української мови. Про функціональне розмежування сфер вживання державної мови та інших мов в Україні в даному документі не йдеться, якщо не брати до уваги суто декларативних тез про те, що положення даного законопроекту не повинні тлумачитися як такі, що «спрямовані на звуження сфери використання державної мови» (ч. 5, ст.6) та водночас не повинні тлумачитися як «заперечення або применшення права на користування регіональними мовами або мовами регіональних меншин у відповідній сфері та на територіях поширення» (ч.3, ст.6).

Зрозуміло, що скористатися подібною нормою на практиці буде дуже складно. Натомість велика кількість норм законопроекту прямо передбачає

можливість використання в офіційному вжитку регіональної мови чи мови меншини не паралельно, а замість державної. Виняток зроблено лише для декількох сфер. Зокрема, українська мова обов'язково використовується в законопроектах, що подаються на розгляд Верховної Ради України, на уроках української мови та літератури, в картографічній продукції внутрішнього призначення, у слідчих і судових документах та у Збройних Силах. Пояснювальна записка до Законопроекту № 9073, що був прийнятий за основу відповідного законодавчого акту, наголошувала, головним чином, на політичній доцільності подібного унормування вживання та використання мов в Україні. Суспільний запит на правове розв'язання «мовної проблеми» в нинішніх умовах, справді існує. Він має глибокі суспільно-політичні корені, а саме:

А) Політизація питань мови у сучасному українському суспільстві, поширення суспільних антагонізмів, ворожості та нетерпимості, що виникають на мовному ґрунті;

Б) Спроби окремих груп і осіб нав'язати суспільству норми мовної поведінки, що суперечать принципам захисту прав людини, зокрема через втручання в приватне життя, штучне обмеження можливостей користування рідною мовою тощо;

В) Недостатнє володіння частиною громадян державною мовою та, як наслідок, обмеження їх можливостей участі в публічних справах, отриманні адміністративних послуг, освіти, правового захисту тощо.

Очевидно, що на вирішення саме цих проблем мало б бути спрямоване оновлене мовне законодавство. Однак зміст Законопроекту № 9073 викликає серйозні сумніви щодо його конструктивної ролі в цьому відношенні.

Аналіз можливих сценаріїв застосування норм даного законопроекту та наслідків їх реалізації дозволяє зробити висновок про тенденційну його спрямованість на одностороннє розширення сфери використання російської мови в офіційній сфері – при чому шляхом витіснення нею з ужитку мови української. Таким чином, основні положення Закону відображають намір його ініціаторів

запровадити російську мову в переважно російськомовних регіонах у якості єдиної офіційної мови, якою послуговуватимуться в своїй роботі місцеві органи влади (у т.ч., в спілкуванні з центральними органами влади України), навчальні і дошкільні заклади, суди, політичні організації, наукові установи, засоби масової інформації тощо. Таким чином, єдиний мовний простір країни та пов'язана з ним комунікативна цілісність політичних, адміністративних, інформаційних, наукових, культурних процесів опинилися під загрозою розмивання і фрагментації. Такий наслідок запровадження нового законодавства про мови суперечить не лише національним інтересам, але й загальноєвропейським нормам. На них спирався, зокрема, у своєму висновку щодо Законопроекту № 9073 (від 13.01.2012 р.) Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин, вказуючи на роль державної мови як «об'єднуючого суспільного фактора», та наголошуючи на тому, що її просування «складає легітимний інтерес держави».

Серйозні зауваження до положень, що увійшли до відповідного законопроекту були також висловлені авторитетною європейською інституцією у сфері правової політики Європейською Комісією за демократію через право (Венеціанською комісією) (висновок № 605/2010 від 30 березня 2011 року).

Аналіз змісту законодавчого акту, покликано унормувати використання мов в Україні в контексті досягнення цілей державної гуманітарної політики та стан регіональної системи влади, зокрема, приводить нас до таких висновків.

Законодавство України у мовній сфері має будуватися на системі норм і пріоритетів державної політики, визначених у Конституції України. У контексті розвитку положень Ст. 10 Основного Закону слід, на нашу думку, законодавчо деталізувати норму щодо державного статусу української мови.

Зокрема, необхідно чітко визначити функції державної мови в Україні, визнаючи обов'язковим її використання в усіх сферах функціонування державних інститутів (всередині установ та організацій, між ними, а також між ними та іншими суб'єктами суспільних відносин в Україні – громадськими, комерційними, приватними тощо). Функціональна сфера використання

державної мови має бути визначена, регламентована і в такий спосіб відокремлена від інших сфер мовного вжитку, в які держава, з огляду на основоположні права і свободи людини, втручатися не повинна.

З норми про обов'язковість функціонування державної мови в публічній сфері впливає норма щодо необхідності володіння державною мовою кожним громадянином України. У цьому контексті одним з ключових положень мовного законодавства має бути гарантія держави щодо створення можливостей для оволодіння українською мовою для всіх громадян нашої держави. Якщо для всіх громадян України оволодіння українською мовою як державною є їхнім правом, то для осіб, чия професійна, адміністративна чи політична діяльність пов'язана зі сферами функціонування державної мови, необхідний рівень володіння цією мовою є обов'язком.

З іншого боку, мовне законодавство повинно містити норми, спрямовані на розвиток і підтримку тих мов, якими користуються громадяни України, що є для них рідними чи набули поширення в нашій країні в силу культурних та історичних обставин. Мовне багатоманіття слід розглядати як важливий культурний та соціальний ресурс, що потребує дбайливого і уважного ставлення з боку держави, а відповідна політика передбачає заходи, спрямовані на: Підтримку і розвиток української мови як культурного надбання українського народу; підтримку і розвиток російської мови як основної мови спілкування значної кількості громадян та основного засобу задоволення їх інформаційних і культурних потреб; підтримку і розвиток мов національних меншин і етнічних груп, що традиційно проживають в Україні; заохочення щодо вивчення англійської та інших іноземних мов, що є важливим чинником успішної інтеграції нашої держави та її громадян до світового співтовариства.

Очевидно, що даний напрямок державної мовної політики забезпечується, головним чином, діями виконавчої влади, реалізацією різноманітних програм та проектів, організованих і профінансованих державою спільно з громадськими об'єднаннями, приватними особами, зацікавленими іноземними державами та міжнародними організаціями. Нормотворча діяльність держави у цій сфері

обмежена визначенням державних гарантій задоволення відповідних прав та інтересів громадян та, зокрема, забезпеченням виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань (передовсім, Європейської хартії регіональних мов та мов меншин).

При цьому необхідно чітко розмежувати гарантії держави щодо захисту прав громадян на використання рідної мови та гарантії щодо створення можливостей здобувати цією мовою освіту в державних навчальних закладах, використовувати рідну мову в адміністративному процесі, судочинстві, політичному житті, отримувати цією мовою інформаційні, культурні та інші послуги. Якщо права і свободи громадянина є недоторканими і державні гарантії щодо їх дотримання діють безумовно і в повному обсязі, то можливості держави щодо ресурсного забезпечення реалізації таких прав у публічній сфері є обмеженими.

1. Скуратівський В., Трощинський В., Чукут С. Гуманітарна політика в Україні. К.: Вид-во УАДУ; Вид-во «Міленіум», 2002. 262 с.
2. Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. 578 с.
3. Бех В.П. Гуманітарна політика держави – засіб досягнення злагоди в громадянському суспільстві. – Електронний документ: <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent.php3?y=1&p=7>.
4. Волков О. Національна гуманітарна політика від ідеї до втілення. *Освіта і управління*. 1997. №2. С.8.
5. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період : Монографія. / За ред. С. І. Здіорука. К. : НІСД, 2006. 403 с.
6. Линник І. Трансформація світоглядних цінностей в сучасній українській ментальності. *Pro et contra*. №1, липень-вересень 2003. С. 14-21.
7. Фадєєв В. Соціокультурні тренди та українські перспективи. К.: Стилос, 2009. 194 с.
8. Закон України «Про засади державної мовної політики». Електронний документ: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.

**РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕОРЕТИЗАЦІЇ І ВИБОРУ
НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ В
КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

The research shows that the concept of semi-presidentialism is not unified in its definitive and verification context, because it dichotomizes onto maximalist (classical, "Duvergerian", relational) and minimalist (modern/post-classical, "post-Duvergerian", dispositional) paradigms. This fact is critical and distinctive, because scientists have different approaches to determining semi-presidentialism in specific countries and regions and enjoy various theoretical and methodological basis, leading to various essential and comparative consequences. The stated problems clearly demonstrate the situation around theorizing, selection and allocation regional cases of semi-presidentialism in Central and Eastern European countries. These cases are often dichotomous and they oppose or combine minimalist and maximalist definitions of semi-presidentialism, largely due to the peculiarities of the theoretical and methodological field of new Political Science' schools, which only recently begun to explore and operationalize the concept of semi-presidentialism in the analyzed region. It is also noticeable an etymology diversification of semi-presidentialism in some countries of Central and Eastern Europe, which is due to the fact that their systems of interinstitutional relations in the triangle "president – cabinet – legislature" generally have a much weaker institutions of presidents (the power of president is a key difference between minimalist and maximalist definitions of semi-presidentialism) than classical cases of this system of government in the rest of the world. As a result, it was decided to offer an updated/synthetic definition of semi-presidentialism and to apply/verify it on the example of Central and Eastern European countries.

Політична теорія та практика свідчать, що проблематика вибору форми та системи державного правління, зокрема в різних регіонах світу, у тім числі і в країнах Центрально-Східної Європи, є однією із засадничих та визначальних у поступі й розвитку національних держав. Але не менш актуальною виявляється й проблематика регіонального розуміння та верифікації різних форм і систем державного правління на прикладі певного інституційного середовища. Річ у тім, що різні підходи до дистинкції систем державного правління можуть генерувати некогерентні висновки, які не завжди співпадають і не дозволяють теоретично уніфікувати знання про між інституційні відносини, до прикладу, в трикутнику "президент – уряд – парламент".

Це чи не найбільшою мірою властиво в контексті теоретизації, операціоналізації, вибору та верифікації напівпрезидентської системи державного правління, зокрема в країнах Центрально-Східної Європи. Річ у тому, що за період від 1970 р. і до сьогодні в політичній науці вироблено два самостійні та комплексні підходи до теоретизації напівпрезиденталізму –максималістський (класичний, "дювержівський", реляційний) та мінімалістський (сучасний/посткласичний, "постдювержівський", диспозиційний) [11; 13; 30; 47]. Перший, особливо завдячуючи ідеям М. Дюверже [25, с. 166–167; 26, с. 17, 28; 27], а також таких його послідовників і критиків, як Х. Бахро, Б. Байерлейн і Е. Везер [5; 6; 86], Ж. Блондель [10], Д. Бобан [12, с. 31–33], Г. Бруннер [14, с. 82], Т. Донахью [23], О. Дюамель [24], В. Канас [16], Дж. Кері і М. Шугарт [79, с. 23], А. Лейпхарт [57, с. 126], Х. Лінц [58; 59, с. 48], Р. Мартінез [61], А. Медушевський [1], С. Мюллер [65], С. Ніно [66, с. 170], П. О'Нейл [67, с. 179, 197], П. Пактет [68, с. 153], Дж. Паскуїно [69], Дж. Сарторі [73–75], А. Сіарофф [81, с. 291], Д. Сімовіц [82], В. Стеффані [85], усереднено зводиться до дефініювання напівпрезиденталізму як системи правління, у якій: президента обирають на основі загального виборчого права; президент має досить значні повноваження; президенту протистоять прем'єр-міністри міністри, які наділені виконавчою й державною/урядовою владою і можуть лишатись на посадах тільки за умови, що парламент не виражає їм свою незгоду чи опозицію. Натомість, другий підхід (на підставі суттєвої та різносторонньої –

термінологічної, дефінітивної і сутнісної/системної – теоретико-методологічної критики першого підходу [35]), передусім зважаючи на доробки Р. Елгі [29; 34, с. 224; 35, с. 9, 13; 36, с. 13] й таких його послідовників та колег, як О. Аморім Нето і К. Стром [2], С. Мюллер [65], Д. Самюельс і М. Шугарт [72; 80], С. Скач [83, с. 6, 7], Р. Хейг і М. Харроп [42], Х. А. Чейбуб, З. Елкінс, Т. Гінсбург, Дж. Ганді та Дж. Вріланд [17–19], П. Шлейтер та Е. Морган–Джонс [76, с. 875; 77], апелює до напівпрезиденталізму як до: а) структури міжінституційних відносин, за якої поряд і одночасно передбачено посади обраного всенародним голосуванням на фіксований термін президента і колективно відповідальних перед парламентом прем'єр-міністра й урядового кабінету; б) системи державного правління, за котрої прем'єр-міністр та урядовий кабінет можуть бути подвійно відповідальними перед всенародно виборним президентом і більшістю в легіслатурі чи, натомість, моністично відповідальними лише перед більшістю в легіслатурі, однак за вимоги обов'язкової наявності інституту всенародно виборного президента.

Критично-дистинктивним у цьому зрізі є те, як вчені підходять до визначення напівпрезиденталізму в конкретних країнах та регіонах, а також те, якою теоретико-методологічною базою вони послуговуються та які це має сутнісні й порівняльно-політологічні наслідки. Так, у мінімалістському підході дослідники звикло апелюють до інституційно-процесуальних положень, які закладено в основні закони стосовно облаштування структур влади, а в максималістському підході – і до них, і до реальних (політично-поведінкових) механізмів і повноважень ключових інститутів державної влади в трикутнику "президент – уряд – парламент". Це означає, що максималістські дефініції/теоретизації напівпрезиденталізму можуть бути лише політико (поведінково) орієнтованими, тобто можуть ґрунтуватись тільки на фактичних повноваженнях політичних акторів, а можуть бути і конституційно (чи інституційно), і політико (чи поведінково) орієнтованими або базуватись на формальній (конституційній) і фактичній (політичній) природі повноважень політичних акторів та самої системи державного правління. Натомість, мінімалістські дефініції/теоретизації напівпрезиденталізму можуть бути

винятково формально (інституційно) орієнтованими, адже найперше ґрунтуються на формальній (конституційній) природі повноважень політичних акторів, а їх фактичне або політичне/поведінкове позиціонування оцінюють як допоміжне чи уточнювальне, а не дефінітивне.

Яскраво про заявлену проблематику свідчить ситуація довкола дефініювання та теоретизації, вибору та виділення регіональних кейсів напівпрезиденталізму в країнах Центрально-Східної Європи, зокрема в Болгарії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині, Словенії, Хорватії та Чехії. Ці кейси доволі часто дихотомують і протиставляють або суміщають мінімалістські та максималістські дефініції напівпрезиденталізму, що значною мірою зумовлено особливостями теоретико-методологічного поля нових політологічних шкіл, які в аналізованому регіоні лише недавно почали досліджувати й операціоналізувати концепт напівпрезиденталізму. Як внаслідок цього, вони сьогодні характеризуються суттєвими регіональними (особливо регіонально-лінгвістичними) особливостями верифікації і вибору теоретико-методологічних підходів до визначення напівпрезиденталізму. Приміром, як вказують М. Брунцлік і М. Кубат (які аналізують заявлену проблематику на прикладі країн Вишеградської групи, зокрема Польщі, Словаччини і Чехії [13]), деякі країни Центрально-Східної Європи верифікуються (на підставі мінімалістського підходу) в англомовній політичній науці як напівпрезидентські системи (це стосується Болгарії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині, Словенії, Хорватії та Чехії) – йдеться про наукові доробки К. Гоецза та Г. Воллманна [40], Р. Елгі [33], Я. МакМенаміна [62, с. 122], Л. Меткалфа [63], Ф. Мілларда [64], О. Процика [70, с. 101], А. Сіароффа [81], П. Шлейтер і Е. Моргана–Джонса [77], а в неангломовній політичній науці (на підставі максималістського підходу) – звикло контраверсійно як парламентські системи (стосується передусім Болгарії, Польщі, Словаччини, Словенії, Хорватії та Чехії) – йдеться про наукові доробки Я. Буреша, Я. Хорвата, П. Джаста та М. Стефека [15, с. 66], Я. Вінтра [89; 90, с. 51–52], К. Водічки й Л. Цабади [87, с. 154], А. Герлоха, Я. Хребейка і В. Зоубека [39, с. 168], Я. Кисели й З. Куна [55; 56, с. 235], К. Кліми [48, с. 44], Л. Копечека [51], П. Спаца [84, с. 126], Я. Філіпа [38], В.

Хлоушека [43], П. Хорвата [44]. Крім того, неангломовна політологічна література доволі часто позиціонує англомовні кейси напівпрезиденталізму в Центрально-Східній Європі як відмінні варіації або "прикметники" парламентаризму, до прикладу, "парламентсько-урядова" система (А. Антошевський та Р. Хербут [3, с. 55; 4, с. 173], М. Банковіч [8, с. 176], Є. Вятр [88, с. 154], Я. Раціборські [71, с. 89–97]), "деформована і дисфункціональна парламентська система" (М. Кубат [52, с. 55]), парламентська система "з посиленням президентом" (Х. Лісічка [60, с. 48]) тощо. З іншої сторони, буває і так, що неангломовна політологічна література апелює до позначення цих кейсів не як парламентських, а, наприклад, "змішаних" і "схильних до французької моделі" (М. Каллас [46, с. 531]), "усереднених між моделлю П'ятої республіки та парламентсько-урядовою моделлю" (Р. Грачик [41, с. 90]), "гібридів раціоналізованого парламентаризму та напівпрезиденталізму" (А. Антошевський [3, с. 50], Я. Кисела [54, с. 32, 36], М. Кубат [53, с. 34–54] тощо), "частково парламентських, але частково непарламентських" (Я. Чайовські [21, с. 12–13]), "перехідних від парламентаризму до напівпрезиденталізму" (Л. Копечек і Й. Млечек [50, с. 75]), "тяжючих до парламентсько-президентської системи" (Є. Ціапала [20, с. 39]) тощо. Значно рідше англомовні вчені, зокрема Т. Бейліс [9], Д. Дербішер та Я. Дербішер [22], Ф. Кокер [49], Т. Седеліус та Й. Екман [78], П. Шлейтер та Е. Морган-Джонс [77, с. 673] тощо, іменують так і системи країн Центрально-Східної Європи ненапівпрезидентськими та, відповідно, неангломовні вчені, зокрема М. Банковіч [7, с. 174] та К. Ясієвич [45, с. 147], – напівпрезидентськими. Загалом, така етимологічна диверсифікація у контексті систем державного правління деяких країн Центрально-Східної Європи зумовлена тим, що перераховані системи міжінституційних відносин у трикутнику "президент – уряд – парламент" зазвичай характеризуються значно слабшими інститутами президентів (а сила повноважень президента є ключовою індикативною різницею мінімалістського і максималістського означень напівпрезиденталізму), ніж класичні кейси цієї системи правління в інших регіонах світу.

Окрім того, такий стан речей відповідає усередненим результатам поступу політичної науки, який так і не зумів подолати значного розмежування в розумінні напівпрезидентської систем державного правління. У країнах, де політична наука давно інституціоналізована (за винятком Франції [28]) превалює мінімалістський підхід додефініювання напівпрезиденталізму, який найчастіше асоціюється з англійськими дослідженнями. Натомість, у країнах, де політична наука лише нещодавно зародилась та перебуває на шляху свого становлення, традиційно простежується превалювання максималістського підходу до дефініювання напівпрезиденталізму чи його суміщення з мінімалістським підходом, які сумарно частіше асоціюються із неанглійськими дослідженнями. Відповідно, у першому випадку система державного правління звикло визначається як комбінація конституційних і/чи політичних факторів у системі міжінституційних відносин в трикутнику "глава держави – уряд – парламент", а в другому випадку – звикло як комбінація переважно політичних та поведінкових факторів, які передусім визначають силу повноважень президентів [69, с. 129; 74, с. 131–135; 80]. Це відповідає теоретико-методологічному висновку Р. Еллі [30; 34, с. 224–225], згідно якого напівпрезиденталізм за своєю дефінітивною природою може: а) визначатись тільки на підставі фактичних повноважень політичних акторів/абореляційних властивостей типів систем правління; б) визначатись винятково на підставі формальних конституційних механізмів систем правління із реальними повноваженнями політичних акторів або диспозиційних та реляційних властивостей між інституційних відносин; в) визначатись лише на основі диспозиційних властивостей систем правління. Тим не менш, узагальнено теоретико-методологічний і емпіричний аналіз дає змогу зрозуміти, що попри існування значного масиву англійської та неанглійської наукової літератури, присвяченої вивченню напівпрезиденталізму в країнах Центрально-Східної Європи, у середовищі вчених й до сьогодні немає уніфікованого погляду на сутність цієї системи державного правління й, відповідно, немає чіткого та системного розмежування різних держав з напівпрезидентською,

президентською і парламентською системами державного правління, який був би надійним у формальному конституційно-інституційному та фактичному політико-поведінковому зрізі.

Врахування цього, а також намагання відстежити особливості і причини вибору систем державного правління в країнах Центрально-Східної Європи, підштовхує нас до здійснення спроби синтезування мінімалістського і максималістського підходів до дефініювання напівпрезиденталізму. Це важливо в силу того, що цій підставі можна об'єднати теоретико-методологічні вектори кожного з підходів: тяжіння до норм права – у мінімалістському трактуванні напівпрезиденталізму і тяжіння до політичної практики – у максималістському трактуванні напівпрезиденталізму. Більше того, це дозволяє запропонувати оновлене/синтетичне дефініювання напівпрезиденталізму, помістити його в подвійну структуру феномену системи державного правління – конституційно-правову (чи формальну) та політично-поведінкову (чи фактичну) – та якомога цілісніше об'єктивувати цей концепт і наділити його диспозиційними (а не реляційними) атрибутами. Відповідно, вирішено трактувати напівпрезиденталізм як систему державного правління, у якій обов'язково повинні виконуватись три відокремлені дефінітивні атрибути/ознаки: 1) наявність інституту/посади президента (не важливо, чи одноособового або колективного, але обов'язково як глави держави, хоч можливо як глави держави, так і як глави виконавчої влади), який отримує владу на фіксований термін на підставі прямих чи непрямих всенародних (не в легіслатурі) виборів і не є відповідальним перед легіслатурою; 2) наявність інститутів/посад прем'єр-міністра (не обов'язково як глави виконавчої влади, але обов'язково як глави уряду) та урядового кабінету, які не отримують владу на фіксований термін на підставі прямих чи непрямих всенародних (не в легіслатурі) виборів, однак є обов'язково колективно відповідальними (на підставі вотумів довіри і/чи недовіри) хоча б перед легіслатурою (але можуть бути колективно відповідальними і перед легіслатурою, і перед президентом); 3) суміщення/дуалізація виконавчої влади, з однієї сторони, президентом (обов'язково як главою держави), а з іншої сторони,

прем'єр-міністром(обов'язково як главою уряду) та урядовим кабінетом. Всі дефінітивні атрибути напівпрезиденталізму у такому розрізі є диспозиційними та об'єктивованими, а визначення в цілому – більш мінімалістським, аніж максималістським. Тому його накладання на країни Центрально-Східної Європи генерує виокремлення таких кейсів напівпрезиденталізму, як Болгарія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Хорватія і Чехія (станом на грудень 2016 р. – див. табл. 1), що здебільшого відповідає виявленню прикладів напівпрезиденталізму в регіоні англомовними дослідниками. Хоча це зовсім не означає, що всі виявлені приклади напівпрезиденталізму в регіоні є аналогічними, бо вони можуть бути дистинктивними на підставі своїх додаткових(чи недефінітивних) – виконавчих, законодавчих, функціональних, призначальних тощо – атрибутів.

**Кейси напівпрезиденталізму та їхні дефінітивні атрибути і дескриптори на
прикладі країн Центрально-Східної Європи у 1990–2016 рр. (для
чинних/неперервних прикладів напівпрезиденталізму – станом на грудень 2016
р., для історичних/перерваних прикладів напівпрезиденталізму – станом на
вказаний у дужках рік)¹⁵⁹[37]**

Країна (рік оформлення напівпрезиденталізму: істор./чинн. пр-д)	Всенародне обрання президента на фіксований термін	Фіксований термін президентських повноважень, р.	Максимальна кількість термінів президентських повноважень	Колективна відповідальність прем'єр-міністра/уряду перед парламентом	Регламентація парламентського вотуму недовіри прем'єр-міністру/уряду	Суб'єкти обрання прем'єр-міністра уряду	Суміщення/дуалізація виконавчої влади президентом та прем'єр-міністром і урядом	Статус президента як глави держави	Статус прем'єр-міністра як глави уряду
Болгарія (1991 р.: чинн. пр-д)	Так (93.1)	5 (93.1)	Не > 2 загалом (95.1)	Так (84, 108, 111, 112)	Так (84, 89, 111, 112)	Президент (і парламент) (84.6, 99.1)	Так (92, 108)	Так	Так
Литва (1992 р.: чинн. пр-д)	Так (78)	5 (78)	Не > 2 підряд + ∞ циклів (з паузами) (78)	Так + індивідуальна (84.9, 96, 101)	Так (67.9, 84.5, 101)	Президент (і парламент) (92, 84.4)	Так (77, 91)	Так	Так
Польща (1990/1992 рр.: чинн. пр-д)	Так (29)	5 (29.4)	Не > 2 загалом (29.4)	Так + індивідуальна (66, 67.1)	Так (64)	Президент (і парламент) (57)	Так (28, 53)	Так	Так
Польща (1997 р.: чинн. пр-д)	Так (127.1)	5 (127.2)	Не > 2 загалом (127.2)	Так + індивідуальна (157)	Так (158)	Президент (і парламент) (154)	Так (126.1, 148.1)	Так	Так
Румунія (1991 р.: чинн. пр-д)	Так (81.1)	5 (83.1)	Не > 2 загалом (81.4)	Так + індивідуальна (109)	Так (113, 114)	Президент (і парламент) (103)	Так (80, 107)	Так	Так
Словаччина (1999 р.: чинн. пр-д)	Так (101.2)	5 (101.2)	Не > 2 підряд + ∞ циклів (з паузами) (103.2)	Так + індивідуальна (114.1, 116.1)	Так (88; 114.1, 115, 116)	Президент (і парламент) (102.1.G, 110.1)	Так (101, 109)	Так	Так
Словенія (1991 р.: чинн. пр-д)	Так (103)	5 (103)	Не > 2 підряд + ∞ циклів (з паузами) (103)	Так + індивідуальна (114)	Так (116, 119)	Президент (і парламент) (111)	Так (102, 110)	Так	Так
Хорватія (1991/2000 рр.: чинн. пр-д)	Так (94)	5 (94)	Не > 2 загалом (94)	Так + індивідуальна (115)	Так (115)	Президент (і парламент) (98/109)	Так (93, 108)	Так	Так
Чехія (2012 р.: чинн. пр-д)	Так (54.2, 58)	5 (55)	Не > 2 підряд + ∞ циклів (з паузами) (57.2)	Так + індивідуальна (62.A, 68, 74)	Так (62.A, 72)	Президент (і парламент) (68.2)	Так (54, 67.2, 68.2)	Так	Так

159 Цифри в дужках вказують на статтю національної конституції, яка підтверджує виокремлений атрибут і дескриптор напівпрезиденталізму.

Дистинктивними також виявляються і причини вибору напівпрезидентської системи державного правління в ті чи інші історичні періоди розвитку країн регіону. Загалом, як зауважують Х. Лінц [59] і М. Шугарт [80, с. 344], Центрально-Східна Європа не стала "варіатором" розвитку політичного/інституційного процесу впродовж "третьої" (навіть "четвертої") хвилі демократизації, коли інтерес до напівпрезиденталізму виявився максимальним. Однак, як свідчить політична практика, більшість країн Центрально-Східної Європи, зокрема Болгарія, Литва, Польща, Румунія, Словенія і Хорватія, стали напівпрезидентськими/прийняли напівпрезидентські конституції відразу після колапсу Радянського Союзу і системи Варшавського договору (тобто в 1990–1992 рр.). І лише в Словаччині й Чехії напівпрезиденталізму конституційно-політичне життя було інкорпоровано відповідно у 1999 та 2012 рр. Поряд із цим, можна виокремити кілька предикторів вибору й імплементації напівпрезиденталізму в країнах регіону, які інкорпоруєть ті або інші дефінітивні атрибути цієї системи державного правління: а) запровадження інституту всенародних виборів глави держави як акту політичного компромісу політичних еліт перехідного/транзитного періоду (Болгарія, Литва, Польща і Словенія); б) запровадження інституту слабого (номінального) або сильного всенародно виборного глави держави як результату розуміння політичною елітою (колишньою комуністичною більшістю) відповідно своєї неспроможності (Болгарія і Словенія) або спроможності (Румунія і Хорватія) перемогти на демократичних виборах; в) запровадження інституту слабого, однак всенародно виборного глави держави як унаслідування модифікованої історичної традиції (Словаччина та Чехія); г) запровадження інституту всенародно обраного глави держави для спрощення його обрання та/чи посилення повноважень (Словаччина) [31; 32].

Всі перераховані предиктори традиційно відповідали завданням прийняття нових або оновлення чинних конституцій країн Центрально-Східної Європи на шляху і відповідно до вимог їхньої демократизації. Відповідно, той факт, що в умовах такої системи державного правління президента обирають всенародно, а урядовий кабінет обов'язково колективно відповідальний перед всенародно обраною легіслатурою, за визначенням генерує сприйняття політичного режиму в умовах напівпрезиденталізму

як максимально демократичного і легітимного. Але це водночас означає, що вибір на користь напівпрезидентської системи державного правління є більше, аніж просто результатом тиску з боку громадськості, а й наслідком врахування політичною елітою внутрішніх міжінституційних ризиків і переваг. Саме тому вибір напівпрезиденталізму може узгоджуватися з нестабільним бажанням політичної еліти посилювати мандат одноособової виконавчої влади та створювати умови для сильного одноособового лідерства (як у Польщі і Хорватії) або ж посилювати мандат колективної виконавчої влади та створювати умови для послаблення одноособового лідерства (як у Болгарії і Словенії) [28].

Важливо і те, що вибір напівпрезиденталізму в конституційній площині країн Центрально-Східної Європи виявився максимально зручним, адже його накладання на "конституційний хаос" за результатами несподіваного колапсу Радянського Союзу й отримання/відновлення повноцінної незалежності країнами регіону максимально швидко та лояльно відповідало викликам демократизації. Іншими словами, вибір саме напівпрезиденталізму значною мірою виявився наслідком типового для регіону конституційного ефекту "ланцюгової реакції" на події початку 90-х років ХХ ст. Але цей ефект було би недостатньо, якби не конкретні умови політичного/інституційного розвитку в країнах регіону. Зокрема, врахування того факту, що в частині кейсів напівпрезиденталізм був водночас і інституційним вибором нових держав, і способом обслуговування цілей політичної еліти. А річ у тому, що після колапсу системи Варшавського договору впливовими/визначальними й надалі залишились атрибути парламентської/квазіпарламентської системи державного правління. Як наслідок цього, напівпрезиденталізм виявився зручним варіантом компромісу між ідеями та прихильниками президенталізму і парламентаризму. Окрім того, очевидно, що поширення напівпрезиденталізму в країнах Центрально-Східної Європи стало саме конкретно-регіональним і/чи культурно-політичним феноменом.

1. Медушевский А. Президент и правительство : как стабилизировать дуалистическую систему. *Русский журнал*. 2008. № 2. С. 70–77.

2. Amorim Neto O. Breaking the parliamentary chain of delegation : Presidents and non-partisan cabinet members in European democracies / Octavio Amorim Neto, Kaare Strøm // *British Journal of Political Science*. 2006. Vol. 36. No. 4. P. 619–643.
3. Antoszewski A. System polityczny RP / Andrzej Antoszewski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012. 320 s.
4. Antoszewski A. Systemy polityczne współczesnej Europy / Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012. 358 s.
5. Bahro H. Das semipräsidentielle System – «Bastard» oder Regierungsform sui generis? / Horst Bahro, Ernst Veser. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 1995. Nr. 26. S. 471–485.
6. Bahro H. Duverger's Concept : Semi-Presidential Government Revisited / Horst Bahro, Bernhard Bayerlein, Ernst Veser. *European Journal of Political Research*. 1998. Vol. 34. P. 201–224.
7. Bankowicz M. Prezydentury / Marek Bankowicz. Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 169 s.
8. Bankowicz M. Transformacje konstytucyjnych systemów władzy państwowej w Europie Środkowej / Marek Bankowicz. Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010. 236 s.
9. Baylis T. Presidents versus Prime Ministers: Shaping Executive Authority in Eastern Europe / Thomas Baylis. *World Politics*. 1996. Vol. 48. No. 3. P. 297–323.
10. Blondel J. Dual Leadership in the Contemporary World : A Step towards Executive and Regime Stability / Jean Blondel. *Comparative Government and Politics : [Essays in Honour of S. E. Finer]* / Dennis Kavanagh, Samuel Edward Finer, Gillian Peele. Boulder : Westview Press, 1984. 247 p.
11. Boban D. «Minimalist» concepts of semi-presidentialism : are Ukraine and Slovenia semi-presidential states? / Davor Boban. *Politicka misao*. 2007. Vol. 44. No. 5. P. 155–177.
12. Boban D. Polupredsjednički sustavi Rusije i Poljske / Davor Boban. Zagreb : Fakultet političkih znanosti, 2011. 296 s.
13. Brunclik M. Contradictory Approaches : Discussing Semi-Presidentialism in Central Europe / Milos Brunclik, Michal Kubat. *Analele Universității din București. Seria Științe Politice*. 2016. Vol. 18. No. 1. P. 67–79.

14. Brunner G. Präsident, Regierung und Parlament : Machtverteilung zwischen Executive und Legislative / Georg Brunner. Luchterhandt O. Neue Regierungssysteme in Osteuropa und der GUS : Probleme der Ausbildung stabiler Machtinstitutionen / Otto Luchterhandt. Berlin : Berlin Verlag Arno Spitz, 1996. S. 63–114.
15. Bures J. Česká demokracie po roce 1989. Institucionální základy českého politického systému / Jan Bures, Jakub Charvat, Petr Just, Martin Stefek. Praha: Grada, 2012. 528 s.
16. Canas V. The Semi-Presidential System / Vitalino Canas. *ZaöRV*. 2004. Vol. 64. P. 95–124.
17. Cheibub J. A. Beyond Presidentialism and Parliamentarism / José Antonio Cheibub, Zachary Elkins, Tom Ginsburg. *British Journal of Political Science*. 2014. Vol. 44. No. 3. P. 515–544.
18. Cheibub J. A. Democracy and Dictatorship Revisited / José Antonio Cheibub, Jennifer Gandhi, James R. Vreeland. *Public Choice*. 2010. Vol. 143. No. 1. P. 67–101.
19. Cheibub J. A. Presidentialism, Parliamentarism, and Democracy / José Antonio Cheibub. New York : Cambridge University Press, 2006. 224 p.
20. Ciapala J. Prezydent w systemie ustrojowym Polski (1989–1997) / Jerzy Ciapala. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1999. 423 s.
21. Czajowski J. Organy naczelne Rzeczypospolitej w swietle Ustawy Konstytucyjnej z 17 pazdziernika 1992 / Jacek Czajowski. Krakow: Księgarnia Akademicka, 1993. 85 s.
22. Derbyshire D. Political Systems of the World / Denis Derbyshire, Ian Derbyshire. New York: St. Martin's Press, 1996. 698 p.
23. Donahue T. Can presidential systems be just? / T. J. Donahue. *UNAM* : Institute for Philosophical Research. Working Paper. September 18, 2007. 31 p.
24. Duhamel O. Remarques sur la notion du régime semi-présidentiel / Oliver Duhamel // Colas D. Droit, Institutions et Systèmes Politiques – Mélanges en Hommage à Maurice Duverger / Dominique Colas, Claude Emeri. Paris : Presses Universitaire de France, 1988. S. 581–590.
25. Duverger M. A New Political System Model : Semi-Presidential Government / Maurice Duverger. *European Journal of Political Research*. 1980. Vol. 8. No. 2. P. 165–187.

26. Duverger M. *Échec au roi* / Maurice Duverger. Paris : Albin Michel, 1978. 249 s.
27. Duverger M. *Institutions politiques et droit constitutionnel* / Maurice Duverger. Presses universitaires de France, 1970. 872 s.
28. Elgie R. Duverger, Semi-presidentialism and the Supposed French Archetype / Robert Elgie. *West European Politics*. 2009. Vol. 32. No. 2. P. 248–267.
29. Elgie R. Semi-Presidentialism: An Increasingly Common Constitutional Choice / Robert Elgie. Elgie R. *Semi-Presidentialism and Democracy* / Robert Elgie, Sophia Moestrup, Yu-Shan Wu. Springer, 2011. P. 1–20.
30. Elgie R. Semi-Presidentialism : Concepts, Consequences and Contesting Explanations / Robert Elgie. *Political Studies Review*. 2004. Vol. 2. No. 3. P. 314–330.
31. Elgie R. Semi-presidentialism in Central and Eastern Europe / Robert Elgie, Sophia Moestrup. Manchester: Manchester University Press, 2008. 296 p.
32. Elgie R. *Semi-presidentialism in Europe* / Robert Elgie.– Oxford: Oxford University Press, 1999. – 336 p.
33. Elgie R. *Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance* / Robert Elgie. – Oxford: Oxford, 2011. – 296 p.
34. Elgie R. The classification of democratic regime types : conceptual ambiguity and contestable assumptions / Robert Elgie. *European Journal of Political Research*. 998. Vol. 33. No. 2. P. 219–238.
35. Elgie R. *The Politics of Semi-Presidentialism* / Robert Elgie. Elgie R. *Semi-Presidentialism in Europe* / Robert Elgie. Oxford : Oxford University Press, 1999. P. 1–21.
36. Elgie R. Variations on a theme : a fresh look at semi-presidentialism / Robert Elgie. *Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. No. 3. P. 1–21.
37. Elkins Z. *The Endurance of National Constitutions* / Zachary Elkins, Tom Ginsburg, James Melton. New York: Cambridge University Press, 2009. 272 p.
38. Filip J. *Ústavní právo České republiky : 1. Základní pojmy a instituty. Ústavní základy ČR* / Jan Filip. Brno: Masarykova univerzita, 2013. 372 s.
39. Gerloch A. *Ústavní systém České republiky* / Ales Gerloch, Jan Hrebejk, Vladimír Zoubek. Plzeň : Aleš Čeněk, 2013. 516 s.

40. Goetz K. Governmentalizing Central Executives in Post-Communist Europe: a Four-Country Comparison / Klaus Goetz, Hellmut Wollmann. *Journal of European Public Policy*. 2001. Vol. 8. No. 6. S. 864–887.
41. Graczyk R. Konstytucja dla Polski. Tradycje, doswiadczenia, spory / Roman Graczyk. Krakow, Warszawa: Znak, 1997. 268 s.
42. Hague R. Comparative Government and Politics / Rod Hague, Martin Harrop. Palgrave Macmillan, 2010. 464 p.
43. Hlousek V. Heads of State in Parliamentary Democracies: The Temptation to Accrue Personal Power / Vit Hlousek. Hlousek V. Presidents above Parties? Presidents in Central and Eastern Europe. Their Formal Competencies and Informal Power / Vit. Hlousek. Brno: Masarykova univerzita, 2013. P. 19–30.
44. Horvath P. Prezident v politickom systéme Slovenskej republiky / Peter Horvath. *Slovenská politologická revue*. 2005. Vol. 5. No. 3. S. 1–31.
45. Jasiewicz K. Poland: Walesa's Legacy to the Presidency / Krzysztof Jasiewicz. Taras R. Postcommunist Presidents / Ray Taras. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P.130–167.
46. Kallas M. Historia ustroju Polski X–XXw / Marian Kallas. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. 492 s.
47. Kasapovic M. Komparativna istrazivanja semi-predsjednickih sustava u Srednjoj i Istocnoj Europi : problemi koncepcijske rastezljivosti, selekcijske pristranosti, tipologiziranja i denominiranja / Mirjana Kasapovic. *Anali Hrvatskog politoloskog drustva* 2006. 2007. № 3. S. 27–54.
48. Klima K. Vykonná moc v parlamentním systéme CR (aneb nakolik je forma vlády v CR jeste parlamentní?) / Karel Klima. Hlousek V. Vykonná moc v ústavním systéme České republiky / Vit Hlousek, Vojtěch Simicek. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy university, 2004. S.37–44.
49. Köker P. Presidential Activism in Central and Eastern Europe (CEE): A Statistical Analysis of the Use of Presidential Vetoes in the CEE EU Member States, 1990–2010 / Philipp Köker. Paper prepared for presentation at the 63rd Political Studies Association Annual International Conference. Cardiff, March 25–27, 2013.

50. Kopecek L. Different Confessions, Same Sins? Vaclav Havel and Vaclav Klaus as Czech Presidents / Lubomir Kopecek, Josef Mlejnek. Hlousek V. Presidents above Parties? Presidents in Central and Eastern Europe. Their Formal Competencies and Informal Power / Vit Hlousek. Brno: Masarykova univerzita, 2013. S.31–76.
51. Kopecek L. OdMeciara kDzurindovi. Slovenskã politika apoliticky system v prvnm desetileti samostatnosti / Lubomir Kopecek. Brno: Mezinarodni politologicky ustav Masarykovy university, 2013. 177 s.
52. Kubät M. Co je a co neni poloprezidentsky rezim a proc je dobre to vedet nejen v souvislosti s ceskou politikou / Michal Kubät. Kubät M. O komparativni politologii a soucasne ceske politice. Miroslavu Novãkovi k 60. Narozeninãm / Michal Kubat, Tomas Lebeda. Praha: Karolinum, 2014. S. 45–55.
53. Kubät M. Soucasnã ceskã politika. Co s neefektivnim rezimem? / Michal Kubät. Brno: Barrister & Principal, 2013. 119 s.
54. Kysela J. Parlament a Parlamentarismus / Jan Kysela. Syllova J. Parlament Ceske republiky / Jindriska Syllova. Praha: Linde, 2008. S. 16–49.
55. Kysela J. Presidential Elements in Government. The Czech Republic / Jan Kysela, Zdenek Kühn. *European Constitutional Law Review*. 2007. Vol. 3. No. 1. P. 91–113.
56. Kysela J. Ustavni principy, ustavni konvence a ustavni inzenyrstvi / Jan Kysela // Klima K. Pocta Jãnu Gronskemu / Karel Klima, Jiri Jirasek. Plzen: Ales Cenek, 2008. S. 121–136.
57. Lijphart A. Trichotomy or Dichotomy? / Arend Lijphart. *European Journal of Political Research*. 1997. Vol. 31. No. 1. P. 125–128.
58. Linz J. Introduction : Some Thoughts on Presidentialism in Post-Communist Europe / Juan Linz. Taras R. Postcommunist Presidencies / Ray Taras. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. P. 1–14.
59. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy : Does it Make a Difference? / Juan Linz. Linz J. The Failure of Presidential Democracy / Juan Linz, Arturo Valenzuela. Baltimore and London : The John Hopkins University Press, 1994. P. 3–90.
60. Lisicka H. Ewolucja rezimu politycznego w Polsce po 1989 roku / Halina Lisicka. Antoszewski A. Demokratyzacja w III Rzeczypospolitej / Andrzej Antoszewski. Wroclaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, 2002. S.27–50.

61. Martinez R. Semi-Presidentialism : A Comparative Study / Rafael Martinez. Paper presented at the ECPR Joint Sessions. Mannheim, March 26–31, 1999. 56 p.
62. Mcmenamin I. Semi-Presidentialism and Democratisation in Poland / Ian Mcmenamin. Elgie R. Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe / Robert Elgie, Sophia Moestrup. Manchester: Manchester University Press, 2008. P.120–137.
63. Metcalf L. Measuring Presidential Power / Lee Metcalf. *Comparative Political Studies*. 2000. Vol. 33. No. 5. P. 660–685.
64. Millard F. Presidents and Democratization in Poland: The Roles of Lech Walesa and Aleksander Kwasniewski in building a new polity / Frances Millard. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. 2007. Vol. 16. No. 3. P. 39–62.
65. Müller S. Presidential Power in Semi-Presidential Systems : The Case of Romania / Sean Müller. Freiburg, 2006.
66. Nino C. Hyperpresidentialism and Constitutional Reform in Argentina / Carlos Nino. Lijphart A. Institutional Design in New Democracies : Eastern Europe and Latin America / Arend Lijphart, Carlos Horacio Waisman. Boulder : Westview Press, 1996. 265 p.
67. O’Neil P. Presidential power in post-communist Europe : the Hungarian case in comparative perspective / Patrick H. O’Neil. *Journal of Communist Studies*. 1993. Vol. 9. No. 3. P. 177–201.
68. Pactet P. Institutions politiques, droit constitutionnel / Pierre Pactet. Paris : Dalloz-Sirey, 2002. 643 s.
69. Pasquino G. Semi-presidentialism : A Political Model at Work / Gianfranco Pasquino. *European Journal of Political Research*. 1997. Vol. 31. No. 1. P. 128–146.
70. Protsyk O. Semi-Presidentialism and Post-Communism / Oleh Protsyk. Elgie R. Semi-Presidentialism and Democracy / Robert Elgie, Sophia Moestrup, Yu-Shan Wu. London: Palgrave Macmillan, 2011. P.98–116.
71. Raciborski J. System rządów w Polsce: między semiprezydencjalizmem a systemem parlamentarno-gabinetowym / Jacek Raciborski. Wiatr J. Demokracja polska 1989-2003 / Jerzy J. Wiatr. Warszawa: Scholar, 2003. S.75–97.

72. Samuels D. Presidents, Parties, and Premiers. How the Separation of Powers Affects Party Organization and Behaviour / David J. Samuels, Matthew S. Shugart. New York : Cambridge University Press, 2010. 300 p.
73. Sartori G. Comparative Constitutional Engineering : An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes / Giovanni Sartori. New York : New York University Press, 1994. 231 p.
74. Sartori G. Comparative Constitutional Engineering : An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes : [second edition] / Giovanni Sartori. London : Macmillan, 1997. 217 p.
75. Sartori G. Ingegneria costituzionale comparata : Strutture, incentivi ed esiti / Giovanni Sartori. Bologna : Il Mulino, 2004. 239 p.
76. Schleiter P. Citizens, Presidents and Assemblies : the study of semi-presidentialism beyond Duverger and Linz / Petra Schleiter, Edward Morgan-Jones. *British Journal of Political Science*. 2009. Vol. 39. No. 4. P. 871–892.
77. Schleiter P. Party government in Europe? Parliamentary and semi-presidential democracies compared / Petra Schleiter, Edward Morgan-Jones. *European Journal of Political Research*. 2009. Vol. 48. No. 5. P. 665–693.
78. Sedelius T. Dilemmas of Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe. Intra-Executive Conflict and Cabinet Instability / Thomas Sedelius, Joakim Ekman. Paper for presentation at the XV NOpSa Conference. Tromso, August 5–9, 2008.
79. Shugart M. Presidents and Assemblies : Constitutional Design and Electoral Dynamics / Matthew S. Shugart, John M. Carey. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 316 p.
80. Shugart M. Semi-Presidential Systems : Dual Executive and Mixed Authority Patterns / Matthew S. Shugart. *French Politics*. 2005. Vol. 3. No. 3. P. 323–351.
81. Siaroff A. Comparative presidencies : The Inadequacy of the Presidential, Semi-Presidential and Parliamentary Distinction / Alan Siaroff. *European Journal of Political Research*. 2003. Vol. 42. No. 3. P. 287–312.

82. Simovic D. The Definition of Semi-Presidential Regime – Reformulated / Darko Simovic. VII World Congress of the International Association of Constitutional Law. Athens, June 11–15, 2007.
83. Skach C. Borrowing Constitutional Design : Constitutional Law in Weimar Germany and the French Fifth Republic / Cindy Skach. Princeton and Oxford : Princeton University Press, 2005. 151 p.
84. Spac P. Slovakia. In Search of Limits / Peter Spac. Hlousek V. Presidents above Parties? Presidents in Central and Eastern Europe, Their Formal Competencies and Informal Power / Vit Hlousek. Brno: Masarykova univerzita, 2013. S. 121–142.
85. Steffani W. Semi-Präsidentialismus : ein eigenständiger Systemtyp? Zur Unterscheidung von Legislative und Parlament / Winfried Steffani. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 1995. Vol. 26. No. 4. P. 621–641.
86. Veser E. Semi-Presidentialism – Duverger’s Concept : A New Political System Model / Ernst Veser. *Journal for Humanities and Social Sciences*. 1997. Vol. 11. No. 1. P. 39–60.
87. Vodicka K. Politický systém České republiky. Historie a současnost / Karel Vodicka, Ladislav Cabada. Praha: Portal, 2003. 488 s.
88. Wiatr J. Europa pokomunistyczna. Przemiany państw i społeczeństw po 1989 r. / Jerzy Wiatr. Warszawa: Scholar, 2006. 419 s.
89. Wintr J. Principy českého ústavního práva / Jan Wintr. Plzeň: Ales Cenek, 2013. 259 s.
90. Wintr J. Principy českého ústavního práva s dodatkem principu práva evropského a mezinárodního / Jan Wintr. Praha: Eurolex Bohemia, 2006. 272 s.

**ПОРУШЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНИ
ТА ВНУТРІШНІ МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ
ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ**

In the article the consequences of violating the territorial integrity of Ukraine, including for internal migration. Thesis there is determined some problems in the implementation of the rights of internally displaced persons. The possible instruments of international legal mechanism renovation territorial integrity of Ukraine.

Військова агресія Російської Федерації в Україні та анексія Криму є порушенням фундаментальних принципів міжнародного права та низки міжнародних договорів (Гельсінкського заключного акту 1975 р. про непорушність кордонів у Європі, Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 р., Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією 1997 р., Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р. та ін.). Проблема в тому, що незважаючи на анексію Криму та військовий конфлікт на Сході України, і те, що ще 1 березня 2014 року Рада Федерації РФ підтримала звернення президента Росії про дозвіл на застосування Збройних сил РФ на території України, а також численні докази присутності російських військ на території нашої держави, офіційно Росія не визнає факту свого вторгнення в Україну. Беззаперечним залишається також той факт, що перед військовою агресією РФ здійснювала «інформаційну та політичну анексію» щодо України.

Таким чином, має місце неоголошена «гібридна війна» Росії проти України. Цей термін вже утвердився у науковій літературі [8, с. 5; 2, с. 45-52], і під «гібридною війною» розуміють комбіноване використання ворогом дозволеної зброї, партизанської війни, тероризму, сепаратизму, злочинної поведінки та

пропаганди для досягнення політичних цілей окупації та анексії територій, в тому числі за допомогою нелегітимних референдумів.

Водночас, Верховна Рада України тільки 27 січня 2015 р. звернулася до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором [5]. Це при тому, що за оцінками експертів Національного інституту стратегічних досліджень за час неоголошеної війни Україна втратила близько 20 відсотків економічного потенціалу. Виробництво промислової продукції в Донецькій і Луганській областях скоротилося, зупинившись на рівні 20–25 відсотків порівняно з 2013 роком. Тільки енергетичний комплекс України, традиційно зав'язаний на вугіллі з Донбасу, втратив половину шахт. На підконтрольній Україні території зі 150 шахт працюють лише 24. Постраждала транспортна інфраструктура, і це не лише аеропорти Донецька й Луганська, а й розрив логістичних зв'язків на 1700 кілометрах, руйнування автомобільних доріг та залізниць. Приблизні збитки сягають майже 5 мільярдів гривень.

Окупація Криму та військові дії на території Донецької та Луганської областей призвели і до активізації внутрішніх міграційних процесів. В Україні виникла нова для нашої держави форма міграції – вимушена. Так, згідно офіційної статистики Державної міграційної служби на кінець квітня 2016 р. з тимчасово окупованої території та районів проведення АТО переселено 1 млн. 30,9 тис. осіб (639,3 тис. сімей) у тому числі з Донецької і Луганської областей – 996,5 тис. осіб, з АР Крим і міста Севастополь – 22 тис. осіб. [4, с. 9-10].

Найбільші потоки внутрішнього переміщення осіб з районів проведення АТО спрямовані у східні та центральні регіони України (Луганська, Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька області та м. Київ). В Закарпатській області на обліку в структурних підрозділах з питань соціального захисту населення фактично перебувало: станом на 1 грудня 2014р. - 2057 осіб, станом на 1 грудня 2015р. - 3450 осіб, станом на 1 грудня 2016р - 3495 осіб.

Згідно офіційної інформації Міністерства соціальної політики України станом на 6 лютого 2017 року, за даними структурних підрозділів соціального захисту населення обласних та Київської міської державних адміністрацій, взято на облік 1 640 335 переселенців з Донбасу і Криму. Проте за даними ООН близько 2,3 млн. осіб вимушено залишили свої домівки у зоні конфлікту і виїхали в інші регіони України та за кордон [7, с. 233].

Для гарантування прав громадян на окупованій території 15 квітня 2014 р. був прийнятий Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Гарантії прав, свобод та законних інтересів осіб, які переселилися з тимчасово окупованої території України, з місць збройних конфліктів та які перебувають на території України на законних підставах, визначаються Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб».

Внутрішньо переміщені особи зіткнулися з проблемою здійснення та захисту своїх прав, гарантованих Конституцією України, в тому числі виборчих прав, трудових та соціальних прав, захисту права власності, відновленням втрачених ідентифікуючих документів тощо. Не зважаючи на прийняті спеціальні нормативно-правові акти, чинне законодавство недосконале та не містить належних і ефективних правових, зокрема, організаційних і процедурних механізмів забезпечення прав ВПО, що негативно впливає на стан національної безпеки України та уповільнює євроінтеграційні процеси.

Враховуючи ситуацію що склалася, виникає питання про якомога швидше поновлення територіальної цілісності України міжнародно-правовими механізмами, що в свою чергу може вплинути на повернення ВПО в регіони свого попереднього проживання і зменшити міграційну напругу в суспільстві.

Директор Національного інституту стратегічних досліджень академік НАН України В. Горбулін проаналізував три можливі сценарії повернення Донбасу: 1) «хорватський» - це жорсткий сценарій, що передбачає відсутність будь-яких компромісів з окупантами і визволення відбувається внаслідок силової операції (переваги цього сценарію - реальна військова перемога над агресором,

можливість притягнення до відповідальності винних, негативи - величезні витрати на відновлення соціально-економічного потенціалу регіону, різке загострення відносин із Росією, ймовірність втрати підтримки з боку союзників України); 2) «молдавський», передбачає компроміс з маріонетковим режимом, коли відбувається його часткова легалізація, встановлюються правила співіснування й починається безкінечний процес зближення сторін у численних переговорних форматах (позитиви такого сценарію – припинення воєнних дій та фінансова допомога на відновлення Донбасу, негативи - в результаті конфлікт «перетвориться на внутрішньо український, яким насправді він ніколи не був і не є: «ДНР» і «ЛНР» фактично буде легалізовано, а їхні методи боротьби дістануть певне виправдання»); 3) «німецький», по якому розділена країна об'єднується волею народу внаслідок переосмислення причин розколу й набуття спільних цінностей, відновлення політичної й культурної єдності. При цьому Україна буде змушена прийняти вимоги щодо автономії регіону, дати гарантії місцевому істеблішменту.[3]

Ми переконані, що необхідно відновлювати територіальну цілісність України з мінімальними людськими втратами та з максимально можливим використанням міжнародних інструментів. Хоча свідомі і того, що міжнародні органи будуть приймати рішучі дії, коли обставини змушують їх робити це в інтересах системної стабільності.

Для відновлення територіальної цілісності України важливе значення має те, що 27 березня 2014 р. на сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй Резолюцією № 68/262 було підтверджено «єдність і територіальну цілісність України в межах її визнаних на міжнародному рівні кордонів», а також «закликано всі держави відмовитися і утримуватися від дій, спрямованих на часткове або повне порушення національної єдності і територіальної цілісності України, в тому числі будь-яких спроб змінити кордони України за допомогою погроз силою, або інших, незаконних способів»[6]. Резолюцію підтримали 100 країн світу, 58 - утримались та 11 проголосували проти.

Згодом, було призупинено членство Російської Федерації у міжнародному клубі високорозвинених економік світу «Велика вісімка» (G8) та впроваджено трирівневий план персональних і економічних санкцій проти банківської системи РФ та громадян Росії і України безпосередньо причетних до окупації Криму, здебільшого у вигляді заморожування активів і заборони на в'їзд. Міжнародні санкції, окрім ЄС та США, ввели Канада, Японія, Норвегія, Швейцарія, Австралія, Нова Зеландія, загалом – 41 країна, а також Парламентська Асамблея Ради Європи.

Крім того, є численні резолюції ПАРЄ, що засуджують факт військової агресії на території України та окупацію Криму, зокрема: Резолюції ПАРЄ від 9 та 10 квітня «Про засудження окупації Росією території Криму та санкції проти Росії»; Резолюція від 27 січня 2015 року «Про гуманітарну ситуацію в Україні та біженців», Резолюція від 25 червня 2015 року «Про зниклі особи під час конфлікту в Україні», Резолюція від 21 квітня 2016 року «Про введення санкцій по «списку Савченко» та ін.

Комітет міністрів Ради Європи (КМ РЄ) також підтримав територіальну цілісність, суверенітет та незалежність України у своїх рішеннях від 26 лютого, 14 та 20 березня, 3 та 16 квітня 2014 р., 17 вересня 2014 р. та 24 жовтня 2014 р. Крім того, 15 квітня 2015 р. було ухвалено комплексне рішення КМ РЄ на підтримку територіальної цілісності та незалежності України із засудженням незаконної анексії АРК та міста Севастополь Російською Федерацією та закликом до виконання Мінських домовленостей.

Серед інших заходів, що застосовуються для врегулювання збройного конфлікту в Україні: розміщення спеціальної моніторингової місії міжнародних спостерігачів Організації з безпеки та співробітництва у Європі (далі - ОБСЄ), переговори у Мінську та укладення Мінських угод з метою перемир'я та без визнання самопроголошених ДНР та ЛНР, схвалення Радою Безпеки ООН 17 лютого 2015 р. резолюції 2202 (2015) щодо ситуації на сході України тощо.

Водночас очевидним є факт, неспроможності відповідного оперативного реагування глобальної (ООН) та європейської (ОБСЄ) систем безпеки на агресію

РФ. На жаль, ні резолюції ГА ООН, ні Резолюції ПАРЄ, як і запроваджені санкції не вплинули на позицію РФ. Більше того, агресія РФ в Україні поставила під загрозу світову ядерну безпеку (через порушення Росією Будапештського меморандуму).

Серед міжнародних механізмів поновлення територіальної цілісності України є також судові інституції. Україна довела до відома РФ численні факти вчинення нею актів агресії проти України і запропонувала вирішити наявний спір шляхом звернення до Міжнародного суду ООН або до адгос арбітражу, що російська сторона категорично відкинула. Проблема притягнення РФ до міжнародно-правової відповідальності полягає в договірній природі міжнародних судових інституцій.

Серед чинних міжнародних договорів, які передбачають обов'язкову юрисдикцію міжнародних судових (арбітражних) інституцій для України та РФ, і за допомогою яких можна було б захистити національні інтереси України, варто виділити Міжнародну конвенцію про боротьбу з тероризмом 1999 року та Міжнародну Конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року. У рамках цих інструментів РФ може бути притягнута до відповідальності за численні жертви серед цивільного населення внаслідок збиття літака МН17, обстрілів житлових кварталів Маріуполя, Краматорська, Волновахи, терактів у Харкові та інших містах України, а також за дискримінацію прав кримських татар та інших громадян, які протистоять окупаційному режиму в Криму.

Ефективним інструментом притягнення до відповідальності РФ за порушення прав людини в Криму та на Донбасі є звернення до Європейського суду з прав людини. На даний час у провадженні Європейського суду з прав людини три міждержавних справи України проти Росії, дві з вказаних справ пов'язані з анексією Криму та порушенням в АРК прав людини, одна заява подана за фактами викрадення 12 червня, 26 липня і 8 серпня 2014 на території Донецької та Луганської областей дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також дорослих, які їх супроводжували, і спроб їх незаконного переміщення або фактичного переміщення на територію Росії. На разі необхідна підготовка

четвертої заяви Україною до Європейського суду проти Росії, оскільки 29 вересня 2016 р. Верховний суд Росії, відхиливши апеляцію, підтвердив заборону на діяльність громадського об'єднання «Меджліс кримськотатарського народу» у порядку та на підставах, передбачених статтею 9 Федерального Закону від 25 липня 2002 року № 1145-ФЗ «Про протидію екстремістської діяльності».

Щодо Міжнародного кримінального суду, у сферу компетенції якого входить розслідування злочинів проти людства, військових злочинів, геноциду тощо, то Україною було ініційовано два звернення з питання незалежного розслідування злочинів щодо Євромайдану та притягнення до відповідальності винних у агресії в Україні лідерів ДНР та ЛНР, а також керівництва Росії. Водночас розгляд справ в МКС потребує збору належної доказової бази та якнайшвидшої ратифікації Римського статуту. 30 вересня 2016 р. набули чинності зміни до Конституції України, зокрема статтю 124 доповнено положенням, що Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду.

Таким чином, для відновлення територіальної цілісності України, крім вже впроваджених заходів, необхідно отримати позитивні для України рішення в Міжнародному суді ООН, ініціювати проведення спеціальної міжнародної конференції з вирішення кримської кризи із залученням так званих держав-гарантів за Будапештським меморандумом. Крім того, тільки комплексні дипломатично-військові міри будуть ефективними для відновлення територіальної цілісності України, в тому числі необхідно активізувати співпрацю з ЄС у безпековій сфері, поглиблювати співпрацю з НАТО, підвищувати боєздатність Збройних Сил України, поглиблювати партнерські відносини з країнами, що підтримали Україну і ввели санкції проти РФ, проводити належну внутрішню та зовнішню інформаційну політику, яка б ефективно протидіяла російській пропаганді, а також максимально обмежити економічну та інші сфери співпраці з РФ. Поновлення територіальної цілісності, на нашу думку, вплине на скорочення кількості вимушено переміщених осіб, водночас постане проблема із

забезпеченням умов для їх проживання на територіях, де на разі ведуться бойові дії.

1. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки». К.2014. 148 с.
2. Асланов С. А. Особливості застосування нових політико-правових механізмів етнополітичної дезінтеграції: гібридна війна в Україні. Україно-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження» . 2014. № 1. С. 45-52.
3. Горбулін В. Донбас і Крим: ціна повернення. *Віче*. 2016. № 1.
4. Оперативний звіт з моніторингу міграційних процесів Державної міграційної служби України / [Електронний ресурс]. режим доступу: http://dmsu.gov.ua/images/pro-dms/centr/zvit_vypusk_27.pdf.
5. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором: Постанова Верховної Ради України від 27.01.2015. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 10. Ст. 596.
6. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН щодо територіальної цілісності України (повний текст): <http://tyzhden.ua/Politics/106073>
7. Сировий О.В., Чураєва А.С. Засоби міжнародно-правового врегулювання збройного конфлікту на Сході України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 6. С. 232-235.
8. Юрковський Д. Ю. Механізми державного управління у сфері зовнішньополітичної діяльності України в умовах зовнішньої агресії : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Юрковський Дмитро Юрійович ; Акад. муніцип. упр. Київ, 2016. 10 с.

АДМІНІСТРАТИВНЕ РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

The article deals with problems of administrative-legal support of local self government bodies functioning and ways of reforming local public authority. Their functioning remains insufficiently effective and needs permanent attention of law scholars and practicing lawyers.

Забезпечення належної організації державного управління та місцевого самоврядування є основоположною умовою функціонування демократичних країн. Здійснення реформування у зазначеному напрямі включає як трансформацію вищих та центральних, так і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. На цій ділянці державного будівництва в Україні здійснюється пошук оптимального поєднання державних та місцевих інтересів через створення ефективного механізму взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Тому важливою складовою державотворення в цілому та адміністративної реформи, що уповільнилася на цей час в Україні, зокрема, є, по-перше, забезпечення належного функціонування суб'єктів виконавчої влади та управління у сфері місцевого самоврядування і, по-друге, розмежування повноважень та сфери відповідальності щодо надання публічних послуг місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на різних територіальних рівнях управління.

Актуальність цього дослідження зумовлена також зовнішньополітичним аспектом державної політики України. Ратифікація Верховною Радою України Європейської хартії місцевого самоврядування, вступ України до Ради Європи, визначення стратегічного напрямку України до вступу в Європейський Союз

визначили принципи організації й функціонування органів місцевої публічної влади, а також напрями їх реформування.

Проблеми адміністративно-правового забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування та адміністративного реформування місцевої публічної влади досліджувались у працях представників вітчизняних наук адміністративного та конституційного права, зокрема В. Б. Авер'янова, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова, Ю. П. Битяка, І. П. Голосніченка, І. В. Дробуш, В. К. Колпакова, В. В. Кравченка, М. П. Орзіха, В. Ф. Погорілка, М. О. Пухтинського, В. Я. Селіванова, В. Я. Тація, О. Ф. Фрицького та інших дослідників.

Основним завданням даної статті є поглиблення теоретичних засад та обґрунтування питань реформування виконавчої гілки влади та вдосконалення системи місцевого самоврядування; виокремлення елементів проведення адміністративно-територіальної реформи; розмежування повноважень між рівнями органів місцевої влади за принципом субсидіарності.

Отже, подальший розвиток України, запровадження європейських стандартів демократії залежать від реального забезпечення норм, що передбачені Конституцією України, а також від зваженого ефективного реформування місцевих органів виконавчої влади. Мета реформування місцевих органів виконавчої влади – сприяти розвитку місцевого самоврядування на основі чіткого функціонального розмежування їхніх повноважень з повноваженнями органів виконавчої влади [1, с.72].

Законодавством України закріплено своєрідний механізм взаємодії між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади. Він ґрунтується на поєднанні місцевого самоврядування і місцевого державного управління на рівні села, селища і міста (так званий «базовий рівень»). Відповідно до цих рівнів управління корелюється та набирає своєрідних характеристик рівень участі громадян у місцевому самоврядуванні. Проте законодавство України лише у загальній формі регулює питання взаємовідносин та співпраці місцевого самоврядування та органів державної виконавчої влади. Згідно зі статтею 66

Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» у разі вичерпання можливостей збалансування доходів і видатків місцевих бюджетів на забезпечення рівня мінімальних соціальних потреб держава забезпечує їх збалансування у вигляді передачі коштів до місцевих бюджетів через механізм дотацій, субсидій, субвенцій [2].

Водночас закон обходить питання про вирівнювання фінансів та матеріальних ресурсів розвитку територіальних громад. Можна припустити, що на рівні району та області їх вирівнювання відноситься до сфери державного управління, яке підлягає контролю з боку відповідної районної, обласної ради. По суті, така система відносить закріплена через делегування повноважень районних і обласних рад відповідним місцевим державним адміністраціям (стаття 44 вказаного Закону). Місцеві державні адміністрації є підзвітними відповідним районним, обласним радам у частині здійснення програм соціально-економічного і культурного розвитку, районних, обласних бюджетів та у частині делегованих повноважень з боку відповідних рад. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» абстрактно регулює взаємовідносини між місцевими держадміністраціями та органами місцевого самоврядування. Така взаємодія забезпечується шляхом внесення на розгляд відповідної ради питань, пов'язаних із виконанням делегованих повноважень та інших пропозицій; участі голови держадміністрації у засіданні відповідної ради з правом дорадчого голосу; звітування голови держадміністрації на пленарному засіданні ради.

Одним з основоположних аспектів теорії організації демократичної системи державної влади є теза, що її поділ на окремі гілки жодним чином не повинен означати відсутності взаємодії між ними. Адже такі принципи, як єдність і поділ влади, на чому наголошував В. Чиркін, ніколи не виключають один одного, оскільки перший із них є відображенням загальної структури держави, розбудованої на демократично-правових основах, а другий покликаний сприяти взаємному контролю влад і тим самим запобігати будь-яким авторитарним тенденціям, тобто зрушення політичної системи у напрямі від демократії до авторитаризму та правовому нігілізму, який часто дається взнаки у багатьох

спробах нехтування чи приниження значення конституційно-правових норм [3, с. 50, 53].

Справді, виступаючи у трьох різних функціональних іпостасях, державна влада, тим не менш, залишається єдиною. На жаль, спостерігаючи процеси, що відбуваються останнім часом у політико-правовому житті пострадянських держав, все більше доходимо висновку, що це базове теоретичне положення чи зовсім забуте політичними діячами, чи настільки відійшло на інший план, що про нього вже майже й не згадується. У цьому сенсі не є винятком і Україна, в державному житті якої актуальними є питання конкуренції в боротьбі за владу, які практично повністю відтіснили такі загальносуспільні та загальнодержавні проблеми, як сприяння становленню інститутів громадянського суспільства, розбудова правової держави, забезпечення соціально-економічного розвитку країни тощо. Цілком очевидно, що коли основною цінністю політичного життя залишатиметься лише влада, витлумачена як можливість впливати на суспільні відносини, то нам навряд чи варто чекати того дня, коли ми все ж таки зможемо констатувати, що живемо в правовій і демократичній державі.

Таким чином, питання взаємодії різних гілок влади набувають своєї актуальності не лише з огляду на проблему створення ефективної системи державної влади. Дійсно, важко собі уявити ситуацію, коли при розладі окремих елементів система визначається як дієва та ефективна, однак у контексті загальних проблем розбудови демократичної політичної системи першим кроком, як зазначає Г. Мурашин, до формування демократичного політико-правового режиму, який ґрунтується на принципі поділу влади, стало набуттям Україною державного суверенітету. Проте це був лише перший крок. Після поділу державної влади виявилася необхідність у її реінтеграції, але вже не на командно-адміністративних, а на демократичних засадах [4, с. 561].

Звичайно, відзначаючи сучасну демократичну систему державної влади, слід змістовно проаналізувати принаймні три основні гілки влади. Тут вживається слово «принаймні», оскільки дуже часто, крім «класичних» законодавчої, виконавчої та судової влади, виділяють ще й такі гілки, як контрольна,

президентська влада тощо. Однак, судячи з усього, подібне завдання передбачає здійснення роботи якнайменше монографічного обсягу. Нині ставиться на меті розглянути деякі проблеми правового забезпечення взаємодії між гілками влади, особливо стосовно взаємовідносин між урядом і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

На сьогодні, зокрема, так і не вдалося сформувати дієздатну систему державного управління ринковими перетвореннями, докорінно змінити стиль, методи та традиції, успадковані від адміністративної системи. В результаті утворилася глибока суперечність між новими ліберально-орієнтованими відносинами і діючою системою управління.

Одна із причин прояву так званого «гальмівного синдрому» перебуває у площині взаємовідносин у самій системі виконавчої влади, а саме – відносини між урядом та органами місцевого самоврядування, між місцевими державними адміністраціями та місцевим самоврядуванням.

Така ситуація і призвела до державної кризи, яка періодично виводить народ України на мітингові площі.

Якщо виходити з основних функцій та повноважень, Кабінет Міністрів України у відносинах із місцевими органами виконавчої влади спрямовує, координує і контролює їх діяльність, маючи на увазі, що місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня, і основне – голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України (ст. 118 Конституції України). Проте законодавче закріплення взаємовідносин «уряд – місцеві органи виконавчої влади» у чинному на сьогодні варіанті створюють суб'єктивну основу можливих конфліктних ситуацій щодо проведення і бачення єдиної і цілісної політики ринкових перетворень.

З одного боку, процедура призначення голови місцевої державної адміністрації і формування її структури дозволяє вести місцевими органами державного управління «самостійну» політику державного регулювання регіональної економіки як частини єдиного народногосподарського комплексу

країни. З іншого боку, відсутність закону, який визначав би організацію, повноваження та порядок діяльності у цій галузі Кабінету Міністрів України, як і центральних органів виконавчої влади, дає можливість діяти Кабінету Міністрів України на свій розсуд і в межах загальних конституційних повноважень. Такий підхід ускладнює ефективність взаємовідносин ще й тому, що за умов подолання кризових явищ в економіці будь-які управлінські рішення необхідно приймати адекватно до існуючих подій у суспільстві [5, с. 21].

Кабінет Міністрів України намагається здійснювати соціально-економічну політику, спрямовану на максимальну концентрацію всіх ресурсів і можливостей у єдиному центрі. В умовах подолання економічної кризи в країні подібна концентрація логічно виправдана, проте вона йде врозріз із демократично-орієнтовним курсом ринкових перетворень, які, по суті, надають економічну автономію місцевим органам влади. Від того, які варіанти дій використовуватиме уряд при вирішенні конкретних програмних завдань, залежить загальна результативність здійснення реформ.

Питання реформування виконавчої гілки влади та вдосконалення системи місцевого самоврядування безпосередньо пов'язане з внесенням змін до чинної Конституції України. Всі попередні сподівання щодо спроможності державного апарату до само реформування виявилися марними. Численні спроби оптимізувати структуру та функції органів виконавчої влади завершувались однаково: зміною назв бюрократичних структур і зростання кількості службовців. При цьому спостерігалось збереження чи навіть розширення їхніх функцій. Тому реформування системи виконавчої влади можливе тільки як елемент загальної модернізації політичної системи України. І першим кроком до цього шляху має стати конституційна реформа.

В цьому контексті її основними завданнями повинні бути вдосконалення механізму функціонування державної влади, розподіл повноважень між Президентом та органами державної влади. Цей розподіл має забезпечувати баланс між гілками влади, ефективну співпрацю парламенту й уряду, посилити їх взаємну відповідальність за здійснення державної політики, насамперед у

соціально-економічній сфері, та за ефективне впровадження відповідних реформ, а також підвищення самостійності уряду як суб'єкта реалізації функцій виконавчої влади. Кабінет Міністрів України повинен бути наділений правом створення, реорганізації та ліквідації всіх органів виконавчої влади (за винятком міністерств), призначення на посади та звільнення з посад голів місцевих державних адміністрацій та правом скасування їх актів. Підвищення ефективності взаємодії уряду і парламенту досягатиметься через запровадження дієвих механізмів парламентського контролю за роботою органів виконавчої влади, з одного боку, і підтримки парламентською більшістю дій уряду – з другого [6, с. 204].

Таким чином можна зробити висновок, що необхідно провести адміністративно-територіальну реформу, яка б була зорієнтована на посилення ролі місцевого самоврядування (територіальної громади) та забезпечення його спроможності проводити ефективну політику в інтересах людини, забезпечувати її якісними доступними послугами. Новий адміністративний та територіальний поділ (об'єднання громад) повинен враховувати принципи економічної доцільності та соціальної необхідності, що приведе до забезпечення соціально-економічного балансу територій. Метою реформи системи місцевої влади є забезпечення принципів децентралізації та субсидіарності та проведення її у відповідність до загальноприйнятих європейських принципів, закладених в Європейській хартії місцевого самоврядування, яка ратифікована Верховною Радою України.

Важливим елементом проведення адміністративно-територіальної реформи є чітке розмежування повноважень між рівнями місцевого самоврядування за принципом субсидіарності з тим, щоб не допустити дублювання та подвійного підпорядкування функцій і завдань місцевого самоврядування. Однак політична реформа не має розглядатися як простий набір механічних дій. Це не самоціль, а базовий елемент процесу демократизації української влади, крок до політичного консенсусу. Консолідуючий потенціал реформ може бути реалізований тільки у

разі залучення до процесу їх обговорення широкого кола суспільно-політичних сил, партій, громадських організацій, неурядових аналітичних центрів.

1. Баймуратов М. О. Публічна самоврядна (муніципальна) влада в Україні: основні ознаки і особливості. *Актуальні проблеми виконання законів України «Про місцеві державні адміністрації»*. К.: Атіка, 2003. С. 71 – 87.
2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. №24. Ст.170.
3. Чиркин В. Е. Основы государственной власти. М.: Юрист, 1996. 112 с.
4. Муніципальне право України / За аг ред.. В.Ф.Погорілка, О.Ф.Фрицького. К.: Юрінком Інтер, 2006. 592с.
5. Батанов О. В. Деякі теоретичні проблеми співвідношення місцевого самоврядування та державної влади. *Часопис Київського університету права*. 2002. № 2. С. 21 – 30.
6. Дробуш І. В. Функції органів місцевого самоврядування в Україні. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 244с.

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ГЕНДЕРНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИК І
ПРОГРАМ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ:
МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ**

In the article the author describes the significance of introducing gender analysis into the process of developing the public policy, as a need to overcome a gender-neutral approach to the formation of policies and development programs in Ukraine. The author emphasizes that gender analysis of programs and policies provides all citizens, no matter of gender, race, ethnic, regional, cultural, other differences, equal opportunities for access to positive results of government policies and programs. The effectiveness of public policy is dependent on taking into account the special and distinct physical, social, economic characteristics and life experiences of different groups of women and men. One of these ways of taking into account of these features is the method of gender analysis of policies and programs.

Необхідність запровадження гендерного аналізу в діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування обумовлена прийняттям Україною низки національних та ратифікацією міжнародних актів з питань гендерної рівності (зокрема Конвенції з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW), Цілей Розвитку Тисячоліття, Цілей розвитку тисячоліття – Україна), які ставлять вимогу гендерної рівності у центр національної політики держав.

Метою гендерного аналізу є інтегрування гендерної складової в усі сфери публічної політики [1, с. 18]. Серед основних завдань гендерного аналізу:

- впровадження аспектів комплексного підходу до проблеми гендерної рівності у публічному управлінні, а також забезпечення якості поточного аналізу і моніторингу політик і програм;
- врахування інтересів різних груп жінок і чоловіків у процесі вироблення публічної політики;

- застосування адресного підходу, щоб максимізувати результати публічної політики, програм, проектів, послуг;

- забезпечення відповідності публічної політики, програм та послуг потребам цільових груп жінок і чоловіків, надати їм комплексності та недискримінаційності;

- зміцнення демократичних засад публічної політики шляхом консультування з різними групами жінок та чоловіків під час процесу вироблення публічної політики;

- надає можливість оцінити прихильність органів влади принципу рівності, зокрема гендерної, в усіх сферах урядової діяльності;

- інтегрування гендерної складової в усі етапи процесу вироблення та імплементації публічної політики;

- сприяє розбудові індивідуальної спроможності публічних службовців та інституційної спроможності груп, громад, організацій, органів влади.

Як дієвий інструмент розроблення і реалізації соціально-відповідальної та гендерно-чутливої публічної політики, гендерний аналіз повинен застосовуватися під час виконання таких основних завдань:

- формування і проведення державної і місцевої політик;

- аналіз стану та тенденцій соціально-економічного розвитку держави, області, громади тощо, а також формування пріоритетних напрямків державної та місцевої політик;

- аналіз і оцінка поточних заходів реалізації відповідних проектів, програм, послуг;

- моніторинг та оцінювання цільових програм (національних, обласних, місцевих);

- підготовка пропозицій з питань складання, виконання та моніторингу державного та місцевих бюджетів;

Застосування гендерного аналізу можливе на різних етапах розробки публічної політики. У даній статті розглянуто традиційний підхід до розробки публічної політики, починаючи із формування нової політичної ініціативи з

врахуванням гендерної складової. Проте точкою входження гендерного аналізу може бути і етап моніторингу та оцінки уже діючих програм та політики, навіть якщо стосовно них гендерний аналіз на попередніх етапах не застосовувався. У такому випадку результати оцінювання політики та програм стануть відправною точкою у розробці нових ініціатив з врахуванням гендерного аналізу.

В основі проведення гендерного аналізу політик і програм у сфері публічного управління шість етапів (кроків).

1) Перший етап – «Визначення ключових гендерних проблем галузі». Залежно від галузі політики, гендерний вимір ключових проблем та необхідна гендерна складова майбутньої галузевої програми відрізнятимуться за обсягом та методологією. Завдання цього етапу – визначити, наскільки гендерний аналіз відповідний для цієї галузі. Перевірити галузь на відповідність до гендерних проблем можна, розглянувши документи, які регулюють окреслений напрям діяльності: наприклад, попередні та чинні галузеві програми, рішення відповідних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування тощо. Оскільки практично кожна галузь чи програмний документ на перший погляд видаються гендерно-нейтральними і не містять прямих дискримінаційних положень, перевірити їх можна, відповівши на кілька запитань:

– Чи стосується розроблена в документі пропозиція щодо політики однієї чи більше соціально-гендерних груп? Які групи не представлені? Які причини такого дисбалансу?

– Як ця пропозиція стосується щоденних потреб різних груп жінок та чоловіків?

– Чи є (чи ідентифіковані) відмінності між жінками і чоловіками щодо їх участі, доступу до ресурсів, у можливостях, правах, нормах, фізичних можливостях у даній галузі політики?

– Якими є основоположні чинники, що викликають кількісні гендерні відмінності (гендерні розриви)?

– Чи ідентифіковані та врегульовані наявні різні потреби, пріоритети, інтереси, ролі та відповідальність різних груп жінок та чоловіків?

– Як ви можете переформулювати свою політичну ініціативу в такий спосіб, щоб взяти гендерні відмінності до уваги і забезпечити врахування і задоволення потреб різних груп жінок і чоловіків також і на подальших етапах?

– Чи здійснювались консультації з різними групами жінок та чоловіків і чи були вони залучені при розробці програмного документу?

– Чи наявна інформація та розподілені за статтю дані з цього питання? Які групи не представлені в даних?

Детальніше відповіді на такого роду питання можна вибудувати, застосувавши методику з аналізу факторів соціального впливу або ж, залежно від галузі, методику визначення та оцінки ключових гендерних проблем.

2) Другий етап – «Вибір джерел отримання гендерної інформації, її накопичення та аналіз». Завданням цього етапу є пошук необхідної інформації про становище різних груп жінок та чоловіків у розрізі конкретної галузі політики, що аналізується. Джерелами такої інформації можуть бути: дані державної статистичної звітності; дані адміністративної звітності органів державної влади та місцевого самоврядування; результати спеціальних вітчизняних та міжнародних досліджень, в тому числі опубліковані раніше; результати консультацій з громадськістю; результати експертних консультацій тощо.

У разі, якщо гендерні дані недоступні з офіційних джерел або ж їх неможливо узагальнити чи систематизувати, слід вдаватися до експертних опитувань та консультувань, або/та прямих досліджень (опитування – анкетування чи інтерв'ю, фокус-групи тощо), що може потребувати вибору і залучення відповідних експертів та фахівців.

Ефективним способом збирання якісних і кількісних даних є консультації з громадськістю. При цьому важливо, щоб у процесі консультацій були почуті точки зору різних груп жінок і чоловіків, проаналізовані наслідки ініціативи для кожної із соціально-гендерних груп, що виокремлюються у сфері дії політичної ініціативи. Для проведення консультацій та узагальнення їх результатів доцільно застосувати спеціальну методику. Також заслуговують на увагу експертні

консультації з місцевими гендерними неурядовими організаціями, професійними для цієї ініціативи неурядовими організаціями та об'єднаннями, які репрезентують різні групи жінок та чоловіків, що опинились у полі дії політичної ініціативи.

3) Третій етап – «Формулювання та аналіз альтернатив реалізації політики». З метою вироблення дієвих альтернатив реалізації політики та вибору оптимальної альтернативи, варто:

- розглянути впливи кожного варіанту, їх результати для різних груп жінок і чоловіків, яких стосується вирішувана проблема з даної галузі політики;
- оцінити економічні та соціальні вигоди та втрати від реалізації кожного із варіантів з огляду на інтереси та потреби обох статей, а також витрати, понесені органами влади і місцевого самоврядування на реалізацію політичної ініціативи;
- запропонувати стратегії, які зменшують чи, бажано, долають негативний вплив на гендерні групи, які потенційно потерпають у разі реалізації того чи іншого рішення;
- за необхідності, запропонувати спеціальні ініціативи, спрямовані на відображення відмінного досвіду і потреб окремих груп жінок та чоловіків;
- при виборі альтернативи обов'язково слід врахувати відповідність майбутніх рекомендацій національному законодавству про гендерну рівність та міжнародним зобов'язанням Уряду України щодо недискримінації жінок, які могли б бути порушені;
- гарантувати, щоб розроблені рекомендації відобразили зібрані та проаналізовані гендерні дані та відповідну інформацію.

При аналізі та виборі альтернатив важливо встановити критерії, які визначатимуть пріоритетність тих чи інших питань. Основними оціночними критеріями є:

1. результативність – визначає, якою мірою може або чи може взагалі впровадження однієї з даних альтернатив привести до вирішення поставленого завдання; ефективність – є співвідношенням результатів та витрат, необхідних для отримання цих результатів; справедливість – тісно

пов'язаний з юридичною і соціальною раціональністю, стосується розподілу матеріальних та інших благ між різними суспільними групами.4) Четвертий етап – «Прийняття рішення щодо розробки гендерно-чутливого проекту програми (політики)». Пропозиції щодо гендерно-чутливої політичної ініціативи обов'язково повинні бути відображені у: концепції програми; при визначенні її цілей та завдань; при визначенні необхідних заходів; при проведенні експертизи та здійсненні моніторингу уже діючої програми. Гендерно-чутлива програма (політика) повинна відповідати наступним вимогам.

- *Щодо цілей та завдань програми (політики):* Чи програма передбачає формулювання цілей у гендерній перспективі? На які соціальні групи орієнтовані цілі? Чи визначені програмою цілі передбачають задоволення потреб різних груп жінок та чоловіків? Чи досягнення цілей сприятиме рівному розподілу ресурсів між жінками та чоловіками цих груп?
- *Щодо заходів програми (політики):* Чи програмою передбачене розмежування заходів для досягнення результатів, які б були справедливими як для чоловіків, так і для жінок, оскільки ідентичне відношення до обох статей не завжди забезпечує справедливість та можливість використання результатів?
- *Щодо очікуваних результатів від реалізації програми (політики):* Який вплив матимуть очікувані результати на різні групи жінок та чоловіків? Чи матимуть вони більший вплив на окремі групи жінок і чоловіків з огляду на їх вік, соціальний статус, фізичний стан, етнічне походження, інші важливі для даної ініціативи характеристики (такі, як професійна спеціалізація тощо)? Чи програма (політика) передбачає формування різноманітних результатів та можливість усвідомленого вибору результатів, з огляду на інтереси та потреби обох статей?
- *Щодо гендерно-чутливих показників моніторингу програми (політики):* Які фізичні, соціальні, економічні, політичні, юридичні чи інші обставини жінок та чоловіків різних груп треба прийняти до уваги при визначенні результатів та впливів? Які додаткові завдання та заходи необхідно здійснити для

забезпечення справедливих результатів окремих гендерних цільових груп?
Яким чином можна було б уникнути негативних впливів даної політичної ініціативи (програми) для окремих гендерних цільових груп?

Окреслений список контрольних запитань можна застосовувати, як на етапі розробки проекту програми (рішення, заходів), так і на етапі оцінки уже діючих та реалізованих програм (політик).

5) П'ятий етап – «Проведення підсумкового обговорення проекту програми (політики) та її затвердження». Ініціювання та проведення громадського обговорення проекту програми (політичної ініціативи) також необхідно здійснити з урахуванням принципу гендерної рівності. Це передбачає, що ефективна комунікаційна стратегія реалізації даної політичної ініціативи має дати позитивні відповіді на кілька контрольних питань: Чи були враховані відмінності в шляхах комунікації, якими послуговуються різні групи жінок та чоловіків, які знаходяться у полі дії даної політичної ініціативи? Чи були розроблені та застосовані спеціальні комунікативні стратегії, ефективні для окремих цільових груп? Чи враховувались відмінності між визначеними гендерними групами при розробці змісту ключового повідомлення, включно до розробки декількох варіантів ключового повідомлення? Чи зміст ключового повідомлення містив компоненти гендерної рівності?

Як наслідок, проведення гендерного аналізу затверджена гендерно-чутлива програма (політична ініціатива) повинна включати: чітко сформульовані цілі стосовно гендерної рівності та відповідні завдання; перелік гендерно-чутливих заходів, включно до спеціальних стратегій, розроблених для окремих гендерних груп, що опиняються у полі дії програми; перелік гендерних індикаторів для моніторингу програми.

6) Шостий етап – «Здійснення підсумкового оцінювання політики (програми)». На цьому етапі важливо переглянути процес формування політичної ініціативи та ефективність розробленої програми, з метою їх оцінки. Ефективність програми з гендерної перспективи передбачає забезпечення якісних результатів для різних груп жінок та чоловіків. Якщо отримана в результаті моніторингу та

оцінки інформація показує, що політика чи програма не сприяли результатам для жінок/чоловіків, треба буде розглянути можливості необхідних змін. Так це чи ні, можна зорієнтуватися за наступними запитаннями: Чи досягла дана політична ініціатива (програма) визначених для різних груп населення (жінок та чоловіків) результатів? Як план оцінювання включає інформацію від залучених до сфери дії політичної ініціативи цільових груп? Оцінювана політична ініціатива (програма) сприяє чи перешкоджає досягненню гендерної рівності в галузі? Як вимірюватиметься та яким чином здійснюватиметься зворотній зв'язок (яким чином повідомлятиметься) щодо результатів у досягненні гендерної рівності?

У разі необхідності, можна провести більш деталізовану процедуру оцінки програми чи окремої політичної ініціативи, використовуючи спеціальну оцінку соціально-гендерного впливу [3]. Це специфічний тип гендерного аналізу, який використовується для вимірювання різних (позитивних, негативних або нейтральних) ефектів політичних ініціатив, існуючої або пропонованої політики (програми) у тій чи іншій сфері.

Впровадження гендерного аналізу до процесу вироблення публічної політики пов'язане з необхідністю подолання гендерно-нейтрального підходу до формування політики та програм розвитку в Україні, який розглядає рівність як однакове ставлення до всіх громадян, незалежно від соціальних чи інших обставин [2, с. 55]. Водночас, рівність має означати забезпечення всім громадянам, незалежно від їх статі, раси, етнічних, регіональних, культурних, інших відмінностей, однакових можливостей доступу до позитивних результатів урядової політики та програм, що здійснюються на даний момент. Ефективність здійснюваної політики залежить від якнайповнішого урахування особливих й відмінних фізичних, соціальних, економічних характеристик та життєвого досвіду різних соціальних груп жінок і чоловіків. Одним із таких способів урахування цих особливостей є методика проведення гендерного аналізу політик і програм.

Загалом, впровадження гендерного аналізу в діяльність органів публічного управління сприяє:

- накопиченню та систематизації гендерних даних, що стосуються конкретного напрямку публічної політики;
- виявленню питань, що потребують докладнішої інформації для прийняття обґрунтованих рішень в контексті гендерної рівності;
- перегляду базових припущень та вивченню відмінностей між різними соціально-гендерними групами (різні групи жінок та чоловіків) щодо проблем, які, на перший погляд, є гендерно-нейтральними, з метою зменшення негативних наслідків неумисної дискримінації;
- кращому розумінню публічними службовцями гендерних проблем у контексті галузевої політики; поглибленню їх знань щодо застосування інструментарію гендерного аналізу на різних етапах та у всіх сферах публічної політики;
- розробці цілеспрямованих стратегій та програм (політик), які збільшують потенціал різних груп жінок та чоловіків та дозволяють їм повною мірою скористатися результатами реалізованих заходів (різного рівня);
- підвищенню економічної та соціальної ефективності публічної політики через розробку й реалізацію гендерно-чутливих програм, проектів, рішень та заходів.

1. Колодій М. Соціально-гендерний підхід до аналізу політики. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, 7 березня 2014 р., м. Чернівці : Букрек, 2014. С. 17-19.

2. Колодій М. Забезпечення гендерної рівності на рівні органів місцевого самоврядування в Україні. *Правові аспекти публічного управління: теорія та практика* : Матеріали наук.-практ. конф., 11 грудня 2014 р., м. Дніпропетровськ / за заг. ред. Л.Л. Прокопенка. Д. : ДРІДУ НАДУ, 2014. С. 55-58.

3. Оцінка соціально-гендерного впливу. Навчально-методичний посібник / Центр гендерної освіти УжНУ [за ред. М. М. Колодій]. Ужгород : «УЖДРУК», 2014. 45 с.

КОНЦЕПТ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА У ТЕОРІЇ ПСИХОАНАЛІЗУ

In this article author researches theoretical sources and the evolution of the mass society concept in the psychoanalysis theory. Basing on the theories of Z. Freud, K. G. Jung, H. Marcuse, E. Fromm and W. Reich author analyzes the role of the mass society concept in the psychoanalysis theory. The article also describes the features and characteristics of the mass society, as well as the ways of its overcoming in the psychoanalysis theory.

Ідея масового суспільства, виникнувши ще на початку XIX ст. як реакція на Французьку революцію, турбувала багатьох науковців та мислителів того часу. Індустріальна цивілізація, яка почала дуже стрімко розвиватися, вимагала нових знань про людину та її місце у світі. До цих дослідницьких пошуків долучилися науковці різних напрямків та шкіл. Один із найоригінальніших підходів до трактування сутності масового суспільства був розроблений у руслі теорії психоаналізу.

Мета статті – дослідити теоретичні витoki та еволюцію концепту масового суспільства в теорії психоаналізу.

Дана мета зумовила постановку наступних завдань:

- з'ясувати роль концепту масового суспільства в теорії психоаналізу;
- дослідити еволюцію концепту масового суспільства в теорії психоаналізу;
- проаналізувати основні ідеї щодо масового суспільства у концепціях З.Фрейда, К.Г. Юнга, В. Райха, Г. Маркузе та Е. Фромма.

Фундатор психоаналізу та соціальний філософ Зігмунд Фрейд одним із перших почав досліджувати проблеми, пов'язані з масовою свідомістю у суспільстві. У цілому ряді праць, таких як «Тотем і табу» [5], «Психологія мас та аналіз людського «Я»» [4], розроблений З. Фрейдом психоаналіз набуває не лише обрисів теорії, але й своєї соціальної критики. З. Фрейд висловив гіпотезу

про два фундаментальні інстинкти в людській природі – потяг до життя і потяг до смерті, Ерос і Танатос. Безперешкодне задоволення цих потягів несумісне з цивілізованим існуванням, і тому суспільство придушує їх, примушує їх слугувати собі шляхом сублимації сексуального потягу (Еросу) і переорієнтації деструктивних імпульсів (Танатосу) на зовнішній світ у формі праці. Ця репресивна організація інстинктів відображається і в структурі психічного апарату: якщо «Воно» є представником принципу задоволення, тобто життя, направленою на сліпе задоволення потреб, то «Я» як посередник між «Воно» та зовнішнім світом і «Над-Я» як голос суспільства в психіці індивіда представляють принцип реальності, який забезпечує виживання організму у зовнішньому світі. Останні два нашарування сформувались історично при переході від принципу задоволення до принципу реальності, який означає неможливість повного задоволення людських потреб [2, с. 520].

Виходячи з цього, вчений стверджував, що маси у своїй більшості недалекоглядні, їхня поведінка підпорядковується бажанням, а не розуму, вони не хочуть працювати, їм притаманне прагнення до вседозволеності та розпусти. Тому влада повинна бути зосереджена у руках вузького кола людей культури, котрим вдалося побороти власні бажання і котрі здатні не слідувати масам. Ця еліта повинна бути незалежна від мас (організаційно і матеріально) і мати у своєму розпорядженні достатньо заходів, щоб примусити людей працювати та підтримувати порядок [1, с. 101].

Ідея З. Фрейда про домінування інстинктів у людському житті та їхнього підкорення владою примусу згодом стала підґрунтям для концепцій когорти різноманітних вчених у 1940-60-х рр. Зокрема Г. Маркузе, В. Райх, Е. Фромм та ряд інших, намагаючись поєднати фрейдизм із марксистською теорією, розробили оригінальні концепції, в яких розглядали репресивну дію держави відносно індивіда як результат надмірного пригнічення інстинкту Життя, збільшення руйнівної дії Танатоса та поширення відчуження у суспільстві. Звісно, сам З. Фрейд так критично роль держави не оцінював – для нього репресія, до якої вдається влада, є необхідною для забезпечення існування суспільства, однак його

вчення було важливим кроком для нової постановки проблеми взаємозв'язку людини і маси.

Учень З. Фрейда Карл Густав Юнг, доповнивши теорію психоаналізу «колективним несвідомим» та вченням про архетипи [9], так само звертав увагу на прояви масової культури у суспільстві та окремо взятій особистості. Суспільство з масовою культурою, на його думку, знищує особистість і тому воно є безсумнівним злом, з котрим необхідно боротись. Але вченому стало очевидним, що ця боротьба повинна відбуватись не на рівні суспільства, держави, класів чи партій, а у самій людині. Конкретна особистість виступає в якості «початку і кінця» всіх суспільних відносин, джерелом соціальних бід і одночасно засобом їх вирішення. На думку вченого, всі політичні катаклізми – наслідок невирішених конфліктів душі кожної окремої людини. Тим самим К. Г. Юнг покладав велику відповідальність на людину за стан справ у суспільстві. Характерною рисою суспільства масової культури є всеохоплююча політизація суспільного життя. Розмивання особистості у групі, втрата індивідуального обличчя породжує «масову людину» і «масову душу». Основною потребою масової людини є участь у політиці, що вмотивована несвідомим почуттям глибокої внутрішньої дисгармонії, прагненням зняти невроз зовнішньою активною поведінкою. Відповідно, чим більший невроз, тим більша політична активність. Масовий невроз призводить до масового психозу та масової психічної епідемії, тобто до створення політичного руху [1, с. 109]. Розглядаючи проблему співвідношення індивіда та маси, вчений писав: «Маса придушує проникливість та вдумливість, на які ще здатна окремо взята особистість, і неодмінно призводить до доктринерської та авторитарної тиранії, варто тільки конституційній державі проявити слабину» [10, с. 68].

Представник Франкфуртської школи Герберт Маркузе здійснив спробу перенести філософські конструкції фрейдизму стосовно природи сучасної цивілізації у політичну площину. Звертаючись до спадку З. Фрейда, Г. Маркузе підкреслював, що його цікавить не психоаналіз як технічна дисципліна, але філософія психоаналізу, чи те, що сам З. Фрейд називав метапсихологією.

Вивчаючи неврози, З. Фрейд прийшов до висновку, що вони кореняться не тільки в індивідуальній патології, але й в організації існуючого суспільства, яке придушує потяги і потреби людини і перш за все сексуальний потяг. Саме до цієї, найбільш спекулятивної та дискусійної частини спадку З. Фрейда, і звернувся Г. Маркузе в пошуках методологічної опори для критичного розгляду сучасного стану цивілізації. Саме «стану», бо Г. Маркузе стверджував, що конфлікт між інстинктами та цивілізацією не є безнадійним: репресивність належить не до сутності цивілізації, а лише до «специфічно історичної організації людського існування» [2, с. 519].

Для того, щоб пояснити сутність цієї історичної форми принципу реальності, термінологія З. Фрейда вже не може застосовуватись, оскільки вона не забезпечує адекватне розрізнення між біологічними інстинктами та їх суспільно-історичними перетвореннями. Тому Г. Маркузе запропонував інші терміни: а) додаткова репресія – це обмеження, накладені соціальною владою. Її необхідно відрізнити від основної репресії, як модифікації інстинктів, необхідних для закріплення існування людства в цивілізованій формі; б) принцип продуктивності – пануюча історична форма принципу реальності [2, с. 37].

Г. Маркузе був упевнений, що сучасна цивілізація живиться енергією Ероса шляхом її десексуалізації та сублимації, та, відповідно, веде до фатального послаблення Ероса на користь Танатоса, оскільки перший вже не може зв'язати всі деструктивні імпульси. Прогрес цивілізації повертається проти самої ж цивілізації і веде до заперечення раціональності панування. Завдяки технічним досягненням людство зуміло наблизити перемогу над нужденністю, наблизилось до задоволення вітальних інстинктів людини і, відповідно, до звільнення інстинктів від непотрібного стримування. Перед людством відкривається можливість нового принципу реальності та перетворення тіла в самоціль. Однак це суперечить інтересам панування. Чим реальнішою є можливість звільнення, тим сильніша необхідність репресії, так як це не допускає розпаду встановленого порядку. Продуктивність стає самоціллю: оскільки вона не може послабити репресію, то повертається проти індивідів і перетворюється в спосіб контролю.

Коли ж людина не є зайнятою, то її свідомістю все рівно маніпулює «витончений важіль» – індустрія розваг, яка краде від людини і її вільний час також. Але тепер і саме панування перестає бути індивідуальною функцією і також стає самоціллю, функцією цілого, системи інститутів, що задовольняють і контролюють потреби індивідів [2, с. 520–521]. Ця сукупність інститутів якраз і породжує те, що Г.Маркузе називає «одномірним» суспільством.

Згідно з концепцією Г. Маркузе, «одномірна» людина є результатом панування технологічного розуму, який унеможливує самостійний вибір індивіда, нав'язуючи йому «хибні потреби» та бажання. Використовуючи досягнення науки, технологічну раціональність та систему потреб, суспільство забезпечує високий стандарт життя своїм членам, внаслідок чого прив'язує їх до існуючого ладу. Тим самим індивіда позбавлено основи, яка забезпечувала його автономію, його здатність протистояти цілому. У такий спосіб, на думку Г. Маркузе, формується модель «одномірного» мислення та поведінки. Індивід постає як об'єкт, який нездатний самостійно осмислити причини власного пригнічення, знаходячи втіху в ілюзії свободи вибору, окресленої технологічним пануванням. В якості поштовху до звільнення з-під гніту репресивної раціональності, а відтак і здобуття себе як суб'єкта, повинно виступити щось ірраціональне, а саме – розкріпачення інстинктів. Таким чином, Г. Маркузе закликає до революції, яку мають здійснити ті соціальні елементи, що перебувають за межами системи контролю («соціальні аутсайдери»).

Дуже близьким до теоретиків Франкфуртської школи був австрійський психолог та радикальний мислитель Вільгельм Райх. Виходячи з ідейних засад фрейдизму, вчений у ряді праць намагався доповнити теорію психоаналізу. У той же час прихід до влади нацистів у Німеччині змусив В. Райха звернутися до дослідження проблем масової психології. Це дозволило йому доповнити теорію масового суспільства критикою патріархально-авторитарної культури, яка призводить до відчуження та страху перед відповідальністю. У праці «Психологія мас і фашизм» [3] вчений дослідив умови, які призводять до встановлення тоталітаризму. На думку вченого, люди з дитинства сексуально пригнічені сім'єю,

системою освіти, суспільним вихованням та державою. Це призводить до формування «слухняної» людини, яка звикає стримувати свої інстинкти. Виховані подібним чином громадяни часто потерпають від різноманітних неврозів, а оскільки вони становлять більшість суспільства, то виникає загроза «соціальних неврозів». Стримування інстинктів призводить до знецінення індивіда як особистості, яка може відповідати за свої вчинки та здійснювати той чи інший вибір. Ця тенденція стимулює бажання підкоритися комусь «іншому», «вищому», віддати йому всю повноту відповідальності за себе. Так викристалізовується постать вождя, який змушений виступити в якості віддзеркалення мазохістських прагнень індивідів. Єдину альтернативу знеособленому існуванню В. Райх, так само як і Г. Маркузе, вбачав у визволенні інстинктів, яке повинно вилитися у «сексуальну революцію».

Якщо Г. Маркузе та В. Райх агітували за радикальні проекти визволення людини з-під гніту репресивної цивілізації, то Еріх Фромм, виходячи з тих самих позицій психоаналізу, запропонував значно м'якший, скоріше еволюційний, ніж революційний проект. Будучи психологом та послідовником фрейдизму, Е. Фромм у розумінні сучасних соціальних процесів загалом сходиться зі своїми колегами. Так, у своїй фундаментальній праці «Втеча від свободи» [6], вчений змалював соціального індивіда як безвольну та безвідповідальну істоту, яка заради безпеки ладна позбутися власної свободи. Критикуючи орієнтацію людини на споживання та накопичення матеріальних благ, а не на духовне вдосконалення, Е. Фромм вивів поняття «авторитарної особистості». Для такого типу особистості характерним є прагнення розчинитися у масі собі подібних та віддати владу над собою якому-небудь вождеві.

Розмірковуючи над проблемою знеособлення людини, Е. Фромм у ряді праць запропонував програму соціально-політичних та психологічних перетворень, до яких повинно вдатися суспільство, якщо воно хоче зберегти демократію та не допустити повторної навали тоталітарних режимів, як це мало місце у першій половині ХХ ст. Зокрема пошукам альтернатив вчений присвятив такі праці як «Революція надії» [8] та «Заради любові до життя» [7]. У них він

наголошував на мирному, ненасильницькому вирішенні проблеми, що якраз і відрізняло його від інших представників Франкфуртської школи. На думку Е. Фромма, необхідна така соціальна програма, яка об'єднала б усіх без винятку людей, яка не була б лише конфронтаційною, як наприклад у Г. Маркузе, така програма, яка забезпечила б цілісність ліберальної демократії з одного боку, а також повноцінний розвиток автономної особистості – з іншого. Шлях до «здорового суспільства» можливий лише через любов як найвищий принцип порозуміння між людськими істотами.

Таким чином, еволюція концепту масового суспільства у руслі психоаналізу пройшла чималий шлях. На перших порах (безпосередньо у вченні самого З.Фрейда) концепт масового суспільства слугував опорою капіталістичній державі, однак згодом він починає набувати дедалі радикальніших обрисів, стає інструментом соціальної та політичної критики. Трактуючи масове суспільство як елемент загрози вільному розвитку особистості, такі науковці як В. Райх і Г. Маркузе закликали до революційної боротьби з репресивною системою, яка поневолила істинні бажання індивідів. Подібна гіперболізація процесу «масовізації» проходить червоною ниткою крізь всю історію теорії психоаналізу.

1. История политических учений : учебник для вузов / под ред. О. В. Мартышина. Москва : Норма, 2010. 912 с.
2. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек : исследование идеологии развитого индустриального общества / перевод с англ., послесл., примеч. А.А. Юдина. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 526 с.
3. Райх В. Психология масс и фашизм. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2004. 539 с.
4. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». Москва : АСТ : Астрель, 2011. 192 с.
5. Фрейд З. Тотем и табу / перевод с нем. М. В. Вульфа. Санкт-Петербург : Издательская Группа «Азбука-классика», 2010. 256 с.

6. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Г.Ф. Швейника. Москва : АСТ : Астрель, 2012. 284 с.
7. Фромм Э. Ради любви к жизни. Москва : ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. 400 с.
8. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий / перевод с англ., предисл. П. С. Гуревича. Москва : Айрис-пресс, 2005. 339 с.
9. Юнг К. Г. Душа и миф : шесть архетипов. Киев : Госуд. библиотека Украины для юношества, 1996. 384 с.
10. Юнг К. Г. Избранное. Минск : ООО «Попурри», 1998. 448 с.

РЕЦЕНЗІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТОЛОГ ВОЛОДИМИР ГОРБАТЕНКО

[Рец.: Горбатенко Володимир Павлович: до 60-річчя від дня народження і 30-ліття науково-педагогічної діяльності / упорядник О. В. Кукуруз; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. К.: ВЦ «Академія», 2017. 144 с.]

Нещодавно побачив світ біобібліографічний покажчик відомого українського політолога, правознавця, педагога, доктора політичних наук, професора, провідного наукового співробітника відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України Володимира Павловича Горбатенка. Видання приурочене до 60-ти ліття від дня народження і 30-ліття науково-педагогічної діяльності.

Рецензований покажчик складається з 9-ти розділів, які відкриваються вступною статтею доктора політичних наук, академіка НАН України, директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України Ю. С. Шемшученка «Непересічний учений – політолог і правознавець». На глибоке переконання автора передмови «з ім'ям Володимира Павловича тісно пов'язаний розвиток політології в Україні від перших років її формування. Він є автором багатьох монографічних праць, підручників, навчальних посібників з відповідної тематики... В. П. Горбатенко вміло поєднує політологічний і юридичний підходи у процесі дослідження проблем державного будівництва... Володимир Павлович – вчений енциклопедичного розуму... Мені довелося зблизька спостерігати за тим, як працює В. П. Горбатенко. Він прискіпливо й відповідально ставився не тільки до своїх статей, а й до статей інших авторів. З-під його пера не виходили «напівфабрикати». Він не давив на авторів рукописних статей, а домагався поліпшення їх якості методом переконання... Володимира Павловича поважають у колективі. Колеги по роботі цінують його за толерантність, високу порядність, готовність допомогти ближньому. Свій ювілей він зустрічає у розквіті творчих

сил. Тож побажаємо йому міцного здоров'я, щастя і оптимізму, подальших творчих успіхів». Теплі й зворушливі слова визначного вченого про Володимира Горбатенка.

Великий фактичний матеріал міститься в окремих підрозділах покажчика («Життєвий і творчий шлях», «Основні дати життя і діяльності»). В книзі також поміщено розлоге інтерв'ю Володимира Павловича, яке він нещодавно дав Оксані Кукуруз. Відповіді вченого дозволяють нам краще розгледіти не тільки Горбатенка-вченого, але й непересічну людину. «Ще в дитинстві один із них (життєвих принципів – М. В.) сформулювала моя мама, - стверджував Володимир Павлович, - яка не раз говорила мені: «Жити треба так, щоб не дати людям приводу навіть думати про тебе погано». Перш ніж прийняти якесь рішення, вона інтуїтивно узгоджувала його з існуючою традицією, суспільним сприйняттям, думкою друзів, родичів, сусідів, знайомих. Ми ж бо живемо серед людей, а значить, і робити все, що нам заманеться, не варто. Так її вчила бабуся, так жили й вони з татом. І я намагаюся слідувати цьому принципу». До цих слів лише додам, що Володимир Горбатенко значною мірою причетний до становлення політології в Ужгородському національному університеті. Він неодноразово брав участь у наукових конференціях, які ми проводили на базі створеного факультету суспільних наук, сприяв відкриттю спеціальності «Політологія», нерідко виступав опонентом кандидатських дисертацій, які захищалися нашими колегами. Мені особисто приємно, що я мав честь готувати науковий відгук на докторську дисертацію Володимира Павловича.

Цікаві аспекти життєпису Володимира Горбатенка підмітив доктор історичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, декан факультету політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Б. І. Андрусин у своєму нарисі «Речник сучасного і провісник майбутнього». На цілком справедливую і об'єктивну думку автора статті «професора В. П. Горбатенка завжди вирізняла чітко виражена громадянська позиція. Він відзначався своїм оригінальним поглядом на складні проблеми суспільного і політико-правового розвитку, навіть тоді, коли працював науковим

консультантом судді Конституційного Суду України. Володимир Павлович одним із перших серед українських науковців звернувся у соціальних мережах з відкритим листом до своїх російських колег з пропозицією засудити воєнну агресію їхньої держави про Україну, анексію Криму ...».

Доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу міжнародного права і порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України В. І. Акуленко зазначив, що «коли б не ювілеї, то, мабуть, були ми молодші. Але ж людське життя і час вічності не чекають нас на зупинках. Можливо, тільки на умовних – до округлених дат, де варто ретроспективно огледітись, осмислити прожите, досягнуте і згаяне, бо перемоги радують, а поразки навчають. А вони притаманні кожному вченому, в тому числі й Володимиру Горбатенку – відомому політологу, правознавцю і педагогу, для якого наука – це логічна система знань, пронизаних пріоритетними і плідними ідеями, які творчо розвиваються однодумцями і численними учнями».

Саме вони на сторінках цього біобібліографічного покажчика залишили свої роздуми і спомини про свого колегу і вчителя. Серед них – Віталій Лисенко, Ганна Лебединська, Віктор Воляновський, Ольга Бабкіна, Галина Зеленько, Олена Ковтун, Олена Самойленко, Степан Дмитренко, Олександр Скрипнюк, Володимир Денисов, Світлана Наумкіна, Олексій Картунов, Ірина Кресіна, Володимир Смолянчук, Оксана Кукуруз ... Професор Микола Головатий високо оцінив особистий внесок ювіляра у розвиток вітчизняної науки: «В. П. Горбатенко є одним з найавторитетніших фундаторів політології як порівняно нової для України науки. Глибокий рівень теоретико-методологічної підготовки, досконале знання проблематики, прискіплива, майстерна наукова праця, особливо в процесі підготовки енциклопедій, монографій, навчальних посібників, навіть разових публікацій, сформували високоавторитетного, популярного і глибоко шанованого вченого, ім'я якого знають далеко за межами України. Як чудовий вихователь, ювіляр підготував десятки докторів, кандидатів наук, що поглиблюють розробку політологічної тематики... Про таких людей, а їх не так вже й багато поруч з

нами, завжди говорять: «Він – особистість». Гордий бути його співвітчизником і колегою».

Професор Наталія Хома констатувала: « Завжди вражала та делікатність, з якою Володимир Павлович доносить свої думки, та скромність, під якою захована інтелектуальна глиба, згусток творчої енергії. Асоціативно для мене шановний ювіляр – це ті врата, у які завше хочеться постукати; це той авторитет, якого цитуєш із думкою дотягнутися до бодай наближеного рівня; це той порадник, до щирої позиції якого не можна не дослухатись. Нам є у кого вчитися, є на кого рівнятися у людяності, працездатності, пошуку творчих підходів».

Володимир Горбатенко підготував 32 докторів і кандидатів наук, яких сміливо можна віднести до його наукової школи.

Бібліографічний покажчик праць Володимира Горбатенка налічує 339 позицій, серед яких автореферати кандидатської та докторської дисертацій, індивідуальні та колективні монографії, наукові доповіді, наукові записки до органів влади, статті в енциклопедіях і словниках, підручники, навчальні посібники і навчальні програми, наукові статті, публікації про науку, науковців та наукові заходи, тези конференцій, круглих столів та семінарів, публіцистика, рецензії, упорядкування, робота в якості відповідального редактора і члена редколегій, членство в редколегіях 17-ти закордонних і вітчизняних видань. До вищенаведеного важко ще щось додати. Перед нами бібліографічний покажчик визначного українського дослідника, широко знаного в Україні та світі, одного з найавторитетніших вчених європейського масштабу.

Кафедра політології і державного управління факультету суспільних наук Ужгородського національного університету приєднується до численних привітань на адресу Володимира Павловича Горбатенка з нагоди його славного ювілею. Нових звершень і досягнень на ниві української науки!

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ КНИГИ ЮРІЯ ФАТУЛИ ПРО УЧАСТЬ ЗАКАРПАТЦІВ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНИ

Про Першу світову війну написано багато. Монографії, спогади, науково-популярні книги, тисячі статей. Дослідники намагалися дати відповідь на такі проблемні питання як причини і привід до війни, прагнули об'єктивно зробити аналіз головних бойових операцій, використання різноманітних військових тактик і стратегій, оцінити фатальні підсумки війни. Один із відомих сучасних істориків констатував, що серпень 1914 року став визначальним для новітньої історії. Тоді люди не усвідомлювали, що впродовж одного доленосного місяця сталося кілька подій, які призвели до спалаху війни – Першої світової війни. Війни, що змінить обличчя Європи та створить підґрунтя для наступного конфлікту, який за два десятиліття змінить світ. Через порівняно незначний проміжок часу в бойові дії було втягнуто нечувану кількість людей – 65 мільйонів. Всього у Першій світовій війні взяли участь 38 країн з населенням понад 1,5 млрд. осіб, тобто три чверті населення планети. Реальну участь у воєнних діях брали на боці Антанти 12 країн, які мобілізували у свої збройні сили 47 057 тисяч осіб. На протилежному боці воювали лише чотири країни, внаслідок чого цю коаліцію часто називають Четверним союзом. Вони мобілізували в свої армії 26 300 тисяч осіб. Історики висловлюють різні підходи до висвітлення того чи іншого етапу війни, однак всі вони сходяться в одному – досі жодна війна не коштувала стільки людських жертв.

Коли спалахнула світова війна, українські землі опинилися в епіцентрі воєнних дій. Мільйони українців були мобілізовані в армії імперій, що воювали між собою. Австро-Угорська і Російська імперії, до складу яких входили тоді українські землі, були чужими для нашого народу. Необхідно погодитись із висновком авторів багатотомної «Політичної історії України» (Київ, 2002-2003 рр.), що «щодо України, то за будь-якого розкладу сил у війні вона була приречена на те, щоб опинитися між молотом і ковадлом. На перетині різноспрямованих економічних, геополітичних та інших інтересів вона була надто

ласим шматком для будь-якого хижака, і обидві щойно згадані імперії будували свою стратегію на ідеї її «возз'єднання» за допомогою власних багнетів. У чималій кількості ці багнети мали опинитися в руках самих українців, змушених в ім'я незрозумілих для них цілей стріляти у своїх етнічних братів». Підтвердилися слова Івана Франка, висловлені ним ще в 1889 році, що «на шахівниці політики Європи українці не є навіть нікчемною пішечкою».

Загальна кількість мобілізованих у царську армію українців за різними методиками підрахунків коливається від 3,5 до 4,5 млн. Число українців, мобілізованих в цісарську армію, теж оцінюється по-різному – від 250 до 300 тисяч осіб. Вражає кількість мобілізованих на Буковині. Протягом основної і кількох додаткових мобілізацій австрійський уряд забрав до війська близько 200 тисяч осіб, тобто чверть наявного населення, а у віці від 18 до 53 років – майже всіх. Не обминула лиха доля і закарпатців, які компактно проживали в чотирьох адміністративних комітатах – Ужанському, Березькому, Марамороському та Угочанському. Вищеназвані комітати фактично перетворилися в мобілізаційні округи декількох полків австро-угорської армії, які пізніше брали активну участь в усіх без винятку фронтах – Російському, Італійському, Сербському та Румунському. Закарпатці, за словами Вікентія Шандора, «служили в армії, терпеливо переносили страждання військового життя і нітрохи не висували свої національні домагання, бо в часі війни це і було дуже небезпечне, ба навіть і неможливе...».

Участь закарпатців у лавах австро-угорської армії під час Першої світової війни майже недосліджена. Публікації, які видавалися в Україні та діаспорі, носили, як правило, загальний характер, не відзначалися конкретикою та використанням відповідної джерельної бази. Виходячи з вищенаведеного, треба привітати вдалу спробу Юрія Фатули привернути увагу громадськості до подій сторічної давнини, до часів Першої світової війни. Хоча автор без перебільшення унікальної книги «Полеглих ми так і не поховали...» не є професійним істориком та зовсім не претендує на глобальне і комплексне дослідження про Першу світову війну, проте вже давно себе зарекомендував як вдумливий дослідник, автор ряду

змістовних праць з даної тематики. Він одним із перших у вітчизняній історіографії порушив актуальну проблематику історії військово-медичної служби австро-угорської армії у Першій світовій війні. Лікар за фахом написав серйозне наукове дослідження, в якому скрупульозно простежив бойовий шлях 85-го Мараморосько-Угочанського піхотного полку австро-угорської армії від початку до завершення війни. Завдяки його книзі, яка опирається на малодоступні та вперше введені до наукового обігу джерела, ми, відкидаючи політику, маємо можливість подивитися на закарпатських вояків не лише як на гарматне м'ясо, але й на як досвідчених військових, мужніх і безстрашних людей, які щодня дивилися в обличчя смерті. Іншими словами, перед нами книга, яка на прикладі одного піхотного полку знайомить нас з усіма головними етапами Першої світової війни.

Хоча книга Юрія Фатули є надзвичайно конкретним дослідженням окремого австро-угорського полку, в якому воювали закарпатці, однак значне місце в ній відводиться устрою австро-угорської армії загалом. Читач має можливість дізнатися про окремі військові формування, з яких складалася загальна (спільна) армія, що включала в себе цісарські й королівські збройні сили, а також відповідно австрійська та угорська армії. Перша була цісарсько-королівською територіальною обороною, друга – королівською угорською територіальною обороною. Як до першої, так і до другої входило ополчення. Маловідомі матеріали читач може почерпнути про особовий склад різних військових утворень, про роль в ній офіцерського та унтер-офіцерського складу. Привертає увагу і той факт, що в австро-угорській армії діяла душпастирська служба, було офіційно визнано сім релігій та конфесій: римо-католицька, греко-католицька, православна, євангельсько-лютеранська, юдаїзм та іслам. Варто погодитись із твердженням автора, що «дотримання такої кількості релігійних культур... не допускало виникненню релігійних конфліктів у військах».

Юрій Фатула ґрунтовно дослідив структуру австро-угорської армії, проаналізувавши піхоту, кавалерію та артилерію загальної армії. Цікаві матеріали містяться в книзі про австрійський ландвер і угорський гонведшег, різноманітні добровольчі формування. Безперечно, закарпатських читачів зацікавить

інформація про український добровольчий легіон, який підпорядковувався австрійському міністерству оборони і був частиною ландверу. Так, зокрема, Легіон Українських січових стрільців налічував 2500 військовослужбовців, розділених на курені, напівкурені, сотні, чоти та рої. До речі, справедливо відзначає автор, «демобілізовані з австро-угорського війська українці стали основою Української Галицької Армії – регулярної армії Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), яка у 1918-1919 рр. воювала за незалежну українську державу, розпочавши українські національно-визвольні змагання ХХ сторіччя». Ці думки Юрія Фатули поділяють сучасні українські історики Микола Литвин, Богдан Якимович, Микола Кугутяк, Олександр Колянчук, Кім Науменко, які є авторами фундаментальних праць про історію ЗУНР та її збройних сил. Приємно, що наш закарпатський дослідник теж спричинився до висвітлення цієї важливої проблеми.

Книга Юрія Фатули складається з семи окремих розділів, шість з яких присвячені власне участі 85-го Мараморосько-Угочанського піхотного полку в Першій світовій війні: 1914 рік; Зимова Карпатська битва; Горлицький прорив і звільнення Галичини; Події під час Брусилівського наступу 1916 року; Позиційна війна та перемир'я на Російському фронті; Італійський фронт та кінець війни. Цей героїчний і в той же час трагічний шлях 85-го полку простежується на основі численних джерел, які зіставляються, перевіряються та уточнюються автором. Звичайно, що головним джерелом, про що у вступі до книги вказує вчений, є книга Шандора Матяша, яка побачила світ у 1941 році. Велика заслуга Юрія Фатули полягає у складанні найповнішого на сьогоднішній день списку полеглих у Першій світовій війні офіцерів і солдатів 85-го піхотного полка австро-угорської армії, який налічував відповідно 84 і 3127 осіб. Скрупульозний аналіз дав авторові можливість стверджувати, що 1401 загиблий був уродженцем Закарпаття: з теперішнього Тячівського району – 398, Хустського – 314, Рахівського – 250, Виноградівського – 202, Міжгірського – 126, Іршавського – 80, Свалявського – 20, Мукачівського – 5, Воловецького – 4. За підрахунками автора, найбільше загиблих були мобілізованими з Ясіня (66), Хуста (53), Діброви (45), Великого

Бичкова (42), Вишкова (34), з Рахова, Богдана, Драгова, Дубового (по 32). 1749 чоловік були мобілізовані з населених пунктів, які нині знаходяться в складі Румунії, Угорщини та Словаччини.

У книзі використано чимало спогадів активних учасників Першої світової війни. Безперечно, вони висловлювали власні думки, передавали власне бачення подій на конкретній ділянці фронту. Доволі цікавими видаються мемуарні записки молодшого офіцера Артура Шимка, які дозволяють збагнути ставлення до війни самих її учасників: «Росіяни окопалися на вершині гори Козіалата не далі ніж на 150-200 метрів від нашого фронту. Ми не мали жодних укріплень. Перед нами не було жодних перепон, не було натягнуто колючого дроту, та ми його і не мали. Кожен з нас викопав собі примітивну яму і в ній лежав. Якщо викопав свою ділянку, то копав до лежачого вояка. Він був уже мертвий, або з простреленою головою, або замерзнутий. **Полеглих ми так і не поховали.** Коли нас замінили, мав у своєму підрозділі лише 14 чоловік з 60. Росіяни лише там-сям стріляли декілька разів, але не атакували. В царському російському війську офіцери на фронті не з'являлися, командували лише молодші офіцери. Той російський підрозділ, що був навпроти нас, зовсім не був агресивним. Але, якщо би вони пішли на нас, ми б здалися без пострілу. Не хотілося їм воювати, так як і нам...». Щось подібне можна прочитати в спогадах росіян, які воювали в складі армії генерала Брусилова: «Это сражение непрерывно длившееся в течение месяца было последнее, о котором я мог сказать, что в нем участвовала регулярная обученная армия, подготовленная в мирное время. За три с лишком месяца с начала кампании большинство кадровых офицеров и солдат выбыло из строя, и оставались лишь небольшие кадры, которые приходилось спешно пополнять относительно обученными людьми, прибывшими из запасных полков и батальонов. Офицерский же состав приходилось пополнять вновь произведенными прапорщиками тоже недостаточно обученными...».

Підготувавши до друку цю змістовну й потрібну для всіх нас книгу, Юрій Фатула розпочав складний процес повернення із забуття жертв учасників Першої світової війни. Колись, в радянські часи, популярним був лозунг «ніхто не

забутий, ніщо не забуте», хоча насправді ми до цього часу не можемо встановити прізвиська мільйонів загиблих у Другій світовій війні. Ще важче це зробити, коли йдеться про страшну війну, яка відгриміла сто років тому. І нехай Юрій Фатула не може одноосібно встановити імена всіх жертв Першої світової війни, проте він цього домігся на прикладі скрупульозного дослідження історії 85-го Мараморосько-Угочанського піхотного полку австро-угорської армії.

Видатний британський історик Норман Дейвіс у фундаментальній праці «Європа. Історія» справедливо відзначав: «Майже усі сподівалися, що Велика війна, яка почалась у серпні 1914 р., триватиме три або чотири місяці. Вона мала скінчитись до Різдва. Здоровий глузд підказував, що сучасна війна буде куди жорсткіша, ніж минулі, проте й набагато рішучіша. Та сторона, яка здобуде перевагу на ранніх стадіях війни, матиме й засоби швидко домогтися перемоги. А насправді бої точилися не чотири місяці, а понад чотири роки. Та й це не головне: «великий трикутник» військово-політичних блоків був розформований тільки 1945 р., а в деяких своїх аспектах – аж 1991 р.». Чимало сучасних дослідників притримуються думки, що Перша світова війна взагалі не завершилася в 1918 р., мова може йти тільки про двадцять років відносного затишшя, яке наприкінці 30-х років знову було порушене.

Радянські історики, як правило, будь-яку велику війну, тим паче світову, вважали неминучою, закономірною, боротьбою між світовими імперіалістами. Саме так вони дивилися на Першу світову війну. Але в останні роки на Заході суттєво посилилась і зміцніла інша тенденція – розглядати Першу світову війну як певну трагічну випадковість, викликану ланцюжком помилок, що призвели до кардинального порушення природного розвитку світової історії. У цьому ракурсі заслуговують на увагу фундаментальні дослідження Барбари Такман та Джона Кігана. На глибоке переконання останнього, «обидві війни – частинки одного ланцюга». До речі, тогочасна сербська влада досить швидко провела судове розслідування проти групи радикалів, які здійснили замах проти ерцгерцога Австро-Угорщини Франца Фердинанда: Данила Іліча та ще двох терористів стратили, а Гаврило Принцип, Н. Чабринович та Т. Грабеж опинилися у

в'язниці. Слідство довело, що терористичні організації «Млада Босна» та «Чорна рука» не мали жодних контактів із представниками сербської влади. Навіть спеціальний представник Австро-Угорщини Ф. Візнер, якого направили до Сербії для розслідування обставин підготовки теракту, доповідав 13 липня 1914 р.: «Довести чи навіть підозрювати сербський уряд в тому, що він знав про замах, чи брав участь у його здійсненні й підготовці..., не видається можливим».

Іван Вислоцький у своїй книзі «Спомини розвідника з часів Першої світової війни» (Львів, 2007) констатував: «Австрія після вбивства спадкоємця престолу Франца Фердинанда в Сараєві переживала важкі часи. Усе населення, затамувавши подих, очікувало, що вийде з цієї «халепи». Одні казали, що буде війна з Сербією, інші ворожили, що не буде, але тих голосів було з кожним днем менше... Австрійська армія гарячково готувалася до війни не тільки з Сербією, але й з Росією. Уже на третій або четвертий день після замаху в Сараєві всіх розвідників покликано до команди дивізії і розділено між їхніми командирами, старшинами розвідки». Командир 88-го піхотного полку австрійської армії граф Антон Берхтольд з такими словами звернувся до своїх офіцерів: «Панове, це не ультиматум, це взагалі не дипломатичний документ, а звичайнісінький наказ по полку. Погодитися з такими вимогами не може жодна держава у світі; війна неминуча!».

Перша світова війна, яка розпочалася у липні 1914 р., за своїм характером була імперіалістичною і загарбницькою з боку всіх її учасників – ворогуючих держав Троїстого союзу (Німеччини, Австро-Угорщини, Італії) і Антанти (Росії, Англії, Франції). У найбільше за всі часи військове протиборство поступово було втягнуто 38 держав з населенням понад 1,5 млрд. (3/4) людності всього світу. Одним з найважливіших театрів воєнних дій була територія України, насамперед Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина, західна частина Волині. Аналізу різних етапів Великої війни, окремим операціям, битвам присвячені сотні авторських та колективних монографій, чимало книг написано про видатних полководців, окремі армії, досить детально проаналізовано руйнівні наслідки війни, яка, за різними джерелами, забрала життя понад 10 млн. людей.

Шановні читачі! Перед нами нова книга про Першу світову війну, автором якої є лікар за фахом та історик за покликанням Юрій Фатула. Враховуючи той факт, що на сьогоднішній день перу Юрія Михайловича належать десятки наукових публікацій та окремі монографічні дослідження, маємо всі підстави стверджувати: перед нами ґрунтовне і об'єктивне дослідження про окремі полки австро-угорської армії часів Великої війни, в яких воювали закарпатці. Джерельна база нової книги Юрія Фатули, як завжди, багатогранна. Основу її становлять раніше неопубліковані архівні документи, опубліковані джерела, спогади очевидців, матеріали тогочасної періодики, численні монографії та статті.

У центрі дослідження Юрія Фатули перебувають ті військові підрозділи австро-угорської армії, до яких були мобілізовані закарпатці. 85-й Мараморосько-Угочанський піхотний полк формувався на території Рахівського, Тячівського, Хустського, Міжгірського, Виноградівського, частково Іршавського, Свалявського та Воловецького районів теперішньої Закарпатської області. Закономірно, що закарпатці в ньому становили 35%. Окрім наших земляків у полку служили румуни, угорці та марамороські німці. 22 % русинів-українців несли військову службу в 66-му Унгварському піхотному полку, 8 % – у 65-му Березькому піхотному полку. Що стосується інших військових підрозділів австро-угорської армії, в яких закарпатців було менше. У 12-му Сатмарському гонведному піхотному полку, 29-му та 32-му польових єгерських батальйонах налічувалося від 3 до 4 %. Відносно офіцерського складу, то він, як правило, був представлений австрійцями, німцями, угорцями, рідше чехами та поляками. Найбільш легендарним серед вищеназваних бойових підрозділів австро-угорської армії був, безперечно, 85-й полк, який вже досліджувався автором у попередній монографії. Якщо врахувати той факт, що 85-й полк пройшов чи не всю війну, то, зрозуміло, що й втрати його були значними. За підрахунками Юрія Фатули, втрати полку становили 8 тисяч вояків і 114 офіцерів. Що стосується поранених, то їх було втричі більше. Якщо врахувати, що в одному з боїв від осколків загинув командир полку, то можна собі уявити, в яких жорстоких і нелегких випробуваннях довелося брати участь нашим землякам в 1914-1918 роках.

Сьогодні ми багато знаємо про нові види зброї, які використовувалися арміями в Першій світовій війні. Сучасні танки і літаки, важкі гармати, раніше невідома хімічна зброя. Історія війн до цього часу не знала таких масованих руйнувань і людських жертв. Події розвивалися з таким швидким перебігом, що далеко не завжди вдавалося ідентифікувати загиблих. Так, за підрахунками Юрія Фатули із 8-ми тисяч вояків 85-го полку, які загинули в боях, майже 61 % поховані як невідомі солдати. Нерідко ховали тільки фрагменти тіл у братських могилах.

Юрій Фатула неодноразово заявляв про головну мету свого дослідження – максимально, наскільки це можливо, встановити прізвища закарпатців, які воювали і загинули під час Великої війни. Автор не претендував на детальний аналіз та опис бойових операцій, походів, битв. Разом з тим, у другому розділі книги йдеться про численні бої, в яких брали участь закарпатські українці протягом 1914-1918 років. Досить детально описано участь вояків 85-го Мараморосько-Угочанського полку в Томашовській та Городській битвах Галицької операції, перші два стратегічні відступи (12-27 вересня; 4 жовтня – 15 листопада 1914 р.), бої поблизу Кракова, битва під Лодзем, участь окремих батальйонів на Сербському фронті, битва на Дрині, Колубарська битва. Тобто, Юрій Фатула, детально проаналізувавши першу фазу війни, яка тривала більше чотирьох місяців, дійшов висновку: «Втрати з обох боків були величезними. Загальні втрати сербської армії... становили 170 тисяч чоловік. Австро-Угорська армія постраждала ще більше – 215 тисяч». На сторінках цього розділу йдеться й про репресії, які застосовувалися щодо дезертирів, місцевого населення тощо. Про такі випадки також писав український історик Віталій Сарбей: «До масових репресій проти західноукраїнського населення вдавалася влада обох окупаційних режимів. Австрійська переслідувала українців за прихильність до росіян. Тисячі людей було покарано (багато навіть страчено) за вироками військово-польових судів і трибуналів у Галичині й на Буковині. На Закарпатті до в'язниць потрапило майже 800 чоловік. Іноді у родин засуджених селян конфісковували землю й майно. Отож не тільки симпатії до Росії, а й страх перед терором австро-угорської

армії призвели до масового біженства західноукраїнського населення під час відступу російської армії з Галичини і Буковини у 1915 р.».

Великий фактичний матеріал міститься в окремих параграфах другого розділу книги Юрія Фатули, які присвячені штурму і обороні гори Манілова. Дослідник справедливо його відносить до найважчих боїв протягом всієї війни. Не дивно, що 85-й полк втратив 60 % свого особового складу. Яскраво описано бої, які ввійшли в історію як «брусиловський прорив». Вперше в українській історичній літературі завдяки Ю. Фатулі аналізуються бої на горі Борсук та гірських вершинах Козіалата і Гайдошік. Це стосується також опису подій про участь 85-го піхотного полку у звільненні Галичини від російських військ.

Зрозуміло, що будь-яка війна, яка затягується, призводить до випадків дезертирства, братання вояків ворожих армій, які чекають закінчення бойових дій, швидкого повернення додому. Зокрема, таке братання російських і австро-угорських вояків описав у своїй книзі «До волі» майбутній міністр Карпатської України Степан Клочурак. Юрій Фатула наводить фрагмент із вищеназваної книги. Додамо, що подібні випадки зафіксували у своїх спогадах також Августин Штефан, Вікентій Шандор та деякі інші відомі закарпатці. Ставлення закарпатців до війни яскраво описав видатний закарпатський письменник Василь Гренджа-Донський у своєму романі «Сини Верховини», який не оминув своєю увагою Юрій Фатула: «Людство стільки настраждалося за цих майже чотири з половиною роки, що, мабуть, навіки відпала охота воювати. Голод, пошесті, злидні, муки, терпіння, біль і печаль за рідними, зойк і плач вдів і сиріт, нарікання калік, ожебрачення, зубожіння – це були наслідки страшної війни...».

Третій розділ книги Юрія Фатули присвячений дослідженню військових кладовищ Першої світової війни, на яких поховані закарпатські вояки австро-угорської армії. Найбільше їх у Словенії (меморіальна церква Святого Духа на Яворці, військові кладовища у Лоче, Айдовщині, Горянско, Локе, Штанел, Осеку). Військові поховання Першої світової війни в Італії знаходяться в місті Азіаго та на горі Монте-Граппа. У боях за звільнення Галичини влітку 1915 р. 85-й полк втратив лише вбитими близько тисячі вояків, які тут поховані. Автор припускає,

що з високою вірогідністю загиблих вояків 85-го полку ховали на найбільшому військовому кладовищі – австрійському цвинтарі у Львові. Більше п'яти тисяч росіян поховано на окремому цвинтарі, так званому «Пагорбі слави» у Львові. «На превеликий жаль та ганьбу, – констатує Юрій Фатула, – обидва цвинтарі не збереглися. Оскільки Радянський Союз ніколи ні з ким не підписував жодних міжнародних угод про охорону й відновлення військових поховань, то практично всі нерадянські військові цвинтарі в ті часи оголошувалися ворожими і непотрібними». Ще один військовий цвинтар, де поховані вояки Першої світової війни, знаходиться у селі Глинсько, що поблизу містечка Жовква. На теренах північно-східної Словаччини військові поховання знаходяться під Козіалатою і на Гайдошіку.

Завершують монографічне дослідження Юрія Фатули ґрунтовні списки загиблих закарпатських вояків, уродженців Виноградівського, Рахівського, Тячівського і Хустського районів Закарпаття. У них вказано вік та рік народження, військове звання, військова частина, дата смерті, обставини та місце загибелі або смерті, місце поховання. На сьогоднішній день – це найповніший перелік закарпатських вояків, що полягли на полях Першої світової війни. У книзі також поміщено алфавітний покажчик, список використаних джерел та літератури, окремий ілюстративний матеріал.

Книга Юрія Фатули «Неси мамці жалість мою... Закарпатці у Першій світовій війні» є значним вкладом у вивченні й об'єктивному дослідженні однієї з найтрагічніших сторінок історії ХХ століття. Написана на величезному масиві архівних та опублікованих джерел, вона заповнює суттєві прогалини у вітчизняній історіографії. Не викликає жодних сумнівів, що книга Юрія Фатули знайде свого читача не тільки серед учнів шкіл та студентів вищих навчальних закладів, які вивчають історію Першої світової війни, але всіх, хто хоче більше знати про наш край, про невмирущі подвиги наших предків. Книга Юрія Фатули в черговий раз попереджає, що будь-яка війна є величезним злом, яка несе масові руйнування та загибель мільйонів невинних людей. Цивілізований світ повинен все робити для того, щоб трагедії такого масштабу більше не повторювались.

Особливо це актуально для українців, які вже четвертий рік поспіль ведуть справедливую визвольну війну проти російського агресора, відстоюючи суверенітет та незалежність власної держави.

**Микола Вегеш,
доктор історичних наук, професор**